

KULTŪROS BARAI

ISSN 0134-3106

2023 7/8

Kultūros ir meno mėnesinis žurnalas. eurozine.com, kulturosbarai.lt

Jonas MACKONIS. Pirmosios lietuviškos operos „Birutė“ pirmoji Birutės vaidmens atlikėja M. Šlapelienė. 1977. Drobė, aliejus; 98 x 80. LNDM (T 5485)
Apie parodą „Scenos divos“ Klaipėdoje, Prano Domšaičio galerijoje, skaitykite p. 30

Kultūros ir meno
žurnalas.
Eina nuo 1965 m.

Vyriausioji redaktorė
Laima KANOPKIENĖ 8 652 32034

Rengia

Almantas SAMALAVIČIUS
(kultūrologija, architektūra) 2 62 38 61
Ramunė MARCINKAUSKAITĖ
(teatras) 2 62 38 61
Tadas GINDRĖNAS
(dizaineris) 2 61 05 38
Romana RAČKAITYTĖ-ČEPAITENĖ
(kompiuterinė) 2 61 05 38
Asta DEKSNYTĖ
(korektorė)
Irena ŽAGANEVIČIENĖ
(buhalterė) 2 62 31 04

Redakcinė kolegija

Alfредas BUMBLAUSKAS
Pietro U. DINI (Italija)
Stasys EIDRIGEVIČIUS
Carl Henrik FREDRIKSSON (*eurozine*)
Vita GRUODYTĖ (Prancūzija)
Algis MICKŪNAS (JAV)
Aušra Marija SLUCKAITĖ-JURAŠIENĖ
Giedrius SUBAČIUS (JAV)
Antanas ŠILEIKA (Kanada)
Vygantas VAREIKIS
Kazys VARNELIS jr. (JAV)

Redakcijos adresas

Latako g. 3, 01125 Vilnius
el. paštas: info@kulturosbarai.lt,
kulturosbarai@gmail.com
Faksas: 2 62 38 61

© Leidėjas – VšĮ „Kultūros barų“ leidykla. SL 101

Redakcija nereikalauja, kad spausdinamų
straipsnių mintys atitiktų jos nuomonę

Kultūros barai yra *Eurozine the netmagazine*
partneris. www.eurozine.com

KULTŪROS BARAI

Rūpesčiai ir lūkesčiai

Tomas KAVALIAUSKAS. Bijau tų, kurie nebijo Rusijos / 2

Problemų ir idėjų

Filip KOSTELKA. Ar Europos demokratiją ištiko krizė? / 8

Daiva TAMOŠAITYTĖ. Ateitis pagal ketvirtosios industrinės revoliucijos architektus. *Kai kurių aspektų analizė* / 11

Julians TROFIMOV. Raktas į melancholijos supratimą / 22

Nuomonės apie nuomones

Rimantas GUČAS. Kuo pavirs Vilniaus koncertų ir sporto rūmai? / 24

Kūryba ir kūrėjai

Vytautas LANDSBERGIS. Eilėraščiai / 26

Ramutė RACHLEVIČIŪTĖ. Scenos žvaigždžių portretai – jausmų ir laiko atspindžiai / 30

Astrida PETRAITYTĖ. Rašytojo prizmė: „Vieno vyro meilė moteriai gali pakeisti valstybės likimą“ / 35

Dirbam kaip aštuonkojai. *Su Valstybinio Šiaulių dramos teatro vadove Nomeda ŠATKAUSKIENE kalbasi teatrologė Kristina STEIBLYTĖ* / 39

Onutė GAIDAMAVIČIŪTĖ. Ar dirbtinis intelektas nustelbs, ar praturtins tikrąją kūrybą? / 45

Vidas POŠKUS. Laba diena, pone Rytai Martinioni! / 49

Edita DEGUTIENĖ. Lenkijos meno rinkoje – rekordai vienas po kito / 51

Milda JANEIKAITĖ. Priklausomybė nuo vyro, terorizmas ir hidžabas. *Moteryų musulmonų migrančių portretai vakarietiškoje kine* / 55

Paveldas ir paminklai

Mischa GABOWITSCH. Paminklai karo laikais / 62

Almantas SAMALAVIČIUS. Vandens ir augmenijos magija Tolimuosiuose Rytuose / 68

Praeities dabartis

Aleksandr GOGUN. Kada prasidės pasaulinė istorinės atminties revoliucija? / 73

Rimantas JOKIMAITIS. Ką apie nacių nusikaltimus Šiauliuose atskleidžia Vokietijos tyrėjų dokumentai / 77

Agnė MALINAUSKAITĖ. Religija ir diplomatija: Katalikų bažnyčios veiklos kryptys Europoje ir LDK / 87

Laikai ir žmonės

Odeta ŽUKAUSKIENĖ. Nejprasti pozuotojai, arba Pogrindžio asmenybės / 92

Dainius ELERTAS. „Vandenų žmonės“ Norvegijoje / 101

Apie knygas

Julius KELERAS. Metropolis / 108

Visai nejuokingi skaitiniai

Krescencija ŠURKUTĖ. *Sensus communis* / 109

Viršelio 1 p.: Adomas JACOVSKIS. Repeticija. 1987. Drobė, aliejus; 150 x 200. LNDM (T 8275).

Iš portretų parodos Klaipėdoje, Prano Domšaičio galerijoje

4 p.: Indrė GRAŽULEVIČIŪTĖ-VILENIŠKĖ. Klaida ar algoritmo kūrybingumas? Algoritmo *Text 2*

Dream pagal teksto užklausas generuotas architektūrinis katės kostiumas

Apie tai skaitykite p. 45

BIJAU TŲ, KURIE NEBIJO RUSIJOS

Iki karo Ukrainoje atrodė gero tono ženklas patikslinti, koku atžvilgiu nesi rusofobas, nors kritikuoji Rusiją. Tokį patikslinimą gana taikliai suformulavo Leonidas Donskis, sakydamas, kad jis tik politinis (nes griežtai smerkia Rusijos valdžią), bet ne kultūrinis rusofobas (nes myli rusų kalbą ir kultūrą). Taigi šiuo atžvilgiu jis – rusofilas. Vadinasi, smerkiame Rusijos politinį režimą – autoritarizmą, žmogaus teisių pažeidimus, susidorojimą su politiniais kaliniais, korupcijos tinklus, tačiau tai netrukdo žavėtis jos grožine literatūra, muzika, kinu, ypač klasika tapusiomis komedijomis. Šiandien toks paaiškinimas tapo giliai polemiskasis. Ukrainiečių PEN centro valdyba paskelbė rezoliuciją, kad jokiam viešame renginyje nedalyvaus kartu su Rusijos rašytojais, matyt, nepriklausomai nuo jų politinių pažiūrų. Lietuvių PEN centras šiuo klausimu vieningos pozicijos neturi, bent jau viešai jos nedeklaruoja, vis dėlto dalis narių norėtų visiškai atšaukti (*cancel*) rusų kultūrą, o pats organizacijos prezidentas Gintaras Bleizgys atsisako veltis į bet kokias diskusijas apie Rusijos literatūrą, nesvarbu, ar jose dalyvauja rusai, ar vien lietuviai ir kokios jų nuostatos. Europarlamentarų Vytenio Andriukaičio ir Liudo Mažylio požiūriai irgi išsiskyrė – Andriukaitis tvirtina, kad nėra ko bijoti rusų literatūros, kai baigsis karas, ji vis vien sugrįš, kaip sugrįžo vokiečių literatūra po Antrojo pasaulinio. Mažylis pasakė manantis kitaip ir pasiūlė tęsti diskusiją be jo.

Svarstytinas ir trečias variantas, nors tokių siūlymų negirdėti. Palikime rusų klasikinę literatūrą mokyklose ir

universitetuose kaip pasaulinės literatūros dalį, bet sumažinkime jos apimtį tiek, kad atsirastų vietos Ukrainos ir Gudijos literatūrai. Juk jos visiškai nežinome. Dabar kaip tik metas imtis tokios reformos, išplėsti buvusių LDK šalių literatūros lauką. Antra, rusų literatūrą reikia dėstyti, atpažįstant vietas, kurios tarnauja propagandinei vadinaamo rusų pasaulio sklaidai, ir atitinkamai jas interpretuoti. Visiškai atsisakyti rusų literatūros būtų toks pats kraštutinis, kaip atsisakyti Aristotelio raštų, nes jis patiesino vergovę, arba Shakespeare'o „Romeo ir Džuljetos“, nes ten vien heteroseksuali meilė, nėra seksualinių mažumų. Vengiant absurdiškų raginimų ko nors reikalauti iš rašytojų atgaline data, reikėtų atminti, kad rusų grožinės literatūros kūriniai mums tiko ir patiko iki 2022 metų vasario 24-osios. Tačiau nei Dostojevskis, nei Tolstojus, nei Čechovas, nei Puškinas neprisikėlė iš numirusių ir neliepė Putinui pradėti „specialiosios karinės operacijos“ Ukrainoje, apsimetant, neva siekiama gelbėti rusakalbius, nors šie prakeikė agresorius nuo pat pirmos jų plataus masto įsiveržimo dienos. Stovėdami prie subombarduotų savo namų klausė: „*Tai šitaip mus išvadavote?!*“

Rusų kultūrą politiniais ir propagandiniais tikslais pasikinkė dabartinis diktatūrinis režimas, kurpdamas scenarijus, kaip išplėsti vadinamojo rusų pasaulio ribas, kurias po to bandys įtvirtinti ginklu. Todėl pritarčiau *Eurozine* tinkle paskelbtai Konstantino Aškino publikacijai, kurioje rašoma: „*Pagal stalinistinį stilių rusų kultūra naudojama kaip ginklas kare prieš Ukrainą. Bet užuot atšaukę (can-*

celling) *rusų rašytojus, gal galėtume juos skaityti, kritiškai nusiteikę – taip, kaip kitus Europos klasikų?*⁴¹

Siūlant uždrausti rusų literatūrą, bene dažniausiai neigiamai linksniuojamas Dostojevskis. Tačiau būtent jis geriausiai atsako į klausimą, kaip galėjo tokią dvasingą kultūrą turinti visuomenė užauginti marodierių, sadistų armiją, kuri masinėmis civilių kapavietėmis jau nusėjo visą Ukrainą?

Skaitydami Dostojevskio romaną „Broliai Karamazovai“ matome kaip tik tokią dvasingumo ir niekšiško samplaiką, angeliško gerumo ir demoniško žiaurumo mišinį. Alioša Karamazovas – ieškantis, išklausantis, nuolankus stačiatikis. Dvasiškai kenčiančiam Ivanui Karamazovui dvasiniai Kristaus standartai nepakeliami, dauguma Vakarų europiečių jam atrodo silpni, parsidavę Didžiajam Inkvizitoriui už tai, kad Jėzaus vardu leidžiama nusidėti. (Nors šiandien atrodo, kad ne Vakarų europiečiai, o patys rusai silpni, nes pasiduoda režimui už duonos kąsnį, beveik niekas neprotestuoja net prieš karą.) Dmitrijus Karamazovas – lėbautojas, azartiškai siekia pinigų ir moterų palankumo. Romano pabaigoje aprašyti piktavaliai vaikai, beprasmišką žiaurumą demonstruojantys iš prigimties. Dvasingumu čia net nekvepia. Atvirkščiai – viskas perpinta demoniškėmis paralelėmis. Viena iš tokių – tėvažudystė.

Romane „Nusikaltimas ir bausmė“ Raskolnikovas nužudo senolę, po to kankinasi, graužiamas sąžinės. Ne Tolstojus, o Dostojevskis atskleidė „rusų sielos“ esmę, tuos puvėsius, kuriuos rusų literatūra tradiciškai traktuoja kaip „sudėtingus vidinius išgyvenimus“, viskas perpinta dievoieška, nors ją lydi demoniškos žmogžudystės.

Nuo 2022 m. vasario 24 d. rusų kareiviai siunčiami žudyti brolių slavų su popų palaiminimu, švęstu vandeni apšlakstant agresorių uniformas ir automatus. Popai primena, esą mirtis yra Dievo dovana. Taigi žudynės, mirtis ir Dievas. Simboliška, kad Putinas irgi nepraleidžia stačiatikių apeigų, priima palaiminimą iš patriarcho Kirilo, kuris Rusijos cerkvę jau seniai pardavė Kremlui. *Pussy Riots*, užlipusios ant Maskvos Kristaus Ganytojo cerkvės altoriaus, dainavo: *Gundiajevai, tu meldiesi šetonui, verčiau pasimelsk Dievui*. Tačiau jis laimina „tradicinių vertybių“ sergėtoją Putiną, kuris į

Ukrainą atnešė savąjį broliųžudišką „dvasingumą“.

Dostojevskio aprašytas demoniškumas atspindi Rusijos istoriją. Rašytojas sirgo epilepsija, bet ir jo gimtoji šalis patyrė sunkius istorinės epilepsijos priepuolius. 1917 m. spalio perversmas naikino žmones ir kultūrą vardan komunistinės idėjos visus paversti proletarais. Žemės atimtos iš „buožių“ ir neva atiduotos liaudžiai, kad ji dirbtų kolūkiuose. Po šių Lenino pasiekimų atėjo gerasis dėdė Stalinas, gerokai praretinęs tos liaudies gretas, užtaisęs Holodomorą Ukrainoje, privertęs visus, tarp jų mūsų Salomėją Nėrį, rašyti apie ūsuotą saulę, šviečiančią broliškomis Sovietų Sąjungos tautoms.

Radijas ir laikraščiai triūbijo, kokie laimingi darbininkai ir valstiečiai, kaip sparčiai statomas socializmas, kaip veržliai auga Maskva, o šviesiausi „broliškų tautų“ atstovai, tarp jų patys rusai, Stalino nurodymu, buvo gyvuliniais vagonais masiškai tremiami į Sibirą.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, sovietų kareiviai tapo pigia patrankų mėsa. Tokia pati taktika šandien taikoma kare prieš Ukrainą. Laikomasi stalinistinės praktikos – negailima nei priešų, nei civilių, nei saviškių. Aišku, Rusijos propagandinė retorika tvirtina priešingai, sekdamas pasakas apie neprilygstamą rusų heroizmą. Kiek tokių herojų jau „utilizavo“ vadinamieji užtvaros daliniai, neleidžiantys atsitraukti, juo labiau dezertyruoti?

Sovietmečiu niekaip neišauštančio komunistinio rytojaus ideologiją užtikrino KGB tinklas, masiškai sėdamas baimę. Kitaminčiai buvo sekami, persekiojami, tardomi, kalinami. Cenzūra veikė ne savaime, jos efektyvumą užtikrino prievartos aparatas. Paraleliai per televiziją buvo rodomi entuziastingi Komunistų partijos suvažiavimai, pasakojama apie įvykdytus ir viršytus penkmečio planus. Mokyklose pionieriai žygiuodavo su raudonais kaklaraiščiais – beje, jau sugrąžintais į Rusijos mokyklas (tačiau dabar vaikai dainuoja ne sovietinę „Te visad šviečia saulė“, o aprenkti karinėmis uniformomis šlovina „šventą pareigą“ žudyti ukrainiečius, išmintingai vadovaujant prezidentui Putinui). Prieštaraujantys, sistemą kritikuojuantys atsidurdavo psichiatrijos ligoninėse. Tokius kaip disidentas Bukovskis paskelbdavo psichiškai nesveikais. Ta pati praktika Rusijoje gyvuoja ir dabar. Dar prieš karą šamanas Gabiševas iš Sibiro su būgnais ir šamaniškais ritualais žy-

giavo į Maskvą išvaryti demonų iš Kremliaus. Jo likimas savaime aiškus – už kiekvieną krustelėjimą prieš valdžią „gydoma“ psichiatrinėse.

Ir anksčiau, ir dabar keikiama supuvusio kapitalizmo moralė, priešpriešinant jai tariamą rusų dorovę. Ateistinis sovietmetis griežtai draudė dvasingumą sieti su religija. Gėrį reikėjo rasti savyje, nuoširdžiai triūsiant kolūkio kiaulių fermoje, prie kurios, pasak rašytojo Herkaus Kunčiaus, liaudies nuotakai pakelti galėjo būti pastatytas net fontanas. Dabar daroma tas pats, bet dar ir veidmainiškai meldžiamasi Dievui.

Kai pačioje 10-ojo dešimtmečio pradžioje rusai Maskvoje su transparantais išėjo į gatves, pajutę žodžio laisvę, ten vaizdas buvo visai kitoks, negu Lietuvoje per Sąjūdžio mitingus, kur vyravo ideologinis nuoseklumas. Tautiška giesmė, Katalikų bažnyčia kartu su disidentais, kunigu Alfonsu Svarinsku ir Sigitu Tamkevičiumi, Baltijos kelias turėjo vieną prasmę ir tikslą – tai nepriklausomos valstybės atkūrimas. Maskvoje viskas atrodė kitaip. Maniežo skvere prie Kremliaus 1991-ųjų kovo 10 dieną žmonės reikalavo Michailo Gorbačiovo atsistatydinimo, Boriso Jelcino įteisinimo, demokratinį rinkimų, tikros žodžio laisvės. Tame mitinge buvo iškeltas SSKP CK generalinio sekretoriaus, apdovanoto Nobelio taikos premija, portretas su prierašu „*Geriausias metų naciš*“. Svarbų vaidmenį suvaidino rusų disidentai, Lietuvos draugai, pavyzdžiui, Sergejus Kovaliovas. Be tų mitingų Maskvoje daug vėliau būtų atėjusi ir Baltijos šalių nepriklausomybė.

Tačiau būta visai kitokio pobūdžio mitingų, kurie atskleidė visą rusams būdingą gėrio ir blogio polifoniją. Neskirdami šventumo nuo demoniškumo, eisenos dalyviai nešėsi vienas kitam prieštaraujančius transparantus. Minioje šmėžavo Stalino portretai, nes žlungant Sovietų Sąjungai, prasidėjus ekonomikos liberalizacijai, dalis rusų vėl ilgėjosi kietos rankos. Kiti nešė transparantus su Kristaus atvaizdais, mat jau leista atvirai išsakyti savo religinius įsitikinimus. Greta pasauliečių žingsniavo barzdoti popai. Paraleliai kasdienybėje siautėjo laukinis kapitalizmas. Leningrade Putinas su Medvedevu rezgė oligarchinio klano „Ežeras“ (rus. *Ozero*) planą. Prigožinas ėmė krauti turtus iš pirmųjų *hot-dog* dešrelių pardavimo. Tada visi suprato, kad iš Jelcino galima atimti ne tik

ekonomikos vadžias, bet ir valdžią. Vieni tapo *Gazprom* direktorių tarybos pirmininkais, kiti – šalies premjerais ar prezidentais, atitinkamai keisdamiesi vietomis. Putinas atėjo į Kremlių, pritvinkęs kagėbistui įprasto keršto, šįkart dėl sugriautos imperijos. Pasak jo, „*Sovietų Sąjungos griūtis – tai didžiausia XX amžiaus katastrofa*“. Kad įvykdytų slaptą keršto planą, priėmė net stačiatikybę, juk visuomenė vis tiek nereaguoja, kad stačiatikis Putinas meldžiasi ateistui Stalinui. O kaip kitaip, jeigu visa šalis švenčia „asmeninę“ generalisimo pergalę – 1945-ųjų gegužės 9-ąją! Taigi Stalino režimas reabilituotas. Neatsirado nei laiko, nei noro apmąstyti totalitarinio blogio esmę. Netgi atvirksčiai – visuomenė dėl sumaišties, kilusios „pašėlusiu“ 10-uju dešimtmečiu, ėmė kaltinti reformatorius, keikė perėjimą prie laisvosios rinkos, su nostalgija žvelgdama atgal į sovietmetį, kai nereikėjo galvoti savo galva ir turėta kuo didžiuotis. Rusijos Federacija, pasisavinusi Sovietų Sąjungos, kaip Trečiojo Reicho nugalėtojos, laurus, ir dabar tuo sėkmingai spekuliuoja.

Nieko nešokiruoja ir tai, kad prezidentas remia oligarchinę carinės Rusijos tvarką. Oligarchams tai natūralu. Tą liudija, pavyzdžiui, filmo „Admirolas Kolčiakas“ dosnus finansavimas iš biudžeto – pagrindinis herojus atstovauja carinės Rusijos interesams, gelbsti valstybės auksą (nors nepasiseka), yra giliai tikintis, meldžiasi, cituoja Bibliją, prašo palaiminimo. Paraleliai valstybės gelbėtoju dedasi toks Prigožinas. Nors buvo sugautas tarsi Dostojevskio Raskolnikovas smaigiantis moterį, kol jo parankiniai nuiminėjo juvelyrines grožybes, sovietmečiu dėl to praleidęs devynerius metus kalėjime, vėliau įsiteikė Putinui kaip virėjas oligarchas. *Zekas*, užsirašęs raidę „Z“, su parankiniais, ištrauktais iš kamerų, išvyko į Ukrainą. Ten pagarsėjęs kaip nuožmus kraugerys, laisvalaikio pabandė išgąsdinti patį Putiną. RF prezidentas, kaip dera tikram bunkerio vyrui, iškart paspruko iš Kremliaus... Bet netrukus abu grįžo – vienas į sostą, kitas į karo virtuvę...

Istorinės paralelės daugiau negu akivaizdžios, Rusijos vadovėliuose esminis lūžis naujosios istorijos klausimais neįvyko. Tačiau ko norėti iš rusų, jeigu net Briuselyje spyrriotasi, Vytautui Landsbergiui pasiūlius komunistinę Sovietų Sąjungą prilyginti nacistinei Vokietijai (dabar prie

jis jau savo noru prisilygino pati Putino Rusija). Ne visi tą suvokia net ir Lietuvoje. Tie, kurie neša raudonus gvazdikus į Rusų kapines gegužės 9-ąją, tokiam sulyginimui, žinoma, nepitaria. O tam tikra Lietuvos intelektualų dalis dėl karo Ukrainoje šiandien „drąsiai“ kaltina... Ameriką, Bideno administraciją ir visus aplinkui, tik ne Kremlį.

Tokie pasisakymai, kone žodis žodin atitinkantys Rusijos propagandą, kartojami ilgamečio *Šiaurės Atėnų* autoriaus Andriaus Martinkaus įrašuose *YouTube* kanale. Antai jis pareiškė, kad nebijo į Lietuvą ateisiančios (*sic!*) rusų armijos, esą to bijo tik parsišlavėliškas, korupcinis, neoliberalizmo interesams atstovaujantis elitas.² Žodžiu, nauja okupacija mus išvaduos nuo „*praeities atodūsių ir skurdo*“, kaip kadaise tikėjosi lietuvių poetė, apkerėta Kremliaus gundymų... Martinkaus disertacijos tema – eurazijietiška geopolitinė Rusijos filosofija, kuriai daug nusipelnė karo šauklys Duginas, keikiantis besiginančią Ukrainą. Nekeista, kad savo *Facebook* paskyroje Martinkus skelbia panašaus pobūdžio absurdiškas tezes, pavyzdžiui, kad ukrainiečiai gina ne mus (o turėtų?), bet save (tarsi ne juos rusai užpuolė!), arba kad amerikiečiai pavertė Ukrainą savo ginklų sandėliu (kvailiau nesugalvos!). Klaipėdos universitete per Vydūnui skirtą konferenciją minimas autorius režė kalbą, esą visada dėl visko kalti Vakarai. Jo drąsa (sakyčiau, įžūlumu ne laiku ir ne vietoje – Vydūno konferencijos kontekste – dėstyti savo politines pažiūras) susižavėjęs politikas Dainius Kepenis net paėmė interviu iš Martinkaus, lyg iš kokio politikos „guru“. Šis įrašas *YouTube* kanale sulaukė gausių peržiūrų su „patiktukais“, komentaruose rašomi pagyrimai, esą kalbama originaliai, visai ne pagal mūsų valstybės politiką. Kepenis nufilmavo ir prof. Eduardo Vaitkaus pokalbį prie Nemuno su Andriumi Martinkumi, kur vienas įvardijo JAV kaip teroristinę valstybę, o kitas antrino, neva Lietuva vargsta, patekusi į šio vienpolio neoliberalistinio režimo gniaužtus.³

Ir kas paneigs, kad tai nėra Rusijos revanšizmui naudingi idiotai?

Dar vienas toks Rusijos atžvilgiu bebaimis intelektualas – Lietuvos karilionistas, Kauno karo muziejaus bokšte skambinantis varpais. Didis savo miesto patriotas, Romo Kalantos gerbėjas, pagoniškosios Lietuvos kultūros puoselėtojas. Į šūkį „Slava Ukraini“ atsako „Slava Lietuvai“.

Jis irgi mano, kad su Rusija kariauja ne jos pačios užpulta Ukraina, bet anglosaksiškas pasaulis ukrainiečių rankomis. Sutapimas ar ne, tačiau minimi drąsūs NATO ir visų anglosaksų kritikai, nebijantys „dvasingosios“ imperijos (Martinkus *Šiaurės Atėnuose* jau prieš keletą metų aiškino, kad greta Rusijos gyvenome šimtmečius, tik nepridūrė, jog buvome okupuoti), silpnai valdo anglų kalbą, nėra gyvenę nei JAV, nei Didžiojoje Britanijoje, neskaito jų žiniasklaidos, kurią laiko „propagandine“, tarp savo draugų *Facebook* neturi nei britų, nei amerikiečių. Jie komfortabili jaučiasi, apsiribodami vienintele užsienio – rusų – kalba, neapkenčia kapitalizmo, esą sulig Lietuvos nepriklausomybe šis atnešęs nelygybę.

Būtų galima klausti, ar tikrai Rusijoje daugiau lygybės? Jeigu Lietuvą okupuotų Putino režimas ir ištremtų, į psichiatrijos klinikas sukištų politinį, ekonominį šalies elitą, kas tada būtų premjeras – gal Celofanas? Jis tai tikrai ne tik uždažytų vaivorykštės spalvų perėjas, bet ir perrašytų istorijos vadovėlius, nutylėdamas trėmimus į Sibirą, vykdytus po sovietinio „išvadavimo“. O prezidentu gal būtų paskirtas (ne išrinktas, o būtent paskirtas) Algirdas Paleckis, kaip neoliberalios proamerikietiškos Lietuvos politinis kalinys? Jo patarėja turbūt būtų ta, kuri su šešių asmenų delegacija vyko į Minską pasitarti su Lukašenka... Tokia nauja šalies vadovybė tikriausiai nedelsdama pareikalautų, kad mokyklose būtų mokoma, kaip klaslingai NATO pradėjo karą Ukrainoje, todėl Rusija buvusi priversta griebtis spec. karinės operacijos, kad apgintų skriaudžiamus rusakalbius... Ar tada Lietuvos duginistai jau būtų patenkinti?

Skirtingai nuo Paleckio, mano paminėti intelektualai, tokie kaip Martinkus, prorusiški iš širdies, jų niekas neužverbavo. Jie savo noru lojalūs Kremliaus tarnai, gal net nenujaučiantys, koks pragaištingas jų elgesys. Su tokia mūsų visuomenės dalimi diskutuoti beprasmiška, nes politinis ir net istorinis jos supratimas apie Rusiją yra toks panašus į Putino propagandistų agitacinius tauškalus, kad joks dialogas nebeįmanomas. Jau vien iš pagarbos civiliams, žuvusiems Mariupolio teatre, nukankintiems Bučoje, Irpynėje ir kitur, būtina atsiriboti nuo tokio diskurso. Kai žmonės, žinantys, kokius karo nusikaltimus vykdo Rusijos kariuomenė, vis tiek teigia

esantys rusofilai, ragina kitus nebūti rusofobais, atsakau: bijau tų, kurie nebijo Rusijos.

Tokių esama visur, jie ir vadinami „naudingais idiotais“ (koks sutapimas su Dostojevskio „Idiotu“). Kremliui „naudingų idiotų“ esama ir Latvijoje, ir Estijoje. Tačiau būtų klaida gausias rusakalbių bendruomenes laikyti vienareikšmiškai prorusiškomis. Antai Rygos universiteto dėstytojas Denisas Hanovas yra Latvijos rusas, tačiau duodamas interviu⁴ sakė, kad dėl karo Ukrainoje nesutaria su savo motina – ji toliau švenčia gegužės 9-ąją, o jam SSRS pergalė prieš fašizmą konvertavosi į Rusijos rašizmą. Denisą ištiko pasaulėvaizdžio krizė, nes tai, ką jis laikė moraliniu gėriu, perėjo moralinio blogio pusėn. Deja, dauguma rusų jokios pasaulėžiūrinės krizės nejaučia, smerkia Ameriką, tiekiančią HIMARS, žadančią duoti ATACMS, kad Ukraina apsigintų nuo ją užpuolusios Rusijos galvažudžių armijos.

O ką svetimoje šalyje gina rusų kareiviai? Viename sugriautame ir apiplėštame, beje, rusakalbiame Ukrainos mieste ant sienos buvo rusiškai užrašyta: „*Kas jums leido gyventi gerai?*“ Pavydas yra baisus smurto skatintojas. Rusijos teismai užversti bylomis dėl neišmokėtų kompensacijų už kare žuvusius artimuosius. Kai kur, antai Baškirijoje, tėvai už sūnaus netektį fronte gauna kilogramą koldūnų, nes provincijoje koldūnai reiškia tą patį, ką Sankt Peterburge ikrai. Matyt, tokios lygybės Lietuvoje pasigenda Martinkus ir kompanija...

Naivu tikėtis, kad Rusijoje susitelks kritiškai nusiteikusi visuomenės dalis. Kai Rostove prie Dono žmonės fotografavosi su atžygiavusiais tariamais Prigožino maištininkais, kuriuos palaikyti ragino net pats Michailas Chodorkovskis, galbūt visi vylėsi, kad esamąjį Kremliaus sadistą nuvers būsimasis, tačiau klydo, nes vagnerininkai „sukilo“, siekdami tik pagąsdinti jėgos struktūras ir gauti daugiau valdžios, o ne tam, kad būtų nutrauktas karas. Nors yra versija, esą viskas surežisuota, siekiant išsiaiškinti nelojalius saugumiečius. Manoma, kad prie maištininkų turėjo prisijungti garsusis Rusijos Laisvės legionas, taip jis būtų išsidavęs ir sunaikintas pačių Prigožino „čiuvakų“...

Rusija, regis, nebijo nei ekonominių sankcijų, nei izoliacijos nuo viso pasaulio, nes prezidentas milijardierius ir jo aplinka jokio nepritekliaus nejaučia. Į Dubajų oligar-

chai toliau skraido, propagandistai milžiniškus pinigus užsidirba maldami (nesakysiu, ką) liežuviais, o šalies visuomenei kentėti įprasta ir priimtina. Tai netgi kultūrinė norma, dostojevskiškas leitmotyvas – rusas, ypač giliai mąstantis, negali būti laimingas. Laimė skirta neva paviršutiniškiems Vakarų utilitaristams, kurių nekankina blogio ir gėrio dilema. O štai dostojevskiškas žmogus iš esmės yra nelaimingas, nes karštai ieško Dievo, bet susiduria su demonais (vėl aliuzija į Dostojevskio romaną „Demonai“).

Paradoksalu, tačiau Rusijos filosofai, kritikuodami Vakarų filosofus, neva šie „išrado“ postmodernizmą, sugriovusį Tiesą, nepripažįsta, kad pati Rusija radikaliai postmoderni, nes leidžia pateikti vos trupinį Tiesos propagandinio Melo jūroje. Putino patarėjas rašytojas Surkovas dar 2014 m. parengė postmodernų Kremliaus elgesio su žiniasklaida planą – pusryčiams demokratija, pietums oligarchija, vakarienei socializmas. Visiška politinė pelkė. Nebėra nieko tikra, vien melo ir apgaulės mišinys. Surkovas parengė scenarijų Donecko ir Luhansko okupacijai kaip rusakalbių gynybai, o viskam vadovavo Girkinas, šiandien taip drąsiai kritikuojantis Rusiją armiją, ypač generolus. Taigi surkoviškas diskursas konstruojamas pagal aplinkybes. Tiesa lengvai apverčiama aukštyn kojom. Antai Rusija, kuri gyrėsi užimsianti Kyjivą per 3 dienas, dabar, po daugiau negu 500 karo dienų, jau tvirtina kovojanti už savo pačios teisę išlikti, esą gina savo valstybingumą nuo NATO. Kitaip tariant, apsimeta nekalta auka. Perkonstruoti naratyvus privertė pralaimėjimai fronte. Iki 2022 m. vasario 24-osios Kremliaus propagandistai siūlė „*NATO susirinkti savo šmutkes*“, Putinas įsakmiai reikalavo, kad šis gynybinis blokas sugrįžtų prie 1997 metų sienų, *ergo* atiduotų Baltijos valstybes ir Lenkiją, o šiandien jau susitaikė net su Suomijos naryste, nors griežia dantimis, trypia kojomis ir gąsdina branduoliniu ginklu.

Žinoma, Vakarų demokratinės valstybės deda didžiules kasdienines pastangas, kad Tiesa nebūtų sukompromituota. Ko vertas vien Donaldo Trumpo sukeltas ilgalaikės kompromitacijos efektas. Vakarų žiniasklaida irgi papirkinėjama, bandoma ja manipuliuoti. Lietuvoje daug „košės“ privirė toks Uspaskichas. Tačiau ir Vakarai, ir Lietuva laikosi Tiesos ir Teisingumo prezumpcijos. Vyksta ginčai dėl teisės pažeidimų, bet pati teisė egzis-

tuoja. Iškraipomi demokratiniai rinkimai, į valdžią veržiasi populistai ir homofobai, tačiau rinkimai vyksta, jų skaidrumą stengiamasi kuo geriau užtikrinti, o politikai jaučia, kad visuomenės nuomonė labai daug reiškia, gali nulemti net partijos likimą. Deja, Rusijoje visa tai sunaikinta, nes iš anksto aišku, kas bus išrinktas. Kaip juokavo Maksimas Galkinas, „*Putino pavardė reiškia prezidentas. Jo tokios pareigos pagal pavardę.*“

Kai ignoruojama Tiesa, tarptautinius santykius irgi galima aiškinti pagal besikeičiančias aplinkybes. Taip vyksta vadinamasis „užzombinimas“. Gorbačiovo leidimas Rytų Vokietijai susijungti su Vakarų Vokietija, sovietų kariuomenės išvedimas iš Baltijos šalių, sutikus Jelcinui, galėjo tapti atskaitos tašku. Gal rusų visuomenė būtų pagaliau supratusi, kad Rytų Europą sovietai okupavo, bet ne išvadavo. Buvo palankus metas permąstyti šalies vietą moraliniame Europos žemėlapyje, paraleliai besikeičiant geopolitiniam žemėlapiui. Tačiau geštaltinis pasaulėvaizdžio apsisvertimas neįvyko. Saulė, rusų manymu, toliau sukasi aplink Žemę, Kopernikas nieko neįrodė. Gal ir negalėjo įrodyti, nes Antrąją pasaulinę karą laimėjus Sovietų Sąjungai su Vakarų sąjungininkėmis, Churchillis ir Rooseveltas atvyko į Krymą paspausti Stalinui rankos, o ne pasmerkti jį už represijas okupuotose šalyse. Trijulė kartu pasidalijo Europą, taigi ir Lietuvą. Tai turėtų būti mūsų Juodojo kaspino diena, kaip ta, kai buvo pasirašytas Molotovo-Ribbentropo paktas. Argi po to, kai patys Vakarai palaimino stalinizmą, įmanoma rusų visuomenei įrodyti, kad sovietų pergalė demoniška?

Rusijoje daug žmonių įkalinta už protestus prieš karą Ukrainoje – taigi dar ne visa visuomenė virtusi „naudingais idiotais“. Norisi solidarizuotis su tais, kurie įkalinti ir kurie kol kas laisvėje, bet dėl žiaurios cenzūros negali pasakyti to, ką galvoja. Tarp jų yra rašytojų, su kuriais būtų garbė sėdėti prie vieno stalo. Negalima nusišukti nuo žmogaus vien dėl tautinės tapatybės, esmė yra jo politinės pažiūros. Argi nebūtų garbė prie vieno stalo pasišnekučiuoti su Andrejumi Piontkovskiu ar Maksimu Galkinu? Jeigu su jais galima, nes laiku emigravo, tikriausiai esama ir tokių, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių liko namuose, bet nepritaria kruvinam režimui. Juk neskirstysi-

me, pavyzdžiui, rašytojų į tuos, kurie emigravo, ir į tuos, kurie pasiliko. Skirstome pagal pasaulėžiūrą – ar jie palaiko Putino politiką, ar jai priešinasi, ar jie už Ukrainos pergalę, ar už prievartinę rusų pasaulio plėtrą, Kremlui grasinant branduoliniu ginklu.

...Baimė būna visokia. Sakydamas, kad bijau tų, kurie nebijo Rusijos, turiu omenyje, kad mane gąsdina absurdiškas nesugebėjimas atskirti agresoriaus nuo jo aukos, demonstratyviai atsiduriant anapus gėrio ir blogio.

Post scriptum

Taip nutiko, kad mokslinį darbą dirbu viename kabinate su ukrainiečiu. Jis užaugo Luhanske. Jam rusų kalba gimtoji. Vėliau išmoko ukrainietiška, Kyjivo universitete studijavo tarptautinius santykius, tapo mokslų daktaru. Dabar iš Lietuvos nuotoliniu būdu ukrainietiška arba angliškai skaito paskaitas studentams Ukrainoje. Tarpusavyje kalbamės rusiškai. Ne angliškai, nors abu mokame, bet gimtąja šio ukrainiečio kalba, juk jos nepasirinksi. Dostojevskio irgi necituojame angliškai. Tačiau ir jis, ir aš vienodai laukiame dienos, kai Putinas ir kiti karo nusikaltėliai atsidurs Hagos tribunole. Laukiame Ukrainos kariuomenės pergalės. Atėję į darbą pasišveikiname „Slava Ukraini!“

Šis kolega yra Ukrainos rašytojas. Bet jo romanai parašyti ir paskelbti rusų kalba. Todėl patenka į atskirą kategoriją – šiuolaikinės Ukrainos grožinė literatūra, parašyta rusų kalba. Ar ši kategorija bus panaikinta?.. Jo vardas Dmytro Irovyi. ■

¹ Konstantin Ashkin. Don't cry for me, Dostoevsky. 2022. *Eurozine*. Interneto prieiga: <https://www.eurozine.com/dont-cry-for-me-dostoevsky/>

² Andrius Martinkus. Tradicionalisto mintys (13) Kodėl aš nebijau Rusijos? YouTube. Interneto prieiga: https://www.youtube.com/watch?v=Y5q0hzi7_8k&ab_channel=andriusmartinkus

³ Dainius Kepenis. Pasitarkime #15 prof. Eduardas Vaitkus ir dr. Andrius Martinkus (Tradicionalistas). Interneto prieiga: https://www.youtube.com/watch?v=oxUCUHINTbc&ab_channel=DainiusKepenis

⁴ Žr. laidą „Laisvai ir kritiškai“ YouTube kanale. Interneto prieiga: https://www.youtube.com/watch?v=7A6VOtX1oVs&ab_channel=Laisvaiirkritikai

AR EUROPOS DEMOKRATIJA IŠTIKO KRIZĖ?

Rinkėjai niekada nepastebi demokratijos pažeidimų, jei gauna tai, ko nori. Tai turėjo mažiau reikšmės, kol politikai tramdydavo vieni kitus. Tačiau dėl viešųjų diskusijų tribalizacijos ši demokratinė vartų apsauga nusilpo.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje trys žymūs politologai – Michelis Crozier, Samuelis Huntingtonas ir Joji's Watanuki's – paskelbė garsųjį pranešimą apie Vakarų demokratijos krizę. Jų manymu, nuosmukį sukėlė pernelyg dideli socialiniai reikalavimai. Paradoksalu, bet jų pranešimas sutapo su demokratizacijos bangos, per 15 metų daug kur pasaulyje, įskaitant Pietų ir Rytų Europą, nušlavusios diktatūras, pradžia.

1975 m. maždaug 57 procentai Europos šalių buvo demokratinės, 1990 m. jų dalis pasiekė 77 procentus, o šiandien Senasis žemynas yra demokratiškesnis nei kada nors anksčiau. Ne mažiau kaip 85 procentai Europos šalių reguliariai rengia laisvus ir sąžiningus rinkimus.

Dabar demokratiniai režimai jau nesuyra taip lengvai ir masiškai, kaip atsitiko ano amžiaus 3-uoju–5-uoju dešimtmečiais, kai 12 iš 19 Europos demokratijų žlugo pačios arba tapo totalitarinių režimų ekspansijos aukomis. Priešingai – Europos demokratija iki šiol rodė tvirtą atsparumą didelėms grėsmėms, tokiems sukrėtimams kaip *COVID-19* pandemija, juo labiau barbariška Rusijos invazija į Ukrainą. Demokratija šiuo metu nepatiria krizės, iš tikrųjų gyvename laikais, kai šios valdymo formos rodikliai yra bene geriausi.

Nerimo priežastis

Tačiau šie geri laikai negali būti laikomi kažkieno padovanotais. Prieš gerą šimtmetį, kai demokratija triumfavo po Pirmojo pasaulinio karo, kai pavyko įveikti jo sukeltą gripo pandemiją, europiečiai jautėsi panašiai optimistiškai. Tačiau netrukus jie tapo autoritarizmo ir totalitarizmo spartaus įsigalėjimo visame žemyne liudytojais.

Nepanašu, kad ši tragedija galėtų pasikartoti, tačiau priežasčių nerimauti netrūksta, nes daugelį Europos tautų jau šiek tiek pagrauzė demokratijos erozija.

Politikams populistams, negerbiančioms pagrindinių demokratijos principų, vis geriau sekasi prie bal-

Wikimedia Commons

sadėžių. Atpirkimo ožiais dėl šalių ištinkančių bėdų jie laiko mažumas, migrantus ir Briuselį. Atsidūrę valdžioje, populistai atakuoja pagrindines demokratines institucijas, ypač laisvąją žiniasklaidą ir nepriklausomus teismus, tuo siekdami nederamai užsitikrinti didelį pranašumą per būsimus rinkimus, išvengti viešosios ir teisinės savo veiksmų kontrolės.

Politinių žaidimų laukas, ypač Rytų ir Vidurio Europoje, vis dažniau atsiduria populistų rankose. Lenkijos visuomeninis transliuotojas paverstas valdančiųjų kabineto rupu, Čekijoje panašaus likimo išvengta tik dėl netikėto pastarųjų šalies parlamento rinkimų rezultato.

Ekstremaliais, bet kol kas dar gana retais atvejais atsiranda hibridiniai – labiau autokratiški negu demokratiniai – režimai, pavyzdžiui, taip atsitiko Vengrijoje ir Serbijoje. Ten valdančiosios partijos palenkė savo valiai valstybės institucijas, suvaržė nepriklausomą žiniasklaidą, nepalaujamai tyčiojasi iš opozicijos. Sėkmingi Viktoro Orbáno ir Aleksandro Vučičiaus „taikūs“ perversmai yra daugelio mažiau veiksmingų, bet vienodai ambicingų ir nesąžiningų jų kolegų svajonė tiek Rytuose, tiek Vakaruose.

Politinio klimato kaitos priežastys labai įvairios. Vidurio Rytų Europos šalių narystė Europos Sąjungoje prislopino galingą politikų norą savivaliauti, nes ES iki šiol stengiasi visoms narėms nustatyti bendrą tvarką, reikalauja laikytis gero elgesio taisyklių. Tačiau yra ir netikėtos (deja, blogos) sėkmės aspektas – Orbánas vargu ar būtų įstengęs įdiegti savo diktatūrą, jeigu jo partija netikėtai nebūtų gavusi konstitucinės daugumos per 2010 m. parlamento rinkimus.

Vis dėlto pasauliniu mastu svarbiausia priežastis, be abejo, yra technologiniai pokyčiai. Iki *Web 2.0* eros politikams populistams ir mases kurstančiais jų retorikai nebuvo vietos nusistovėjusiose demokratijose. Elitas turėjo gerbti demokratines žaidimo taisykles, kad neatsidurtų politikos užribyje. Ekstremistams trūko „techninių“ galimybių suburti draugėn visus tuos piliečius, kurie yra kuo nors nepatenkinti, o tokių dauguma.

Web 2.0 ir alternatyvių medijų bei socialinių tinklų atsiradimas panaikino veiksmingą apsaugą nuo populizmo grėsmės. Populistai lengvai įveikia visus *sanitarinius*

kordonus ir sutelkia daugybę sekėjų, su kuriais tiesiogiai bendrauja per *Facebook*, *Twitter* ar *TikTok*. Didžiulė jų įtaka ir iš anksto numatoma rinkimų sėkmė verčia ir pagrindinę žiniasklaidą atverti duris populistams.

Technologiniai pokyčiai leidžia autoritarinėms valstybėms vis įžūliau ir veiksmingiau kištis į demokratinių šalių politines varžybas. Kinija, Saudo Arabija, Iranas, Rusija, ypač kol ji dar nebuvo didžiosios savo išteklių dalies nukreipusi invazijai į Ukrainą, naudoja socialinę žiniasklaidą, kad masiškai skleistų dezinformaciją, remiasi ekstremistais, nes tikisi, kad būtent jie destabilizuos demokratinį pasaulį.

Technologiniai pokyčiai ir jų padariniai veikia Europos politiką ne tik tiesiogiai, suteikdami naujas galimybes, naujus partnerius lyderiams autokratams, bet ir netiesiogiai. *Web 1.0* eroje Donaldas Trumpas tikriausiai niekada nebūtų patekęs į Baltuosius rūmus. Jo prezidentavimas visus autokratus paskatino veiksmams ir lemtingai prisidėjo prie demokratinų normų susilpnėjimo visame pasaulyje.

Skaldyk ir valdyk

Populistų sėkmė atskleidžia kai kurias demokratinio elektorato silpnybes. Kodėl daugelis Vengrijos ir Lenkijos rinkėjų pritarė atitinkamoms neliberalioms dabartinės valdžios reformoms? Taip atsitiko todėl, kad jie, kaip ir jų kolegos svetur, gana šališkai, savanaudiškai suprantą demokratiją arba yra neigiamai nusistatę prieš ją.

Socialinių mokslų tyrimai rodo, kad rinkėjai į politiką paprastai žvelgia per egoizmo aptemdytus lęšius, o demokratiją laiko tiesiog priemone, leidžiančia siekti pageidaujamų politikos rezultatų. Todėl visai nenusiteikę taikyti sankcijų politikams už abstrakčių demokratijos principų pažeidimą. Tas noras dar mažesnis, jei nusikalsta politikai iš rinkėjams artimos politinės stovyklos, vykdantys jų palaikomą viešąją politiką. Toks simpatizavimas egzistavo visada ir tikriausiai yra būdingas mūsų prigimčiai. Tačiau prieš keletą dešimtmečių jis buvo kur kas mažiau pavojingas, nes gerai veikė „vartų apsauga“, o politikos lyderiai dėl esminių dalykų sutardavo tarpusavyje. Šiandieniniai populis-

tai, kaip ir jų pirmtakai XX a. 3-uoju ir 4-uoju dešimtmečiais, puikiai supranta, kad skaldydami visuomenę, smerkdami, maišydami su žemėmis savo tikrus ar tariamus priešininkus, jie patiks masėms, išvengs bausmės dėl akivaizdaus demokratinių taisyklių nepaisymo. Todėl siekiama kuo intensyviau kurstyti nepasitenkinimą ir toksišką poliarizaciją, kuri viešąsias diskusijas paverčia grumtynėmis tarp genčių.

Ar XXI a. 3-iasis dešimtmetis bus panašus į tą patį praėjusio amžiaus sumaišties laikmetį? Nepaisant nerimą keliančių pastarojo meto tendencijų, yra pagrindas nuosaikiam optimizmui. Fašizmas, smurtiniai perversmai, atviras autoritarizmas yra istoriškai susikompromitavę ir pasmerkti. Net ir tokie autoritarai kaip Orbánas stengiasi išlaikyti išorinį procedūrinio teisėtumo blizgesį, nors iš visų jėgų stengiasi savo šalį slapta paversti autokratinė.

Jie apsimeta demokratais, nes yra suinteresuoti įtikti užsienio šalims, ypač ES, tarptautinėms institucijoms, rinkoms, bet svarbiausia – patikti vietinei auditorijai. Populistai palaikomi ne dėl jų autoritarizmo. Atvirkščiai – jų pergalės rinkimuose yra įmanomos tik todėl, kad dauguma rinkėjų nesupranta siūlomų reformų esmės. Nors atrodo teisėtos popieriuje ir galbūt legalios kiekviena atskirai, yra problemiškos, kai įdiegiamos į praktiką, ir visiškai nedemokratiškos, kai bandoma jas suderinti.

Nors šis procesas kelia slaptos „autokratizacijos“ ir tendencingo šališkumo pavojų, jis kartu rodo demokratijos prestižą, neprilygstamą jos, kaip politinės sistemos, gyvybingumą ir patrauklumą. Patikimos alternatyvos demokratiniam idealui vis dar nėra.

Atremti iššūkius

Nors rinkėjai yra linkę į tendencingą šališkumą, lengvai pasiduoda populistinei retorikai, vis dėlto juos atbaido politikų nekompetencija. Prasta ekonominė Didžiosios Britanijos padėtis po *Brexit*, nesėkminga Vengrijos kova su energijos trūkumu, pragyvenimo išlaidomis, net maisto nepriteklum, netinkamas *COVID-19* pandemijos valdymas Kinijoje, daugybė žeminančių Rusijos nesėkmių mūsų lauke populistiniams, juo labiau autokratiniams režimams nepranašauja itin šviesių perspektyvų.

Brexit, vėliau Rusijos invazija į Ukrainą ypač išryškino šiaip nelabai aiškiai narystės ES ir NATO naudą, metė iššūkį populistams, kurie šias dvi organizacijas dažnai bando paversti atpirkimo ožiais, agituodami už glaudesnę bendradarbiavimą su Kremliumi. Nors Europos demokratija artimiausiais mėnesiais susidurs su sunkiais iššūkiais – nuo karo sukeltos, besitęsiančios energijos krizės iki didėjančios migracijos, – manau, ir šį streso testą ji sėkmingai atlaikys.

Žinoma, Europos demokratijos ateitis iš esmės priklausys nuo daugybės kritinių įvykių, visų pirma – nuo karo Ukrainoje baigties. Jei Rusija nugalėtų, tai būtų katastrofa ne tik milijonams ukrainiečių. Tai pakirstų demokratijos prestižą, nes priverstų europiečius daryti bjaurius kompromisus, o tai leistų įsitvirtinti ciniškiems politikos populistams.

Be to, Europos demokratija visada bus jautri prezidento rinkimų JAV ir Prancūzijoje rezultatams. Jeigu Ovalusis kabinetas atitektų kitam Donaldo Trumpo stiliaus politikui arba jei Eliziejaus rūmus užimtų „lepenistų“ kandidatas, įgijęs daugumą Nacionalinėje Asamblėjoje, tada Europos demokratijai ateitų juodos dienos.

Vis dėlto jei pagrindinis populistinio pakilimo veiksnys yra technologiniai pokyčiai, tikėtina, kad demokratinė sistema palaipsniui išmoks tinkamai šį iššūkį atremti. Visiškai aišku, kad internetui ir socialinei žiniasklaidai būtinas kur kas geresnis ne vien teisinis reguliavimas.

Demokratai turėtų daug veiksmingiau spręsti pagrindines šiandienos problemas, tarp jų didėjančią ekonominę nelygybę ir klimato kaitą. Žvelgiant iš šios perspektyvos, ypač kalbant apie nelygybę, iš tikrųjų labai praverstų sveika populizmo dozė, kuri paskatintų pagrindines politines jėgas veikti gerokai aktyviau, jautriau reaguojant į socialinius poreikius.

Šiaip ar taip, Europos demokratai turėtų kuo geriau apsišarvuoti, bet startinė jų pozicija visai nebloga. Apskritai esama daug priežasčių manyti, kad demokratijos taurė beveik pilna, o ne beveik tuščia. ■

© Filip Kostelka

© *New Eastern Europe*

© *Eurozine*, 2023

ATEITIS PAGAL KETVIRTOSIOS INDUSTRINĖS REVOLIUCIJOS ARCHITEKTUS

Kai kurių aspektų analizė

Pasaulis taip greitai keičiasi, kad prieš dešimtmetį net neįsivaizdavome tokių pokyčių, kokius regime nūnai, vadinamaisiais posthumanizmo ir jo sudedamosios dalies – transhumanizmo – laikais. Pradėjau („Atspindžiuose“ su prof. Rasa Čepaitiene) rengti TV laidas, kurių išėjo jau šešios. Humanitarams gerokai lengviau susikalbėti tarpusavyje, tačiau į laidą kviečiame ir tikslųjų mokslų atstovus, nepaisydamos Charleso Percy'o Snow išrasto „dviejų kultūrų“ nesusikalbėjimo, mat pagrindinis naujosios tvarkos variklis yra technologijų kūrėjai. Buvo įdomu sužinoti, kaip ši kryptis plėtojama konkrečiai Lietuvoje, ar spėjame su laiku, ar turime ką pasiūlyti, kad neliktume svarbiausių civilizacinių pervartų nuošalyje. Tačiau patyrėme, kad tikrieji dirbtinio intelekto vystytojai vengia viešumo, taigi tiesos iš jų lūpų nesužinosime, veikiau jie sudarę konfidencialumo sutartis ir pasižadėję neviešinti to, kuo užsiima laboratorijose. Žinoma, gaila, nes dėl tokių „tylos įžadų“ visuomenė su atradimais ir jų rezultatais supažindinama *post factum*, negali jų apsvarstyti, nežino, ar pritarti, ar priešintis naujovių diegimui.

Vis dėlto profesorius biofizikas Dobilas Kirvelis, dalyvavęs dviejose laidose, noriai pasidalijo idėjo-

mis, o transhumanizmo darbotvarkė, kurią jis entuziastingai gina, sukėlė daug minčių. Įsidėmėtina ir jo parekomenduota viena parankinių mokslo populiarinimo knygų – Roberto Manzocco „Transhumanizmas: inžinerinė žmogaus būklė. Istorija, filosofija ir dabartinė padėtis“ (*Transhumanism. Engineering the Human Condition. History, Philosophy and Current Status. Springer Praxis Books*. 2019). Ji gera tuo, kad glaustai supažindina su pagrindinėmis transhumanizmo srovėmis, vardais ir keliama uždavimais. Šio straipsnio tikslas – ne aptarti knygą, bet atkreipti dėmesį į joje vaizdingai išdėstytą transhumanizmo sampratą, kuri tyrinėjama ir gausiuose kituose šaltiniuose, ypač mokslo straipsniuose ir monografijose. Tačiau humanitariniai tekstai, skrupulingai tyrinėjantys atskiras kryptis ir objektus, gerokai stokoja ryšio su tikrove, dažniau struktūruoja būsimą ideologinę matricą, nors ją spalvingiau ir tikroviškiau išskleidžia rašytojai vizionieriai. Todėl į transhumanizmo ir posthumanizmo apskritai perspektyvą pažvelgsiu grynai kultūros ir filosofijos aspektu, mėginsiu aptarti prieštaravimus ir galimus netyčinius padarinius – „kas būtų, jeigu būtų“. Suprantama, aprėpti milžinišką veiklą, orientuojamą į visas gyvenimo sritis, korpusą, fizinę kosmoso są-

rangą neįmanoma, iš pradžių apsvastykime bent esminius „už“ ir prieš“.

Literatūra, skirta transhumanizmui populiarinti, trykšte trykšta egzaltuotu, begaliniu optimizmu. Esą tai pagerins žmonijos gyvenimą, praplės jos galimybes iki visatos lygmens – nuo ilgaamžiškumo, fizinį kūno funkcionavimą gerinančių technologijų iki nemirtingumo, nuo realaus ir virtualaus pasaulių skaitmeninio suliejimo (singuliarumo) iki galaktikos užkariavimo, ją kolonizuojant transformuotoms pažmogių rūšims. Toks entuziazmas jau savaime kelia įtarimų, nes labai primena ano amžiaus pradžios kairiųjų manifestus, revoliucijų hegemonus ir jų veiklos padarinius, visiškai priešingus skelbtiems tikslams – išardyti seną pasaulį bemaž pavyko, bet sukurti naujo kol kas ne. Transhumanistinės pasaulio tvarkos adeptai, kalbėdami apie „atstatymą atgal, bet geriau“, gal turi galvoje tuos pačius senuosius siekius, tik įkūnytus veiksmingiau?

Dabartinė ketvirtoji industrinė revoliucija nuo Marxo, Lenino komunizmo ir pasaulinės proletariato valdžios skiriasi tik mastu ir apetitais, kuriuos skatina sparti technologijų plėtra ir globalizmas. Herberto Marcuse's „*permanentinė revoliucija*“, regis, turi būti vykdoma etapais, apimančiais daug amžių. Transhumanistai nė neslepia, kad yra ateistai arba agnostikai, socialistai ar komunistai. Jie gali būti, anot Manzocco, net fašistai. Kaip čia neprisiminsi Yuvalio Noah Harario ištarų, iš kurių viena atvirausių yra apie tai, kad anksčiau kagėbistai ar gestapininkai apie tokias galimybes galėjo tik pasvajoti. O štai Alexas Levantas pranešė: „*Ateitis jau įvyko*.“ Manding, konkuruojančių totalitarizmo ideologijų sutarimu, kai interesai sutampa, stebėtis nereikėtų, nes jo šaltinis visada tas pats, bet jį aptarsiu vėliau, kai kalbėsiu apie Dievo vietą šioje fantasmagoriškoje laikų karuselėje, besisukančioje svaiginančiu greičiu ir mėginančioje visą pasaulį įtraukti į naujojo terorizmo verpetą, kuriame konvenciniai karai atrodo tik viena iš pasenusių veiklos rūšių. Todėl, suraukusi kaktą tarsi įtari nihilistė, į tokius virsmus žvelgiu per akivaizdžius sutapimus ir paraleles išryški-

nančias dioptrijas. Kol kas esame tame tarpsnyje, kai masinė sąmonė dar tik nuteikiama būsimiems pokyčiams, todėl kartu su Jürгену Habermasu, parašiusiu veikalą „Žmogaus prigimties ateitis“ (*The Future of Human Nature*. 2001), mėginkime sukurti bent jau teises strategijas, kurios leistų apginti genetinį paveldą, apsaugoti jį nuo dirbtinio įsikišimo.

Kodėl transhumanistai taip aršiai priešinasi paprasčiausiam sveiko proto balsui, atmesdami bet kokią net savo kolegų kritiką, nurodančią baltas siūles, neįmanomybę ar tiesiog realius pavojus, kurių neišvengiamai kils, išleidus džinę iš butelio? Kodėl juos taip erzina Aldouso Huxley'o „Puikus naujasis pasaulis“ (*Brave New World*, 1932), pranašiška knyga, kurią Davidas Pearce'as, vienas didžiausių kovotojų su skausmu ir kančia, pavadino „*labiausiai kerinčiu ir klastingiausiu kada nors istorijoje parašytu literatūros kūriniu*“? Gal ne tik todėl, kad jame aprašytas narkotikų (*somos*) poveikis – žmonės paverčiami atbukusiais automatais, paklūstančiais bioinžinerijos tironijai, savo noru atsisakančiais laisvės, neieškančiais gyvenimo prasmės? O gal tiesiog jau pernelyg sudėtinga ignoruoti faktą, kad beveik visi žymiausi fantastinių romanų kūrėjai ne tiek fantazuoja, kiek dalyvauja tokios ateities kūrime? Nemint kitų, bent jau du įtakingesnieji, Isaacas Asimovas ir Arthuras C. Clarke'as, labai uoliai talkina šiam projektui.

Naujojo Babelio bokšto statytojai nenori atsiliepti ir į konkrečius priekaištus – Manzoccas nurodo vos keletą iš jų, kaip antai: praktinė neįmanomybė, puišybė (*hubris*), žmogaus būties supaprastinimas (subanalinimas), pavojus demokratijai, genetinė perskyra, pasibjaurėjimas kūnu, Ketvirtasis Reichas, nužmoginimas (dehumanizavimas), egzistenciniai pavojai (katastrofos) ir net okultinės pragaro jėgos. Į visus šiuos klausimus atsakoma paviršutiniškai, aptakiai, vienintelis argumentas – gera valia, tikėjimas mokslu, na, o apie okultiką išvis nediskutuojama, ironiškai raginant: „*Danai Brownai, imk tai*.“ Kad geriau suvoktume, koks ambicingas ir neregėtai keistas yra šis planas, didinantis socialinę nelygy-

bę, atmetantis kilmės ir giminės svarbą, niekinantis laisvą valią, ignoruojantis ekologinę gamtos būseną, neigiantis Dievą, panagrinėjime esminius veiksnius, lemiančius žmogaus būtį.

Socialinės nelygybės prielaidos

Būsimajame pasaulyje numatoma, kad tokie žmonės, kokie yra dabar, išnyks. Kurį laiką kaip genetinis fondas dar gyvuos vadinamieji baziniai žmonės, kuriems bus mokamas bazinis atlyginimas. Lygia greta bioinžinerija formuos naujas tarpines rūšis – tai biologiniai intellobotai, įvairios žmogiškų ir nežmogiškų gyvūnų samplaikos, transžmonės ir požmogiai. Požmogis arba antžmogis – mažiausiai aptarta, mįslinga būtybė, tačiau jam numatoma vieta rūšių grandinės viršūnėje, vadinasi, tai būsimasis elitas, kuriam bus pavaldžios visos kitos rūšys. Nors kalbama, kad kuriama meritokratija – pasaulį valdys antžmogių atstovai, tokios aukštos padėties nusipelnę pagal gabumus ir nuopelnus, – ši perskyra labai panaši į indiškąją kastų sistemą, tiesa, ją nustatys jau dirbtinis intelektas. Vis dėlto jis nėra intelektas tikrąja šio žodžio prasme, nes pats nemąsto, nejaučia, negali atlikti sąmoningos atrankos, sintezės ir analizės, o juo labiau daryti išvadų, vadinasi, tai tik žmogaus kuriamų vis sudėtingėjančių programų ir algoritmų matematinė išraiška. Bet kuris suskirstymas tėra iš anksto suplanuotas ir į sistemą įdiegtas šiurkštus atmetimas, geriausiu atveju – akiai pergrupuojamų informacijos klasterių suma, kuri pati savaime jokios intelektualinės galios neturi. Šios idėjos architektai tokios atsakomybės kratosi, teigdami, esą technologijų pažanga yra imanentinis gamtos veiksnys, nepriklausomas nuo žmogaus valios. Ateityje, kai pakankamai išstobulės, dirbtinis intelektas pats viską spręs. Logikai nepaklūstanti, bet kartinė ideologema diegiama, nutaisius rimtą veidą.

Šiuo požiūriu daroma esminė mąstymo klaida, kuria grindžiama projekcija neturi jokių galimybių būti įgyvendinta, nes žmogaus kuriamos technologijos nesusijusios su fundamentaliais gamtos dės-

niais. Jos atlieka tik konstruktyvų vaidmenį, lygiai kaip ribotas mokslo bandymų rezultatas nepaverčiamas neribota viską apimančia formule, nes tai santykinis dydis. Įtikinti žmogų, kad neišvengiama jo lemtis yra atsidurti kuriame nors viename iš keturių transsocialinių sluoksnių, suinteresuota būtent valdančioji klasė. Nesutinkantys su permainomis skelbiami atliekamais žmonėmis arba personažais, esančiais už kastos ribų, savotiškais progresyvizmo čandalais. Tokia „čandalizacija“ palies ne tik pavienius individus, bet ištisas jų grupes, tautas, net valstybes. Atsirado terminas „genetinė diskriminacija“. Nepaisant natūralios gamtos įspėjamojo dėsno, liepiančio neiti prieš gamtą, nes tai neteisinga, todėl hibridai ir genetiškai modifikuoti organizmai esti nevaisingi, planuojama šį trūkumą pridengti dirbtiniu apvaisinimu ir serijine genetiškai patobulintų kūdikių gamyba. Mokslo tekstuose jau pradedama klausinėti, ar naujažmogių gyvybė bus vertingesnė už paprastų žmonių, ar jiems bus suteiktos privilegijos, ypatingos teisės? Sakoma, kad šią biotechnologijų rūšį bus leidžiama turėti tik tam tikroms specifinėms šalims, visuomenės ekonominėms klasėms arba tiems asmenims, kurie pritaria gemalo linijos (*germline*) modifikacijoms. Be to, tai palies visus gyvus organizmus (*GMO*). Jeigu tai nėra dar neregėto pobūdžio socialinės nelygybės diegimas, tada nežinau, kaip įvardyti tokį naujųjų laikų eugenikos ir selekcijos suklestėjimą.

Bet kuriuo atveju panašus eksperimentas, mėginant sukurti pažangesnę, pagerintą visuomenę, įmanomas tik įvykdžius dvasinę pertvarką, antraip etinės normos kliudys elitui įdiegti savo valdžią globaliu mastu. Tačiau ar žmonės jau pasiekė tokį sąmonės lygmenį, kad galėtų skelbti antžmogiškais ir viešpačiais? Ne, regime tik pastangas tą užsitikrinti išorinėmis mechaninėmis priemonėmis. Ar jau išnyko nelygybė, išnaudojimas, karai, kalėjimai, perpildyti nusikaltėlių, ar nevyksta prekyba žmonėmis, lupikavimas ir klasta, nėra psichiatrijos klinikų ir savižudžių, išnyko rasinė neapykanta? Ne, matome tik „pozityviąją diskriminaciją“, kai bandoma anks-

čiau parazitiniiais, pavojingais laikytus darinius, marginalų, neįgaliųjų grupes lygiaverčiais pagrindais įtraukti į sveikųjų visuomenę. Nepasikeitė ir elitas, vaizdžiai aprašytas Marcelio Prousto ir kitų rašytojų, atskleidusių aristokratijos supuvimą ir ne-normalumą, nes godumas ir veidmainystė, tuštybė, žemiausi instinktai dangstomi kilniais šūkais, aukštuoju menu ir paveldimąja teise. Tiesa, Prousto personažas anuomet dar gėdijosi, kad Sorbonos profesorius, atvažiuavęs omnibusu, pamatys jį, atvykusį puoton prabangiu ekipažu. Tačiau šiais laikais net ir apsimestinį kuklumą nustelbia įžūlus noras demonstruoti savo pranašumą. Šis elitas dienos akys išnyra iš aptvertų prabangių kvartalų – tai valstybė valstybėje su sava policija ir teismais, asmenine kariuomene ir žvalgyba, žirgynais ir aerodromais, todėl spinduliuoja panieką ir nesiskaitymu. Elito atstovaujama „demokratija“ taip akivaizdžiai neatitinka kriterijų, kad ne už kalnų diena, kai ją pakeis kita ideologija. Tačiau tai nebus meritokratija, kai valdžia priklausys talentingiausiems. Vakaruose įkandin ankstesnių asociacijų besikurianti Transhumanistų partija labiau primins bolševikų, maoistų, fašistų ar nacionalsocialistų sambūrius, galimai perims net jų funkcijas, antraip kam gi reikėtų įvesti socialinę kreditų sistemą, skaitmeninę valiutą ir visuotinę kontrolę, skatinant visada ir dėl visko skųsti nusižengėlius?

Taigi galima numanyti, kad antnacionaliniai elito tinklai, veikiantys per tokias organizacijas kaip Jungtinės Tautos (UN), Pasaulio ekonomikos forumas (WEF), Pasaulio sveikatos organizacija (WHO) ir panašias, manipuliuodami satelitinėmis įvairių šalių vyriausybėmis, nugriebs grietinėlę, o ne ims ir staiga atsisakys savo privilegijų, ypač kad visais amžiais rankose turėta finansų ir mokslo pasiekimų kontrolė dabar tampa absoliuti, o joks veiksmas nėra baudžiamas. Tą užtikrina visuotinumai ir pasiektas technologinis lygmuo.

Garsioji frazė „vieno žmogaus nužudymas – nusikaltimas, o nužudyti milijonai – tai tik statistika“ vėl baigiasi įsikūnijimu čia pat, mūsų kaimynystėje. Dystopinė perspektyva, bet argi trūksta precedentų? Kiek

jau kartų stengiasi pavergti žmoniją, rodo slaptieji protokolai ir kiti susitarimai. Mokesčių mokėtojų milijardai, metami finansuoti mokslo tyrimams, kad ir kokie neetiški jie būtų, nešvaistomi veltui, o nauji (nors ir pragaištingi) atradimai nepasmerkami dūlėti laboratorijose, jie išbandomi ir pritaikomi. Ar nors vienas sukurtas ginklas liko nepanaudotas? Nusistovėjusi praktika, kad nusikaltimas tik tada laikomas nusikaltimu, kai yra įrodomas, bet argi mažai įvykdyta vadinamųjų tobulų nusikaltimų, kai nepaliekama jokių pėdsakų? Nėra tokios spragos, kuria nebandytų pasinaudoti nusikaltėliai. Ko gero, ne vienas tarptautiniu mastu uždraustas eksperimentas tebelaukia savo valandos. O baisiausia, kad būtent didžiausi nusikaltėliai lieka nenubausti, jiems pavyksta išsisukti nuo teisingumo arba ramiai susėti ir numirti. Labiausiai nukentėjusioms aukoms neatlyginama, nebent simboliškai, viskas baigiasi kurio nors prezidento atsiprašymu, tačiau istorinis puslapis ne užverčiamas, o tarsi suteikiama indulgencija vėl nusidėti. Tokia jau toji neperkeista žmogaus prigimtis, nekeista, kad į antžmogio statusą pretenduojama, tiesiog paspaudžiant vieną kompiuterio klavišą.

Moralinis reliatyvizmas labai aiškus Lietuvoje, net vertinant traumines okupacijų patirtis, budeliai ir aukos statomi į vieną gretą. O auganti socialinė nelygybė jau ne tik bado akis – neseniai atsirado *rikšos* profesija, kai lyjant ar sningant vieni žmonės dviračiais išvežioja maistą kitiems, kad užsidirbtų duonos kąsnį. Tai ne tik skandalingas žmogaus nuvertinimas XXI amžiaus Europos šalyje, bet ir patvirtinimas, kad nuogaštavimai dėl blogiausio ateities scenarijaus turi pagrindą.

Kilmės ir giminystės kaita

Šiaip ar taip, technologijų vaisiais gardžiuosis mažą išrinktųjų dalis, visiems kitiems teks pagalbinis *rikšos* vaidmuo. Naujoji kastų sistema tiesiog fiziškai sumažina iki nulio galimybę eiliniam piliečiui dalyvauti projektuose, kainuojančiuose milžiniškus pi-

nigus. Beje, sumažina ir šansus išlaikyti žmogiškąjį orumą, net išgyventi sąlygomis, naikinančiomis patį žmoniškumą. Anot Harario pasisakymo Davose 2020 m., žmogus yra pažabojamas arba užvaldomas gyvulys (*hackable animal*), o dabartinės technologijos leidžia įsilaužti į kiekvieno iš aštuonių milijardų protą ir kūną. *Homo sapiens* ne tik atsiduria ant vieno laiptelio su gyvūnais, net su negyvąja materija, bet ir paneigiamas kaip sielą turintis Dievo kūrinys. Antropocentrinė žiūra daugiau nepriimtina, o imantinės kuriamosios galios priskiriamos mistiniam dirbtiniam intelektui. Sintetinis gaminytis vertinamas labiau už natūralų, nes juo galima įvairiai manipuluoti. Valstybė suvokiama kaip biomašina, o kibernetika – kaip mokslinė organizuotų valdymo ir valdžios sistemų pamatinė teorija. Nors bioinžinieriai ištyrė, kad gamtoje egzistuojantis vabzdžių (skruzdžių, bičių) bendruomenėms būdingas anarchosindikalizmas žmonėms netinka, nes jie turi smegenis (neokorteksą), pastaruoju metu vis tiek bandoma smegenų bioduomenis per *neuralink*’ą sujungti į vadinamąjį skruzdėlyną ar avilio protą (*hivemind*). Tai rodo, kad siekiant savų tikslų skrupulai atidedami į šalį. Algoritmų valdomas susintetintas kolektyvinis protas, tikro ir virtualaus simbiozė – tai kažkas, kas slypi už natūralios gamtos ir nėra jos sukurta.

Manzocco knygos skyrelyje „Įsilaužiant į pasaulį“ (*Hacking the World*) vienas labiausiai šokiruojančių teiginių yra šis: „*Tarp kompiuterinių simuliacijų ir tikro pasaulio nėra prigimtinio skirtumo, jie skiriasi tik baitų (vienetukų ir nuliukų) laipsniu.*“ Skaitmeniniai filosofai viską apskaičiuoja, visus fizinio pasaulio judesius, net ir atomo viduje mato išreikštus skaičiais. Viską – nuo fizinio ir dvasinio pasaulio, nuo istorijos iki socialinio gyvenimo, dailės, literatūros – regi ir aiškina per skaitmeną. Toks požiūris įmanomas ir iš dalies teisingas, tačiau tinka tik vienai sričiai. Sudėtinga pasaulio sąranga neturėtų būti redukuojama iki vienintelio požiūrio taško, kuris, nepajėgdamas paaiškinti iš principo neapskaičiuojamų ir nesuklasifikuojamų reiškinių, patogumo dėlei juos atmeta kaip nesamus. Immanuelio Kanto

teiginys, kad „*moksle yra tiek tiesos, kiek jame yra matematikos*“, negali būti taikomas nei religijai, nei kultūrai. Dar daugiau – skaitmenos tironija iš tikrųjų įsilaužia ir užgrobia pasaulį, o jeigu manote, kad to išvengsite, gal jau esate antžmogis.

Pasaulio matymas per skaitmeną, atsidūręs ideologų rankose, gali virsti pavojingu visuomenių pertvarkymo įrankiu. Jie save priskiria ateities „kūrybinei klasei“, kuri visas problemas sprendžia mechanškai! Pagrindinė problema, pasak jų, yra entropija (iš čia kilo ir Maxo More’o ekstropijos idėjos). Tučtuojau į pagalbą ateina fizika, mat pagal antrąją termodinamikos dėsni didžiausia entropija yra materialaus pasaulio lygybė, lemianti visuotinę netvarką. Ši netvarka betikslė ir nebeturi energijos veikti. O kuo didesnė nelygybė, tuo didesnė tikslingos funkcinės veiklos galimybė. Argi ne patogus socialinės nelygybės didinimo pateisinimas? Ir priešingai, jeigu didžioji utopijų dalis iš principo yra neįgyvendinama dėl egzistuojančių fizikos dėsnių arba jos yra bevertės tikslingumo požiūriu, todėl nunyks vos atsiradusios, tikimybė, kad vis tiek bus atkakliai diegiamos, gana didelė – vien todėl, kad viskuo persisotinęs turtuolis tokiu būdu stumia laiką ir švaisto pinigus, kitaip tariant, pramogauja.

Matthew E. Gladden knygoje „Protąjančios grandinės ir suskaitmenintas kūnas“ (*Sapient Circuits and Digitalized Flesh*. 2018) teigia, kad klausimas kyla ne dėl to, ar leistina pasaulį *požmoginti*, nes jau gyvename tokia, bet kaip ją interpretuoti: „*Požmonijos tapatinimas su „pagerinta žmonija“ atspindi optimistines prielaidas, kad visos bioinžinerinės peržmoginimo pastangos įgyvendins gerus norus patobulinti žmogaus prigimtį, o ne, pavyzdžiui, troškimą sukurti kvazižmogiškus darbininkus, eksperimentų objektus, žaislus ar asmeninius palydovus, kuriems būdinga sumenkinta žmogiškoji prigimtis ir kurių kūrimu suinteresuota valdžia, korporacijos ar pavieniai vartotojai.*“ Smalsumas, polinkis kurti keistenybes malšina įgimtą atsargumą ir pareigą saugoti savo pačių rūšį. Greičiausiai pagrindinis akstinas yra ne tiek pagerinti žmonijos būklę – bent

jau ne daugumos, gal tik savo pačių, – kiek eksperimentas dėl eksperimento.

Kad būtų galima lipdyti naują žmogų, transžmogį ar kiborgą, pagal poreikį ištreniruoti mažamečių ir jaunimo grupes, kartą po kartos, svarbu sukurti sistemą, kad neliktų jokių autoritetų, tarpininkų tarp subjekto, t. y. socialinio, biologinio ar kibernetinio inžinieriaus, ir gamybos objekto. Tuo paremtos visos totalitarinės ideologijos, todėl jaunosios kartos auklėjimą perima į savo rankas. Tiek „dizainerių kūdikiai“, kurių genai pakeisti gemalo lygmeniu naudojant *CRISPR* spausdinimo sistemą, leidžiančią įterpti arba pašalinti genetinę medžiagą, karpyti DNR (pirmosios dvynės Lulu ir Nana Kinijoje 2018 m.), tiek jaunimo *STEM-STEAM* edukacija (*STEAM* – *science, technology, engineering, arts and mathematics*) ir kiti pažangūs metodai nukreipti būtent į šį tolimą tikslą – kilmės kaitą. Nepažįstantis savo motinos ir tėvo, jų neturintis arba turintis netikrus pakaitalus – tiesiog „šeimininkus“, užaugęs inkubatoriuje žmogutis kaip tikras našlaitis kito globėjo nieško. Kartu eizėja tūkstantmetis giminytės suvokimas, nutrūksta natūralūs santykiai, kuriais grindžiamas bendruomenės gyvenimas. Netenka reikšmės jausmai, etinės vertybės, galiausiai atmetama etninė, rasinė tapatybė, tautybė kartu su istorija ir paveldu, nutrūksta genetinis ir kultūrinis kartų perimamumas, lieka tik „laukinis genofondas“. Panašiai ir postgenderizmas (protagonistas George'as Dvorsky's) taikosi ne vien į mažumų teisių gynimą: proteguojamos 72 lytys ir lyties keitimo operacijos, kaip galimybė visais įmanomais būdais biologiškai pakeisti savo tapatybę, kuo tik nori tapti psichologiškai. Visa tai tik pradžia ilgo proceso, vedančio į naujųjų rūšių atsiradimą. H+ turbūt reiškia begalinę esinių augmentaciją.

Na ir kaip nesižavėti transhumanistų drąsa perkurti pasaulį? Planuojama sukurti tokius porūšius, kad žmogus įgautų visus gyvūnijos pranašumus. Dedalo ir Ikaro istorija vieni niekai, palyginti su vizija, kad žmogus galės matyti naktį kaip katė, būti stiprus kaip meška, plaukioti po vandeniu, nelygi-

nant amfibija. Svajojama sukurti nenugalimą karį, kuris niekada nepavargs, galės matyti kiaurai sienas, palaikys ryšį telepatiniu būdu. Tatai įmanoma ne tik kryžminant gyvąsias biologines formas, bet ir įdiegiant sintetines. Transhumanizmo pradžia – XX a. šeštasis dešimtmetis Amerikoje, kai netikėtai išpopuliarėjo psichodelinės svajotojų, marginalinių grupių, utopinių salų Ramiajame vandenyne entuziastų, kosmistų, krionikos bei hipsterių hašišo mėgėjų fantazijos. Atsiradęs iš kosmoso programų, mokslinės fantastikos ir futuristinių subkultūrų, transhumanizmas tapo įvairių organizacijų gausiai finansuojama, silicio slėniuose sparčiai vystoma mokslo šaka.

Pasaulio transhumanistų asociaciją (WTA) 1988 m. įkūrė Nickas Bostromas ir Davidas Pearce'as. Kad mokslo proveržiai, visada sukeliantys didelį visuomenės susidomėjimą ir palaikymą, tarpsta galinčiausioje pasaulio šalyje, visiškai nekeista. Stebina kitkas – koku būdu į pagrindinę iškiliausių mokslininkų „vairuojamą“ srovę įsiliejo ir naująja norma, gaunančia milžinišką paramą, todėl turinčia daugybę padalinių, netikėtai tapo buvę visuomenės paraščių „herojai“? Ar tai nereiškia, kad tvirčiausia pasaulio demokratijos citadelė pamažu virsta naujuoju „kominternu“, diriguojančiu ketvirtajai industrinei revoliucijai, visiems diktuojančiu elgesio taisykles, rengiančiu darbotvarkę, primenančią sovietų penkmečio planus? Tarsi mokslinis transhumanizmas būtų logiška mokslinio komunizmo tęsa. Tai tikra mįslė, nebent viskas gražiai išsitenka socialinės inžinerijos tyrimų lauke. Kita vertus, šiuos poslinkius užkodavo pati demokratizacija ir atviros visuomenės prigimtis.

Laisvos valios klausimas

Kitas būdas pakeisti kilmę – perkelti žmones į metavisatą. Suskaitmeninta kibernetinė „amžinybė“ remiasi individo smegenų piešinio ir savybių atkartinimu, intelekto „iškūnijimu“. Tai vadinamasis „proto įkėlimas“ (*mind uploading* – Nicko Bostromo termi-

nas). Kvazižmogų ar paražmogų pradėta kurti pagal informacines analogijas, kai atrasta, kad unikalią žmogaus biometriką galima įkelti į kompiuterį tarsi programą ir susieti su kitomis programomis. Imkime visiems žinomą Elono Musko įkurtą *Neuralink Corporation* – ši neurotechnologijų bendrovė kuria implantuojamas smegenų ir kompiuterio sąsajas. Šiuo metu nanotechnologijos jau leidžia atsisakyti net lustų. Įrodinėjama, kad kibernetinės technologijos taikomos, siekiant įveikti ligas, neįgalumą, norint pagerinti suvokimo įgūdžius ir panašiai. Tačiau iki šiol jokia technologija nebuvo apsaugota nuo piktnaudžiavimo, tad kyla klausimas, kas užtikrins asmens saugumą, jeigu jis leis asmeninius savo duomenis perkelti į visuotinį tinklą? Atsakymas būtų toks – turint jautrią informaciją ir galimybę nuotoliniu būdu valdyti asmenį ar jų grupes, kai nustatyti valdytojo neįmanoma, atsiveria neišmatuojamos galimybės reguliuoti žmogaus ir visuomenės raidą, kaip kam to norisi.

Žinovai teigia, kad ką nors pakeisti jau per vėlu, nes unikalūs žmonių smegenų žemėlapiai skenuojami, pasitelkiant iššifruotus jų DNR kodus. Kaip tas vyksta? Anot programuotojų, žmogaus smegenys veikia kaip imtuvas arba siųstuvai. Branduolyje DNR ir proteinai sąveikauja, gaudami elektromagnetinius impulsus. Jei būvis kvantinis, jį galima reguliuoti, tuos impulsus keičiant. DNR kodas įkeliamas į superkompiuterį, kurio algoritmai biokoduoja elektromagnetines transmisijas, o šios rezonuoja su kūnu – signalas daro poveikį tik konkrečiam asmeniui. Perduodamas radijo dažnis suliejamas su atsakomuoju ir jiedu tampa viena energija (EEG *heterodyning*). Tokiu būdu bet kokia informacija gali būti persiųsta, paimta, perkurta – šis ryšys tampa greitkelio, kuriuo pirmyn atgal „kursuoja“ duomenys. Žmogaus mintis, emociją ir fizinę būklę, regą, klausą, jutimus, atmintį ir elgesį galima veikti realiu laiku, viskas projektuojama ir atliekama kompiuteriu. Užduotį išplėtus iki globalaus masto, superkompiuteris viso pasaulio individus sujungs į vieną tinklą (*hive-mind*), valdomą dirbtinio inte-

lekto (*artificial intelligence*). Šalia sintetinės telepatijos, jutiminio pasaulio simuliacija (*Sentient World Simulation*) atspindės tikrą pasaulį ir be paliovos kalibruos jo duomenis. Tai psichologinių operacijų (PSYOP) pagrindas, siekiant išsiaiškinti visus įmanomus elgesio modelius ir juos kontroliuoti. Tokios sintetinės aplinkos tyrimams ir simuliacijoms skirtos laboratorijos egzistuoja visame pasaulyje (SEAS). Pradėta naudotis blokų grandinėmis (*blockchain*) arba *Chat GPT*, nors prieš keletą metų tai atrodė visiškai neįmanoma. Taigi atsiranda galimybė realiu laiku nuskaityti, kaip veikia kūnas ir smegenys, kitaip tariant, žmogus tampa atversta knyga visą parą. Kartu pasiekiamas ir tai, kas jam priklauso, visa aplinka. Kas galėtų paneigti, kad operatoriai, pasitelkdami šias technologijas, tiesiogiai stebės ne vien nusikaltėlius, bet ir sistemos nepavaldžius mąstytojus, disidentus ar šiaip laisvus žmones? Trečia, bene svarbiausia ypatybė ta, kad kiekvienas žmogus pasiekiamas individualiai, nes jo smegenų atspaudas unikalus kaip ir pirštų atspaudai. Jau veikia ir „personalinė medicina“, kai nuotoliniu būdu galima diagnozuoti ligą ir gydyti konkretų žmogų.

Akivaizdu, kad įsiveržimas į smegenis ir duomenų pasisavinimas yra asmens privatumo pažeidimas, tapatybės vagystė. Kaip visa tai gali paveikti gyvenimą, nesunku įsivaizduoti. Ar toks kibernetinis vujerizmas išvis galėtų būti teisėtas? Kadangi stebėjimas jau vyksta, itin opus klausimas susijęs su laisva valia. Pasitelkime Pasaulio ekonomikos forumo ideologą Hararį, kuris dažnai apibendrina besirutuliojančius įvykius: „*Sistema, kuri perpranta mus geriau negu mes patys, įstengia nuspėti mūsų jausmus ir sprendimus, manipuluoti jausmais ir sprendimais, galiausiai ima spręsti už mus. Praeityje daug tironų ir vyriausybių norėjo tai padaryti, bet niekas nebuvo gerai pažinęs biologijos, neturėjo pakankamai duomenų, kokius dabar perteikia kompiuteris, kad valdytų milijonus žmonių. Anksčiau nei KGB, nei gestapas to nepajėgė, bet greitai bent jau kai kurioms vyriausybėms ir korporacijoms bus visai paprasta sistemiškai įsilaužti į visų žmonių smegenis.*

Mes jau įpratinti prie minties, kad sielos paslapčių nebėra, esame pažabojami gyvuliai.“ Kitur jis kalba: „Visos idėjos apie sielą, dvasią ir laisvą valią, esą niekas nežino, kas vyksta mano viduje, o tai, ką išrenku per rinkimus ar pasirenku parduotuvėje, yra mano laisvas pasirinkimas, nebegalioja. Laisvos valios laikai baigėsi.“ Manau, šios garsios ištarnos dar ilgai bus cituojamos ir analizuojamos. Belieka pridurti, kad Hararis – oficialus WEF vadovo patarėjas, į šį forumą nuolankiai važinėja ir mūsų valstybės aukščiausio pareigūnai, prisiekinėdami, kad glaudžiai bendradarbiaus...

Galima būtų padėti daugtaškį, tačiau yra dar viena aplinkybė. Būta įvairių pavergimo formų, pavyzdžiui, carinės Rusijos rekrutai, vokiečių agresoriai gaudė vyrus sunkiesiems darbams, sovietinio gulago kaliniai nežmoniškom sąlygom kasė „belomorkanalus“... Tačiau jei taikos metu laisvas pilietis negali valdyti savo minčių ir kūno, jis paverčiamas „vergu“, kurį per nuotolį valdo šeimininkas! Tai naujovė. Ateities „vergas“ net negalės savo ponui pažvelgti į akis. Jei nedoriems transhumanistams pavyks užgrobtą žmogaus kūną patentuoti kaip savo nuosavybę, ši vergija bus teisiškai įtvirtinta. Nepavyks išsiaiškinti, nei kas jus pardavė, nei kas nupirko globaliame turguje, nei kokias užduotis teks vykdyti. Tapę daiktu, į kurį galima instaliuoti bet kokią kompiuterio programėlę arba ją išimti, savo kailiu patirsime, ką reiškia Musko „proto virusas“ arba nulaužtas diskas (informatikos analogijas galima tęsti). Vargu ar toks transproduktas, prekė dar galės vadintis savarankiška būtybe. Atrodytų, tai nakties slogučio, depresyvos fantazijos vaisiai arba kvailas pokštas, bet ne, šią revoliuciją, „grįžimą į ateitį“ planuojama įgyvendinti vėliausiai iki 2030 metų. Vyksta, pačių transhumanistų terminais, „raudonai žalia revoliucija“, tai yra, raudona politika plius žalia ekosocializmo technologija. Ateitis, šviesesnė negu komunistinis rytojus, – technosocializmas, visokeriopa nelygybė, dirbtinis intelektas ir klimato kaita sukurs Naująjį Pasaulį (tai lietuvių technologinio deterministo apibendrinančios mintys!). Ar

transdemiją dar galima sustabdyti, pasukti teigiama linkme? Manychiau, galima bent jau nesutikti su tokia ateitimi, kuri nenumato laisvos valios niekam, išskyrus pateptąją pozmogių klasę. Kadangi laisva valia egzistuos net galimo skaitmeninio totalitarizmo sąlygomis, nes ji priklauso kitai būties dimensijai, užteks tik sąmoningai pareikšti, kad tariamai savanoriškas savo teisių atidavimas sistemai, „*kuri sprendžia geriau už mus*“, yra nusikaltimas, todėl neturi jokios nei moralinės, nei juridinės galios.

Ekologinė gamtos būseną

Kadangi tokios temos, kaip antropocenas, klimato kaita, orų modifikacija ar žalioji energetika yra tapusios arba neliečiamomis dogmomis, arba rutuliojamos pavyzdžiai saugomomis pagrindinėmis kryptimis, apie jas nekalbėsiu. Paminėsiu vien tai, kad kompiuterinė simuliacija apima ne tik žmoniją ir gyvūniją, bet apskritai visą gamtą. Po transhumanisto mikroskopu – virusai ir grybeliai, vabzdžiai ir augalija. Garažų bioinžinieriai, iškėlę šūkį „Pasidaryk pats“, ypač pamėgo sritį, susijusią su genų kaitaliojimu. Trinant įprastas ribas, nanotechnologijos apima ir sujungia biologiją, zoologiją, agrokultūrą, chemiją, mediciną, fiziką, matematiką... Skaitmeninė filosofija suponuoja, kad jutiminis pasaulis yra išskaidomas ir sudedamas pagal norimą seką. Nėna to, tarp gyvojo ir negyvojo medžiaginio pasaulio nėra prigimtinio skirtumo, nes jo apskritai nėra tarp tikrovės ir simuliakro. Viskas siejama į vieną sinergetinę sistemą. Kitaip tariant, sėkmės atveju visas pasaulis ar norimas jo kampelis, tarsi filme „Trumano šou“ atspindimas kompiuterio ekrane, kuriame galima stebėti, kaip vyksta bandymai. Ši sistema tokia sudėtinga, kad siūlau prieinama informacija pasidomėti patiems.

Į materijos paslaptis transhumanistai skverbiasi taip neatlyžtamai ir viena kryptimi, kad naujausia mokslo tezė, esą fundamentaliame kvantiniame lygmenyje tikrovė yra nepažini, pradeda kelti įtarimų, nes prie jos priartėta pernelyg smarkiai. Bet kuriuo

atveju manipuliuoti savybėmis to, kas yra pažinu ir turi požymius, įmanoma ir instrumentiškai, paliekant nuošalyje ištisą filosofinę sistemą, pavyzdžiui, vedantą, detaliai apibūdinančią trejopo fundamentalinio visatos dėsnių veikimo principus (mokymas apie *parabrahmaną*, *nirguna brahmaną* ir *saguna brahmaną*). Tiesa, egzistuoja kvantinis misticismas, „*akašos* (t. y. eterio) įrašai“, bandoma ir šiam laukui sukurti matematinį modelį. Vis dėlto fizikų pastangos tiksluosius mokslus sujungti su Rytų ar Vakarų ezoterinėmis bei religinėmis praktikomis vertinamos skeptiškai. Tai nereiškia, kad mokslininkas privalo būti nepatiklus ir negali būti pamaldus. Kita vertus, skeptiškas žvilgsnis praverstų ir tam, kuris tyrinėja metafiziką. Erwinas Schrödingeris, priešingai negu Albertas Einšteinas ir Maxas Planckas, propagavo idėją, kad kvantinėje teorijoje sąmonė vaidina tam tikrą vaidmenį, kas kokiam nors panditui, perkandusiam kitą triadą (*sat*, *čit*, *ananda*) yra akivaizdu, nes jam sąmonė ir jos pakopos apskritai yra visur ir vaidina lemiamą vaidmenį. Visapusiškas išsilavinimas labai svarbus, tai būdinga iškiliam mokslo žmogui, tačiau skirtingoms pažinimo sritims taikyti tuos pačius testus būtų nesupratimas. Net ir tapačios sąvokos, kaip antai, „transcendencija“, „protas“ ar „animacija“ skirtingose srityse reiškia skirtingus dalykus.

Sąvoką „molekulinė inžinerija“ 1959 m. sukūrė vokiečių kilmės amerikietis Arthuras R. von Hippelis, apie nanopasaulį tais pačiais metais pirmasis prabilo fizikas Richardas Feynmanas – garsioji kalba Pasadoje „Apačioje daug vietos“ (*There's Plenty of Room at the Bottom*). Nanotechnologijos apibrėžimą 1974 m. sukūrė japonas Norio Taniguchi's, pasak jo, nanotechnologija – tai vieno medžiagos atomo ar vienos molekulės atskyrimas, konsolidavimas ir deformavimas. Roberto Freitaso tiriamoji nanomedicina mėgina sukurti klotocitus žaizdoms užsitraukti, respirocitus deguoniui ląstelėse pernešti, chromalocitus natūraliam chromatinui – genetinei medžiagai – pašalinti, ją pakeičiant sintetine chromosoma, ar net vaskuloidus, t. y. dirbtinį kraują.

Tačiau ir tai ne pabaiga. Mąstoma apie hipotetinę skaitmeninimo terpę, „protingą materiją“, vadinamą *komputroniumu*, – tai būsimosios pažmogio substancija atomų lygmeniu. Čia pasitelkiama piko technologija (1 pikometras lygu viena tūkstantoji nanometro) arba manipuliacija paties atomo struktūra ir savybėmis elektronuose. O ateities stebuklas – femtotechnologija, operuojanti subatominio lygmeniu, – pasak Ray'aus Kurcweilio, bus sukurta dvidešimt antrajame amžiuje. Femtotechnologizavus Murray'aus Gell-Manno atrastuosius kvarkus, susidarytų organizuotas protonų ir neutronų blokas, nepalyginamai tankesnis už nanoatomą, todėl vidiniai procesai taptų milijardų milijardus kartų greitesni. Apie femtometrą jau 2011 m. spekulatyviai rašė Hugo de Garis ir Benas Goertzelis, du svarbūs singularumo teorijos kūrėjai.

Visa tai smulkiai dėstau vien tam, kad būtų aiškesnis perkuriamos tikrovės vaizdas, mat iš esmės nepaliaujamas gilinimasis į nežinomus reiškinius tų fenomenų lauką plečia iki begalybės, o rūšys gausinamos kiekybiniu požiūriu. Ekologinė būklė plačiau prasme priklausys nuo to, ar bus sunaikinti parazitiniai dariniai. Galima ginčytis, ar ateities chimeros, pereinamosios gyvybės grandys, ar pats pažmogis bus kokybiškai kitokia esybė, ir kas tą nulems, bet grįžtant prie bendrųjų klausimų pagrindinis yra šis: kam viso to reikia? Ar nepakanka natūralios įvairovės, kad mėgdžiodant gamtą, bandoma kurti dirbtinius pavidalus, išstumiant jau gyvuojančius? Turbūt esminis variklis yra *hubris*, puikybės kupinas užmojis perimti Dievo funkcijas, net sukurti naują Dievą, siekiant savo *ego* išdidinti iki begalybės. *Hubris* ir *ego* – svarbios sąvokos reformatorių žodyne. Tačiau vieni transhumanistai trokšta burtų lazdelės, su kuria akimodu galėtų bet ką paversti bet kuo, kitiems svarbi eschatologija – jie mėgina reformuoti pačias religijas (įtraukia mormonus, budistus, krikščionis, pritaiko konfucianizmą, pagonybę ir t. t.). Nors vis tiek aišku kaip dieną, kad ir valdys, ir naują kulto objektą įsteigs tas virtualių lenktynių dalyvis, kuris turės galingiausią superkompiuterį.

Dievo vieta

Ieškodami pagrindo sukurti šiuolaikiniam Dievo kultui, transhumanistai remiasi garsiomis istorinėmis figūromis ir prototipais – tai Robespierre'o „proto kultas“, Alfredo Rosenbergo „kraujo kultas“, Ludwigo Feuerbacho „žmonijos religija“, Anatolijaus Lunačarskio komunistiniai simboliai, ritualai. Įdomus kvartetas! Tačiau įprastinė religija niekaip nesiderina su kosmoso užkariavimais bei tikėjimu nežemiškomis civilizacijomis, todėl gerokai platesnę šios ideologijos vagą aria kryptys, laikančios technologijas magija. Šiaip ar taip, bendras vaizdas labai miglotas, neapibrėžtas, nes neaišku, kas tiksliai imasi Dievo ar dievų vaidmens, kokios jų charakteristikos ar samprata, kas juos kuria ar atmeta... Panašu, kad iš sujauktos esamų religijų kupetos kiekvienas bando ištraukti tik sau naudingą šiaudelį. Vyraujanti pretenzija pačiam tapti dievu, tiksliau tariant, užimti Jo vietą ar įkūnyti visagales antžmogiškas būtybes, kartu visiškai atmeta metafizinį Dievą ir antgamtiškumą, mat juos būtų privaloma garbinti „iš apačios“. Religija ir magija suplakamos į tokį kokteilį, kurio išgėrus išmušami visi sveikos nuovokos saugikliai.

Štai jau minėtas Asimovas tapsmą dievišku (t. y. visagaliu ir amžinu) asmeniu aprašo knygoje „Magiškoji visuomenė“ (*The Magic Society*. 1977). *Kosmoso inžinierių ordinui*, įsteigtam 2008 m., nūnai tapusiam *Architektų kolegija*, priklauso patys įžymiausi transhumanistai, o jos „Prospektą“ pasirašė ir daug kitų idėjų suformulavo pats Williamas Simsas Bainbridge'as. Be kitų uždavinių, ji ketina kurti mažas visas, didinti skaitmenines esamos visatos galias ir į ją, bedievy, projektuoti magiją. Dažnai cituojamas Arthuro C. Clarke'o „superklasikinis“ Trečiasis dėsnis: „Kiekviena pakankamai pažangi technologija yra neatskiriama nuo magijos.“ Beje, pastarasis yra pareiškęs: „Gali būti, kad mūsų vaidmuo šioje planetoje yra ne garbinti Dievą, bet jį sukurti.“ Transhumanizmo suliejimas su religija „išrado“ neuteologiją. Nekeista, kad religijos

ir dvasinio gyvenimo šaltiniai tyrinėjami, siekiant sukurti technologijas, valingai sukeliančias panašaus pobūdžio potyrius (Michaelo la Torra tyrimai). „Nulaužti religiją?“ Ar ne per daug ambicijų? Pasak Giulio Prisco, tikrai ne: „*Mūsų tikslas yra transcendentijos inžinerija*.“

Kad ir kaip būtų, mesianistinis transhumanizmo pobūdis jokių laisvų interpretacijų, juo labiau erezijų neleis. Ne visas fantazijas ir idėjas palaiko ir finansuoja būsimoji pasaulio valdžia. Naujoji pasaulio tvarka, o gal ordinas (*New World Order* – žodis *order* reiškia ir vieną, ir kitą) gerai supranta, kad absoliuti valdžia grindžiama vieninga tikėjimo sistema. Hararis 2017 m. pareiškė, kad deitaizmas, arba tikėjimas duomenija, yra kylanti ideologija, kuri pakeis tradicinius tikėjimus, atsiras nauja religija, aklas tikėjimas algoritmo galia. O štai visai neseniai, birželio mėnesį, jis pranešė, kad tą religiją netrukus sukurs dirbtinis intelektas. Gegužės mėnesį skaitytoje paskaitoje Hararis istorijos pabaigą pavadino pabaiga eros, kai viską lėmė žmogaus protas, nes nuo šiol vadovaus DI ir, galimas daiktas, per jį veikiantis svetimų (*alien*) civilizacijų protas. Kadangi jokių mokslo įrodymų apie civilizacijas anapus Žemės ribų nėra, šitoks teiginys panašus į mėginimą apsidrausti katastrofos atveju. Juk jeigu kažko negalima įrodyti, dar nereiškia, kad tai neegzistuoja. Lygiai taip tikrovės punktyriškas suliginimas su indų *majos* arba iliuzijos koncepcija pridengia kitą transhumanizmo architektų baimę – būti „demaskuotiems“. Juk tada teks atsakyti už padarinius, nors nieko, išskyrus gera, jie nelinki, įspėja apie pavojus ir sielojasi dėl demokratijos likimo... Tačiau demaskavimas gresia tik tuo atveju, jei kažkokia lygiavertė jėga neleis šios distopijos galutinai įgyvendinti. Kančia, mirtis ir *karmos* dėsniai žemėje vis dar veikia, ateitis niekam nėra žinoma, net patiems galingiausiems, nors stengiamasi ją apskaičiuoti ir sumodeliuoti, pasitelkiant šiuolaikines technologijas. Kad ir kaip būtų, jau dabar viskas susukta į neišpainiojamą kamuolį, atskirti tiesą nuo melo, padirbinį nuo originalo beveik

neįmanoma. Stengtis jį išnarplioti neverta, nes ir tūkstančio metų neužteks. Nebent pamėginkime iš jo išsinerti.

Raktiniai transhumanistų žodžiai – *simuliacija*, *manipuliavimas* ir *spekuliavimas*. Iš laboratorijų perkelti į socialinę sferą, jie tampa aukso kasyklo mis sukčiams. Brandžios religijos draudžia savo adeptams užsiimti magija, nes ši priklauso žemesniajai kūrinijos sferai, atstovaujama įvairiausių priešiškų jėgų, tamsos esybių ir dvasių. Bet kokios pastangos įgyti savitikslių antžmogišką galią, pasitelkiant burtažodžius (magines formules), vertinamos kaip itin pavojingos, nes kyla ne iš Dievo, bet iš jam priešiškų jėgų. Tai klasikinė šarlatanų, hipnotizuotojų, iliuzionistų, lošėjų, cirko artistų sritis. Klastotės, psichologiniai triukai, nuolatinis žmonių kvailinimas ir apgaudinėjimas – skaitmeniniai labai visa tai pavertė niūria ir neišvengiamu kasdienybe.

Neįmanoma užkardyti duomenų vagysčių internete, informacijos blokavimo, iškraipymo, žalos, padaromos išviliojant pinigus ar turtą, sugadinant reputaciją... O kur dar šnipinėjimas, neurolingvistinis programavimas, apsimetinėjimas ir kita ardomoji veikla, kurios taikiklyje atsidūrėme vien todėl, kad per prievartą, fiziškai esame paversti visuotinio skaitmeninimo tinklo dalimi. Kiekviena kibernetinė problema, kuriai išspręsti siūlomas brangiai kainuojantis sprendimas, sukelia naują problemą. Įsivaizduokime kriminalinę veiklą, žinomą nuo istorijos apyaušrio, tačiau perkeltą į kompiuterį – net apytikrė to galimybė atima žadą ir stingdo kraują. Skaitmeniniai parazitai išsiurbia visas galias. Hipotetiškai žiūrint, visą savo turtą, net kūną atidavęs mainais į virtualią tikrovę, nes taip patogiau, pats turtingiausias, įtakingiausias asmuo vieną rytą gali atsibusti neturėdamas nieko. Jeigu blogiausi scenarijai pasitvirtins – juk norint dar galima visa tai suvaldyti, – visuotinis tikro gyvenimo ir nuosavybės nusavinimas, paverčiant turėtą padėtį, turtą ir finansus „Volando valiuta“, t. y. niekuo, perpumpavimas į saujelės gudruolių rankas bus sėkmingiausia afera ir avantiūra per šimto milijonų metų istoriją.

Didingos transhumanizmo idėjos, atsakomybę perkeliančios dirbtiniam intelektui, pretenduojančiam tapti nekontroliuojamu tironu, praktiškai pavers aplinką neatpažįstama, stingdant nežinomybės siaubui... Robertui Manzocui ir daugeliui kitų autorių galima padėkoti už tai, kad plačiai atlapojo transhumanizmo virtuvę, kurioje slepiami kulinariniai receptai byloja iškalbingiau, negu jau iškepti pyragai. Baigiamosios knygos pastabos apibendrina transhumanizmo esmę – esą požmogis jau čia, jis tapo globalus, o ateitis bus daug neįprastesnė, nei galima įsivaizduoti. Nekeista, turint omenyje magijos ir vaizduotės galią iš materijos sukurti kažką panašaus į disneilendą. Tačiau dar nebuvo taip, kad kūrinys sunaikintų savo kūrėją (žmogus – Dievą), nebent (neo)gotikinėse novelėse ar per nesėkmingus laboratorinius bandymus. Visa tai telpa į tikrojo Dievo žaidimų lauką, bet Jo numatomoje galutinėje tikrovėje nėra vietos nei klastotėms, nei magijai, nei apsišaukėliams dievukais, gąsdinantiems patikliusius, kiekvieną evoliucijos žingsnį piktavališkai kreipiantiems sau naudinga linkme, o gerą valią paverčiantiems jos priešybe, sėjančia blogį.

Neįveikiama priešprieša atsilikusiai, tamsoje klupinėjančiai materialistinei ar vitalistinei pasaulėžiūrai, industrijai, išnaudojančiai religijas, – tai indoeuropietiškoji tradicija, kuriai priklausome ir mes, baltai. Tik ji, būdama iš prigimties pliuralistinė, neagresyvi, apima visas žmogui prieinamas pažinimo sritis ir galimybes be nuostolio viena kitai. Galbūt todėl pavydžiai slepiamos, dezinformacijos tvane skandinos rimtos studijos, fundamentalios vizijos apie *dvasinį* požmogį, apie tai, kad tik vykdydamas Dievo valią ateities žmogus atvers tikruosius saviraiškos lobius, o jo gyvenimas taps laisvas, iš savęs plėtodamas įsipareigojimą tiesai, šviesai, meilei. Jis niekada neatrodys nuobodus ar beprasmiškas, nes visa būtis bus pakylėta į tokį įvairovės lygmenį, kuriame ieškojimai ir atradimai, paslaptys, svajonės ir kūryba – visa tai, kas teikia prasmę ir palaimą – niekada neišnyks. ■

RAKTAS Į MELANCHOLIJOS SUPRATIMĄ

Sigmundas Freudas 1917 m. parašė trumpą esė „Gedulas ir melancholija“. Tai klasikinis analitinis tekstas, padedantis logiškai suvokti, kas yra ir kaip dažniausiai pasireiškia melancholija. Freudas gedulą ir melancholiją apmąstė psichoanalitiniu požiūriu. Tikslių atsakymų į iškeltus klausimus nepateikė, bet išpurenė dirvą apmąstymams. Tai puikiai dera su psichoanalizės sistema – ji atvira nuolatinėms korektūroms, kritiškam vertinimui, pokyčiams ir naujiems klausimams, nes pats subjektas kultūros procese keičiasi. Freudas bandė suprasti ir paaiškinti, kas yra melancholija, remdamasis visiems geriau pažįstama gedėjimo būseną.

Melancholijos sąvoka perimta iš medicinos – iš psichiatrijos diskurso. Freudas jos supratimą išplėtė, pagal analitinę logiką suteikdamas naują prasmę, ir pritaikė psichoanalizei. Melancholijos apimtas žmogus išsiskiria ypatinga – nuotaikos – depresija, ypač ryškus polinkis kaltinti save. Anot Freudo, melancholijai galima priskirti ir tokias įprastas būsenas kaip susierzinimas, stiprus liūdesys, užplūstantis atitrūkus nuo savojo meilės objekto. Laikui bėgant, supratimas apie melancholiją keitėsi, tai, kas XX a. buvo vadinama melancholija, dabar laikoma depresija, rimtu psichikos sutrikimu.

Lyginant gedulą ir melancholiją, akivaizdu, kad šios būsenos turi daug panašumų. Jas abi sukelia

panašios priežastys, pavyzdžiui, mylimo žmogaus netektis, gyvenimo tikslo ir prasmės praradimas. Tačiau, nepaisant šių dviejų fenomenų panašumo, melancholija apima žmones net ir be jokios priežasties. Ši aplinkybė paskatino Freudą manyti, kad egzistuoja tam tikras polinkis į liguistai melancholiškas būsenas. Be to, vienos ir kitos būklės simptomų visuma irgi panaši. Tarp bendrų požymių jis nurodo gebėjimo mylėti praradimą, susidomėjimo atbukimą, produktyvumo sumažėjimą, nesugebėjimą pasirinkti naujo meilės objekto. Pagrindinis dalykas, gedulą skiriantis nuo melancholijos, yra visiškas abejingumas aplinkai ir gerovei. Gedinčiam žmogui pasaulis tarsi nustoja egzistuoti be mylimo asmens. Prislėgtas ir tapęs abejingas tam, kas anksčiau patiko, nebesugeba daryti nieko, kas nesusiję su jį užgriuvusiu praradimu, juo labiau ieškoti užuojautos ar kito jausmų objekto. Visa tai gedulo apraiškos. Žmogui, pasinėrusiam į skausmo sukeltą sąstingį, reikia laiko, kad įveiktų slogią būseną. Svarbu pažymėti, kad gedulas yra natūralus išgyvenimas, nes anksčiau ar vėliau visiems tenka susidurti su artimojo netektimi, o tai visada sukelia stiprius jausmus.

Be aukščiau aprašytų simptomų, pasak Freudo, gedulas skatina vietoj objektyvios tikrovės pasitelkti iliuzinę – tai vidinis protestas. Neįstengdamas su-

sitaikyti su tikrove, žmogus kabinasi į praeitį, nepaleidžia jos, neigia netekties faktą. Gedintysis tarsi praranda ryšį su realybe, joje nebesiorientuoja. Tai nepaprastai sunkus, skausmingas procesas – psichika beviltiškai bando susigrąžinti tai, kas prarasta. Slegiančią būseną gali lydėti haliucinacijos kaip liguista pasipriešinimo forma.

Melancholiko vidinė savijauta labai panaši į gedinčiojo, tačiau elgesys gerokai skiriasi. Melancholikas visiškai nesigėdydamas pabrėžia esąs silpnas, nieko nevertas, tarsi jaustų tam tikrą pasitenkinimą, prisistatydamas neigiamoje šviesoje, apsinuoginęs ir nusižeminęs. Čia svarbiausia tai, kad melancholijos apimtas asmuo yra nei gyvas, nei miręs tuo pat metu. Gedinčiųjų laikysena visai kitokia – jie kruopščiai atlieka visus darbus, kurių reikia, kad viską, kas susiję su prarastu meilės objektu, perkeltų iš dabarties į praeitį. Derantis dėl praeities, dalijantis prisiminimais apie įvykusią tragediją, prarastasis įgauna mirusiojo statusą. Melancholijos objektas nėra nei gyvas, nei miręs, jo negalima nei palaidoti, nei pamiršti. Jis nuolat yra subjekto mintyse, jo gyvenime. Melancholikas atsiduria tokioje padėtyje, kai praradimas patiriamas, bet atsisveikinimas su objektu neįvyksta. Ši būseną išsekina, nes vidinis Aš, kaip rašo Freudas, tampa prarasto asmens šešėliu.

Atkreiptinas dėmesys į melancholiko susidvejinimą, pasireiškiantį kaltinimais pačiam sau ir savęs žeminimu. Jis nejaučia gėdos dėl autoagresijos apraiškų, tarytum viską darytų ne pats, o kažkas kitas. Tokia reakcija į meilės objekto praradimą kyla todėl, kad viena Aš dalis priešinasi kitai Aš daliai, ją kritikuoja, puola, smerkia. Tarp ego ir superego vyksta įtempta kova. Galima daryti prielaidą, kad žmogus, prisirišdamas prie savo jausmų objekto, susitapatina su juo, o at(si)skyrimas nuo jo sukelia pasipiktinimą, susitapatinimo energija nukreipiama į vidų, ieškant būdų vėl suartėti su prisirišimo objektu. Viena Aš dalis darosi nepakanti kitai Aš daliai, todėl apima melancholiškai depresyvi būseną. Taigi, kai žmogus sako: „Aš nekenčiu savęs“, jo žodžius ga-

lima interpretuoti kaip įslaptintą prisipažinimą: „Aš nekenčiu tavęs.“

Į melancholijos reiškinį pažvelgus giliau, nesunku pastebėti, kad kai kurios šios būsenos rūšys, pasiekusios tam tikrą laipsnį, virsta manija. Kas paverčia melancholiją jai visiškai priešinga manijos būseną? Pasak Freudo, ir manijos, ir melancholijos atveju pacientas susiduria su tuo pačiu emocijų „kompleksu“. Per tam tikrą laikotarpį Aš liaujasi gedėti, libido (ši psichoanalizės sąvoka apibrėžia gyvybės ir mirties instinktų visumą, pasak Freudo, lemia psichoseksualinės raidos fazes, susijusias su tuo, kaip keičiasi potraukio objektas) tarsi atitraukiamas nuo konkretaus asmens, įvyksta savotiškas Aš išlaisvinimas, susigrąžinant visą išeikvotą energiją. Kyla klausimas, kodėl gedintiems žmonėms nebūdinga manijos būseną? Galbūt todėl, kad gedėjimo procese, pasak Freudo, nėra nieko nesąmoningo. Šiame kontekste tai galėtų reikšti, kad gedulas išgyventas, o supratimas apie tai, kas prarasta, ir susitaikymas su netektim jau tapo prieinamas vidiniam Aš.

Perskaičius Freudo esė „Gedulas ir melancholija“, neišvengiamai kyla klausimų apmąstymams. Ar pasikartojančios melancholiko atakos prieš save patį gali būti susijusios su prievartos kartojimusi, kaip būna traumos atveju? Jei prisiminsime Freudo žodžius, kad bet kokią traumą reikia įvardyti, emocijas išlieti, o psichika vis kartoja tai, kas buvo patirta, ar melancholijos simptomus galima laikyti mirties potraukio išraiška? Patariu atidžiai perskaityti šią psichoanalizės tėvo esė, nes ji leidžia pažvelgti į save ir nustatyti, koks yra vidinio polinkio į savęs naikinimą laipsnis. Bent jau man taip atrodo.

Apibendrinamas norėčiau pabrėžti, kad pats Freudas pripažino negalintis šios hipotezės tinkamai paremti, nes kol kas trūksta empirinės informacijos. Toks požiūris, manyčiau, išplečia konkretaus reiškinio tyrimų apimtį, o procesą paverčia dinamišku – nauji atradimai gali nesunkiai pakeisti psichoanalitinės minties kryptį, siūlydami naujas korekcijas, praplėsdami eksperimentavimo lauką. ■

Rimantas GUČAS

KUO PAVIRS VILNIAUS KONCERTŲ IR SPORTO RŪMAI?

Vilniaus koncertų ir sporto rūmai. Gedimino Šulco / Bernardinai.lt videomedžiagos kadras

Paminėjome Sąjūdžio 35-ąsias metines. Džiaugdamiesi laisve ir jos atvertais keliais, gyvai prisimename (bent jau mes, vyresnieji) Atgimimą – tas įtemptas vilties, džiaugsmo ir nerimo dienas. Bet šįkart ne apie tai – akys vis krypsta į Vilniaus koncertų ir sporto rūmus, stovinčius prie Neries, pačiame valstybės sostinės centre. Jų fasadas žvelgia į Gedimino pilį, į jos bokšte plevėsuojančią Trispalvę. Deja, šie rūmai neleistinais ilgai stūkso tušti, apleisti.

Dabar jau neverta aiškintis, kas dėl to kaltas. Būta įvairiausių iniciatyvų, siūlymų, buvo rengiami tvarkymo, atgaivinimo projektai, netrūko ir trukdymų. Net apskritai norėta ir tebegrasinama juos nugriauti.

Rūmų tvarkymą komplikavo tai, kad XVI–XVIII a. toje Šnipiškių vietoje buvo žydų kapinės. XIX a. pradžioje Rusijos caro valdžiai ten ėmus statyti tvirtovę, atimtos žemės savininkai gavo kompensaciją. Žydų kapinėms 1830 m. paskirtas atitinkamas plotas Užupyje (dab. Olan-

dų g.). Palaikams perkelti carinė valdžia bendruomenei skyrė išmoką, Šnipiškių kapinės uždarytos (nors paskutiniai paminklai buvo nukelti 1955 m.). Kai 1831 m. tvirtovę pradėta statyti, atrodė, kad šis klausimas daugmaž išspręstas. XX a. antrojoje pusėje buvo suprojektuoti ir 1971 m. tvirtovės vietoje iškilo Vilniaus koncertų ir sporto rūmai, užimdami dalį buvusių kapinių. Neteko girdėti, kad Lietuvos ar tarptautinė žydų bendruomenė būtų reiškusi dėl to susirūpinimą. Naujuose rūmuose vykdavo įvairios sporto varžybos, koncertai, parodos, suvažiavimai...

Atgimimo metais šie rūmai tapo svarbių istorinių įvykių vieta. 1988 m. spalio 22–23 d. juose įvyko Pirmasis Sąjūdžio suvažiavimas – pirmą kartą taip viešai, aiškiai parodėme Nepriklausomybės siekį. O 1991.01.14–16 dienomis Lietuvos visuomenė ten atsisveikino su Sausio 13-osios nakties aukomis, išlydėjo žuvusiuosius į Paskutinio poilsio vietą. Jų pasiaukojimas priartino Lietuvos laisvę, šalis tapo savarankiška, atvira pasauliui. Tai-

gi, šie rūmai yra svarbus Nepriklausomybės simbolis, reikšminga ir brangi Lietuvai vieta.

Dėl ypatingos istorinės reikšmės, dėl unikalios architektūros ir stogo konstrukcijos Vilniaus koncertų ir sporto rūmai pripažinti išskirtinai vertingais, todėl 2006 m., nelaukiant, kol sueis nustatytas 50 metų terminas, buvo įtraukti į kultūros paveldo registrą (u/k 17400). Buvusios žydų kapinės Šnipiškėse į paveldo registrą įtrauktos 2008 m. kaip valstybės saugoma archeologinė, istorinė, memorialinė vieta (u/k 31812). Parengti detalūs, korektiški teritorijos sutvarkymo projektai, numatantys pagerbti senųjų kapinių vietą, tačiau jie liko neįgyvendinti.

Viena svarbiausių nesusikalbėjimo priežasčių ir dabar yra kadaise čia buvusios žydų kapinės. Nuo Viduramžių visuose senuose miestuose esama nebe-naudojamų kapinių ar tik jų vietų. Miestams plečiantis, nutikdavo visaip – kapinės būdavo iškeliamos ar apleidžiamos, ant kapų vyko gyvenimas. Vilnius nėra išimtis – ant liuteronų kapinių pastatyti Santuokų rūmai, ant žydų kapinių Olandų g. – Laidojimo namai, o reformatų kapinės jau gana seniai virto skveru. Kasinėjant įvairias senojo miesto vietas, palaidojimų vis dar surandama. Stengiamasi tas vietas kuo tinkamiau sutvarkyti, jose elgiamasi su derama pagarba.

Pastaruoju metu kažkodėl nuspręsta Vilniaus koncertų ir sporto rūmus su jų teritorija perduoti žydų bendruomenės dispozicijon. Ministrės Pirmininkės Ingridos Šimonytės potvarkiu šiemet balandžio 5 d. aprobuota darbo grupė „senųjų Šnipiškių žydų kapinių ir atminties vietos dabartiniuose Vilniaus koncertų ir sporto rūmuose įamžinimo pasiūlymams ir koncepcijai parengti“. Darbo grupę (pirmininkas – Arūnas Gelūnas) sudaro dvidešimt asmenų, pusė iš jų – užsieniečiai iš Izraelio ir JAV. Lietuvos visuomenei atstovaujama visai menkai. Apskritai neištrauktas nė vienas atsakingas paveldosaugos specialistas, nors šie rūmai – būtent Lietuvos kultūros paveldo daugiasluoksnis objektas. Nepakviestas nė vienas Sausio 13-osios brolijos, kuriai ši vieta išskirtinai svarbi, atstovas.

Birželio 1 d. susirinkusi į pirmąjį posėdį, darbo grupė svarstė ir toliau svarstys, kokia bus rūmų ateitis. Savąjį pasiūlymą ji turi pateikti iki šių metų pabaigos. Žydų

bendruomenė ketintų įsirengti juose memorialą, nors akivaizdu, kad tam tikslui tokių didelių plotų, erdvių ir patalpų tiesiog per daug.

Vilnius – nuo seno žinomas Europoje žydų kultūros centras. Miestas stengiasi įamžinti žydų paveldą. Dar Sąjūdžio laikais, 1989 m., buvo surengtas tarptautinis architektūros konkursas per karą sudegusios, vėliau sovietų nugriautos Vyriausiosios žydų sinagogos liekanoms ir vietai atgaivinti. Konkursą laimėjo architektė Tsila Zak ir skulptorius Willy's Gordonas, gyvenę Švedijoje. Gaila, bet imtis tokio fundamentalaus projekto Vilniaus miestas tuo metu nepajėgė, o žydų bendruomenė susidomėjimo nerodė. Zak savo projektą tobulino du dešimtmečius, dar kartą pasiūlymus viešai pateikė 2011 m. Per tą laiką vien Vilniuje įsikūrė keturi žydų muziejai, atidaryta Holokausto ekspozicija, veikia Litvakų kultūros ir meno centras, pastatyti keli paminklai, pažymėtos geto vietos. Prie senųjų kapinių Olandų gatvėje iš antkapinių paminklų sukurtas improvizuotas memorialinis ansamblis. Jei reikėtų memorialo, susijusio su kapinėmis, ant jų pastatytus Laidojimo namus natūraliai būtų galima paversti ekspozicijų erdve.

Žydų litvakų atminimas saugomas visoje Lietuvoje. Prie Šeduvos statomas ištisas modernių pastatų kompleksas štetlų kultūrai įamžinti. Valstybės lėšomis restauruota keletas sinagogų, kitos šiuo metu restauruojamos. Vis daugėja atminties vietų, paminklų pagerbiami iškilūs litvakai.

Vilnius tampa rimtu ir įtakingu Europos politikos centru. Reprezentatyvūs rūmai konferencijoms ir kitokiems renginiams tiesiog būtini. Tikėtasi, kad Koncertų ir sporto rūmus atstos *Siemens* arena, bet ši netrukus pasidavė rusų kapitalui.

Vilniaus koncertų ir sporto rūmai yra įspūdingas, prabangus, erdvus, žiūrovams patogus statinys, pripažintas reikšmingu kultūros paveldo objektu. Jo paskirtis negali būti keičiama iš esmės. Rūmai uždaryti, tačiau dar sveiki, be to, pačiame miesto centre. Ar visuomenė, vilniečiai negali patys nuspręsti, bent jau patarti, kas tuose rūmuose turėtų vykti, kam tą statinį pritaikyti, kaip juo naudotis, jeigu Vyriausybė ir savi-valdybė stokoja politinės valios? ■

Dainuoju tolyn

Išpuvęs visą savo laiką
už kapeiką
jis dar kažko tikėjosi daugiau.

O aš sakiau – dainuoju!
Kol ant kojų,
kol galvos kiaulystė dar neišsivystė.

Mėnulių gadynė

Norėčiau
pasitikrinti iš ryto,
ko tie mėnuliai naktį krito.

O kai susimušė mėnuliai,
jaujose valstiečių
labai liūdnai šnopavo buliai.

Gyvenimo būdos

Geriausia būtų mums be klizmų
atsikratyt materializmą.

Tegu jie sau galuojasi.

Dainuokim! Bent po du.
Teisinga ir smagu.
Te sielų šokį trypia kojos.

Pažeistas Dievas

Jėzus buvo vienturys
kaip žydrinėj vyturys.

Šeimoje tai pranašumas
ir bevardis vienišumas.

Kai susivokė, kad skauda,
nešė liaudžiai savo *praudą*.

Trumpai

Mudu buvom abu jaunu,
o dabar jau iškeliaunu.

Skruzdėlės rimtai darbavos,
paupiais balsai lakštavos
apie meilę – tu žinai.

Visko buvo ir dar bus
ta dainelė per miškus,
tegu liesis amžinai.

Tai pabuvom abu jaunu,
o dabar jau iškeliaunu.

Liūdnas gamtos vaizdas

Ponai didūs nenorėjo
anei būti žmonėmis,
anei staugti šunimis.

Dauguma jų sukirmėjo.

Niekas jais nesižavėjo.

Dievas verkė naktimis.

Laimė

Tu sugrįžai! Aplink
visi vaikučiai.
Laiminga tu,
juokies kaip niekada
gyvenime aš negirdėjau.

Galbūt nuo šiol jau taip ir bus.
Tik džiaugsmas.
Širdyje dangus.
Ir juoksies tu kaip niekada
gyvenime aš negirdėjau.

Prie Nemuno

Bėga laikas ir vanduo.
Stebi jotvingių akmuo.

Prie Nemuno ir Kačerginės

Variau į mišką, variau į pilį
vieno cilindro automobilį.

Myniau takelį į kalną tą,
o ten žydėjo serbenta.

Kur kadagynai, kur avietynai –
Liejas bičių vynu vynai.

Nugirstas dialogas (iš cecho)

– Danguj ir žemėje, Horacijau,
yra daugybė stebuklybių,
kurių nė nesapnavo mūsų filosofai.

– Pabūname, nebūsime.
Kodėl tu kosti?

Kalbėjosi taip dviese. Vienas tas
nuliūdęs danų princas.
Ne šiam pasauliui skaudžiai nušvintęs.

Aiškiau nebūna

Nežinau motyvų,
kodėl taip keistai
mane traktuoji.

Draugas net pasakė *vau*,
trūksta žodžių!
O gal rožių?

Paskutiniai žodžiai

Sakytojas dar pasakė:
– Klausykit, chebra.

Tai buvo jo paskutiniai žodžiai.

Egiptėnų malda į grambuolį

Didysai amžinas Grambuoly,
kurs pasaulio kamuolį ritini,
o tautų istorijas susuki
į papiruso ritinį,

tu būk Ropojimas!
Įkvepiantis mėšlo aromatas!
Tu būk šviesa ir skrydis lauk
Iš tos nemėžtų tvartų nykybės.

Kačerginė

Sugalvojo smarkiai lyti
dėdė vasaros lietus.
O paskui dar visko bus,
mažas mėlynas paukštyti.

Sugrumės pikčiurna griausmas,
vabalėlio juodo skausmas.
Viskas maža, lapai čėža,
nuosaikiai lietutis meža.

Vienatvė

Nebeturiu
nei brolio, nei sesutės.

Nesutinku
dukrytės dar mažutės.

Tik varnos griaučiai
sklando danguje.

Nereik pabaisų

Bjaurios pabaisos,
Gausinas, vaisos
Rupūžės išsipūtusios.

Papūsk joms, Jonai!
Buvę nebuve
tavo paliege šonai.

O tu nesirūpink,
pavasario vėjau.
Aš be tavęs vaikštinėju.

Sapnavau

Sapnavau,
Kad buvau parėjęs.
Radau
Gražinutę belaukiančią.

O visą sapną pamiršau.

Hamletas

Teisingai mąstant,
pasibastant
po neteisingą būtį,
kai norisi nebūti,
iš nebūties atsklinda,
suskamba
dar negirdimas
didysis varpas.

Žmonijai skirtas
šitas likęs tarpas.

Po bandonijų koncerto

Pabandinu ir pabandau.

Paskandinu.
Lieki vien tu, dangau.
Ir viskas taip. Anaip.
Ne man, o tau.

Skambėk ir žiaunom griežk,
pasaulio abandonija!

Birželis begalinis

Kęstutis
gulėjo nušautas.
Greta – jo šautuvas.
Aukštai tekėjo vasaros dangus.

Kęstutis nėjo žudyti
niekieno vaikų,
tik varė laukinius lauk
į raudoną jų rojų.

Krito vaikinių daug
ir iš kitų gimnazijų.
Apie tai girdim daug nesąmonių.
Tačiau atsimenu,
Kaip jų motinos raudėjo.

Žemėj kapų kapai
nusitrina,
lieka ilgam vien
motinų rauda.

– Ir ko jiems reikėjo?
Tie baisūs žmonės
privertė Kęstutį išeiti ten,
iš kur nebepareis.

Laikinas pačirškimas

Paleidau paukštelį pačirkšti.

Tegul pamąsto sparneliais,
palasioja ko nors,
pasikaso pažastį.

Tegul pamėgina numirti.

Faktai

Rūsčiai virėjai,
mezgėjai visų dalykų
Žiūrėjai tiesiai į akis.

Tas jai labai patiko.
Merga vadinosi lemtis.

Vabalėliai po lietaus

Į kokį tolį ropoji,
tamsiai mėlynas grambuoly?

O kada liausis kuistis,
kraujasiurbis kuisis?

Nenorėčiau trukdyti
žemės vabalėliams.
Juos paslėps šlapios gėlės.

Kalne palauksiu

Aš išstovėjau
kalne duobelę
kažin kam pasilaidoti.

Gaila.
Dabar jau lauksiu

atplasnų atplauks kaip rožės
juodos boružės
žvaigždėtos
ir apsivoš didysis puodas.

2023

SCENOS ŽVAIGŽDŽIŲ PORTRETAI – JAUSMŲ IR LAIKO ATSPINDŽIAI

Klaipėdoje, Prano Domšaičio galerijoje, nuo gegužės iki liepos 23-iosios buvo pristatomi ir šedevrai iš Lietuvos dailės aukso fondo, ir ne itin žinomi, kai kurie net pirmą kartą eksponuojami tapybos, skulptūros portretai. Kūriniai atrinkti iš Lietuvos nacionalinio dailės, Nacionalinio M. K. Čiurlionio, Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejų, Nacionalinio Kauno dramos, Klaipėdos dramos, Lietuvos nacionalinio operos ir baleto teatro rinkinių, Lietuvos muzikos ir teatro akademijos, *Tartle* meno pažinimo centro ir privačių kolekcijų.

Ką atskleidžia šie, daugiausia artistų portretai? Profesinė priklausomybė, regis, susiaurina, net apriboja portreto žanrą. Vis dėlto pasakoma tikrai daug – išnyra pavienių asmenybių bruožai, kūrybinės biografijos, teatro istorijos punktyrai... Dramos, operos, baleto vaidmenys neretai yra neatsiejami nuo portretuojamųjų tapatybės (Rūta Staliliūnaitė – Barbora Radvilaitė), o scenos dailininkų sukurti kostiumai liudija to meto gyvenimą, madas, jausenas. Matome, kaip talentingas dailininkas sugebėjo visa tai perteikti viename kūrinyje. Nedidelė menininkų portretų dalis jau buvo eksponuota tarptautinėje parodoje „Lietuvos valstybės kūrėjai. XVI–XX a. pirmosios pusės portretai“, kurią surengė Lietuvos nacionalinis dailės muziejus.¹ Taigi, menininkės – ne tik kultūros, bet ir

Lietuvos valstybės kūrėjos. XX a. pirmosios pusės artistų portretai primena tarpukariu klestėjusį Valstybės teatrą, kuris po vienu stogu puoselėjo dramos, operos ir baleto meną. Eksponuojami dramos artistų – Onos Rymaitės, Teofilijos Vaičiūnienės, Elenos Žalinkevičaitės-Petrauskienės, baleto solisčių, šokėjų – Olgos Malėjinaitės, Olgos Dubeneckienės-Kalpokienės, operos primadonų – Marijonos Rakauskaitės, Vladislavos Grigaitienės ir kitų portretai.

Jono Mackonio (1922–2002) milžiniškų tarsi freskos dydžių paveikslas „Taip gimė Lietuvos opera“ (1985, Nacionalinis operos ir baleto teatras) mūsų scenos meno istoriją pasakoja nuo LDK laikų, tarsi perspėja, kad vėl nepradėtume savo šaknų ieškoti XX amžiuje. Kita šio tapytojo drobė „Džukų dainininkė Zofija Gudonienė“ (1975, Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, toliau – LNDM) ir Vytauto Cipliausko (1927–2019) „Džukų dainininkė Marė Kuodžiūtė-Navickienė“ (1974, Lietuvos muzikos ir teatro akademija) ragina neužmiršti, kad turėjome – o gal vis dar turime? – nuostabių talentų kaime. Cipliauskas liaudies dainininkę nutapė visu ūgiu kaip reprezentaciniam portrete. Ji kukliai stovi basa, ryši skarelę, prijuostę, gniaužia rankoje baltą ryšulėlį, atstojantį rankinę. Tačiau įrėminantis bordiūras lyg senoviniam šventosios paveiksle ne tik primena dainos žodžius

„Aš suskyniau rožių kvietkų“, bet ir pakylėja į meno panteoną, kuriam ji priklausė, priklauso ir priklausys dėl savo atliekamų dainų. Ciplijausko sukurtas portretas panaudotas Marės Kuodžiūtės-Navickienės įdainuotos lietuvių liaudies dainų vinilinės plokštelės, vėliau ir kompaktinio apipavidalinimui.

Kiekviena kūrėja turi asmeninę istoriją, neretai dramatišką biografiją, susipynusią su scenine laikysena, sukurtais vaidmenimis. Įdomu palyginti, kaip skirtingai dailininkai pristato tą patį personažą su sceniniais drabužiais, kas kuriam autoriui svarbiausia, kaip jis pats atsiskleidžia. Parodoje – du išpūdingi Karmen portretai. Amerikoje gimusi, augusi, studijavusi Marijona Rakauskaitė ir iš Rusijos, Sant Peterburgo atvykusi, ten karjerą pradėjusi Olga Dubeneckienė tarpukario Kaune įkūnijo meninio gyvenimo ekstravaganciją, emancipaciją. Tai išreiškia ir jų asmenybių, įvaizdžių tarpusavio konkurencija, bet šįkart pirmiausia matome tapytojų Vlodo Didžioko ir Petro Kalpoko meninę dvikovą. Didžioko portrete operos primadona Marijona Rakauskaitė valiūkiškai koketuoja, jos vėduoklės raiška džiugi, tačiau butiška. Teisus muzikologas Edmundas Gedgaudas, kuris rašo: „*Aktorinių sugebėjimų Marijonai galėjo pavydėti ne viena teatro artistė. Deja, dar tik buvo pradėję rasti fotografų, kurie mėgino fiksuoti autentiškas spektaklio akimirkas [...]. Tebevyravo amatininkai, apsiginklavę akinamomis magnio blykstėmis. [...] Tokios nuotraukos saugo „preparuotus“, iš meninės tiesos besišaipančius vaizdus.*“² Tapytojui Didžiokui irgi nepavyko atskleisti Rakauskaitės aktorinio talento, neprilygstamo jos Karmen žavesio. Tapytojas akcentavo saulėtą asmenybę, žaismingą moteriškumą, bet nenu-tolo nuo paviršutiniškų ano meto fotovaizdinių. Olgą Dubeneckienę, šokėją, baleto artistę, Petras Kalpokas lyg karalienę pasodino soste ant aukšto kalno, po jos kojomis pavaizduodamas vyrus ir moteris, kalnagūbrius, slėnius, upės vingį... Impozantiška sėdėsena, valingi rankų mostai, galvos judesiai, veriantis fatališkos moters žvilgsnis nekelia abejonių, kad čia būtent Karmen. Šiuo atžvilgiu Marijona Rakauskaitė neprilygsta Olgai Dubeneckienei, o tapytojas Vladas

Didžiokas pralaimi Petrui Kalpokui, kurio metais anksčiau nutapytas paveikslas, matyt, ir sužadino Didžiokui kūrybinį azartą pasivaržyti su bičiuliu.

Meninių dvikovių parodoje yra ir daugiau – štai Olga Dubeneckienė-Kalpokienė nutapė „Marijos Juozapaitytės, atliekančios vaidmenį „Gulbių ežere“ su čardašo kostiumu, portretą“ (1933). O Petras Kalpokas tais pačiais metais baleto solistę, savo įdukrą Mariją Juozapaitytę pavaizdavo kaip dailią, jaunystę spindinčią moterį, tą pabrėžia ir vaisius, kurį ji laiko rankose. Po Marijos mamos mirties mergaitę pri-glaudusi Dubeneckienė išugdė puikią baleriną, tačiau portrete ją nutapė jau pavargusią nuo bohemos, pažin-usią vyro išdavystės skonį ir nusivylusią.

Petras Kalpokas ir Olga Dubeneckienė-Kalpokienė, gyvenimo ir kūrybos partneriai, ypač jausmų pakilimo laikotarpiu 3-iajame dešimtmetyje, na, dar 4-ojo dešimtmečio pradžioje, tapė tuos pačius modelius: Kiprą Petrauską, Butkų Juzę, Mariją Juozapaitytę, peizažus. Abu rėmėsi tomis pačiomis pagalbėmis nuotraukomis, portretuojamieji jiems pozuodavo kartu. Olga Dubeneckienė pradėjo puikiai tapyti, kai kuo prilygo Kalpokui arba jį net pralenkė (Kipro Petrausko portretas). Gal tai buvo kūrybinės varžybos, praturtinusios intymias kartu praleistas valandėles Kaune, Nidoje, Italijoje?

Vytautas Ciplijauskas dvigubame portrete „Operos dainininkė Marijona Rakauskaitė ir dailininkas Liudas Truikys“ (1971–1974, LNDM) šiuos tarpukario didžiosios kultūrinės tradicijos tęsėjus pavaizdavo kaip lygiaverčius kūrybos ir gyvenimo partnerius. Sunkiai rastume jiems prilygstantį pavyzdį sovietmečio dailėje. Tapytojas Ciplijauskas, išmėginęs figūrines kompozicijas, peizažus, suprato, kad jo žanras – portretas. Tapė daugiausia realius asmenis, o šis portretinio meno šedevras dešimt metų kabėjo nuolatinėje NDG ekspozicijoje. Išlikę parengiamieji etiudai rodo, kaip nelengvai atrasta tai, kas šiandien atrodo natūrali duotybė. Mėlynas koloritas pabrėžia dvasingumą, būdingą šioms unikalios asmenybėms. Gyvenimo pa-baigoje Truikys vadindavo Rakauskaitę „*mano drau-gas*“. Meniška namų atmosfera, kurioje puikiai dera

Rytų menas ir tautodailė, sovietmečiu iššaukiamai puošni dainininkės apranga, skrybėlaitė su segtuku, brangūs papuošalai, grakštūs porceliano puodeliai daug pasako apie abu menininkus. Toji prabanga, laikysena, aristokratiška buitė – daugiau negu aki-brokštas sovietmečio pilkybei, uniforminiam stiliui. Vladui Didžiokui tarpukariu nepavyko Rakauskaitės pavaizduoti kaip karalienės, kokia ją laikė scenografas Liudas Truikys ir visi aplinkiniai, tą jau nykiu sovietmečiu įkvėptai išreiškė Vytautas Ciplijauskas.

Išskirtinį puslapį Lietuvos teatro XX a. antrosios pusės istorijoje įrašė Dalia Tamulevičiūtė (1940–2006), Jaunimo teatro vyriausioji režisierė, Lietuvos konservatorijos Vaidybos ir režisūros katedros vedėja, išugdžiusi legendinį aktorių dešimtuką. Gera, kad turime Nonos Zavadskienės nupieštą jos portretą, kuris charakterizuoja šią tvirtą asmenybę. Šlovingą Jaunimo teatro istoriją primena dar keletas portretų. Ilgus metus su šiuo teatru asocijavosi režisierius Eimuntas Nekrošius (1952–2018) – tos epochos atspindį regime Adomo Jacovskio didžiulio formato daugiafigūriame portrete „Repeticija“ (1987, LNDM). Vyrų kompanijoje – režisierius Eimuntas Nekrošius, aktoriai Vladas Bagdonas, Remigijus Vilkaitis, Vidas Petkevičius – matome ir trapią, kone vaikiškai išsigandusią Dalią Overaitę, sukūrusią įsimintinus vaidmenis ne tik Nekrošiaus spektakliuose „Medaus skonis“, „Katė už durų“, „Kvadratas“, bet ir Dalios Tamulevičiūtės „Škac, mirtie, visados škac“, ir Jono Vaitkaus „Lėlių namuose“. Tokią ją Jacovskis pavaizdavo ir „Aktorės Dalios Overaitės portrete“ (1987, LNDM). Jaunimiečių portretus papildė Zavadskienės nutapyta „Dalia Storyk“ (1977, LNDM).

Du kauniečio Adolio Jono Krištopaičio (1925–2000) nutapyti aktorės Doloresos Kazragytės portretai (1976–1978 ir 1985, abu priklauso Nacionaliniam M. K. Čiurlionio dailės muziejui, toliau NČDM) rodo, koks maksimaliai užaštrintas noras dekoratyvinti, stilizuoti formas, paverčiant jas geometrinėmis struktūromis, kad tik būtų išvengta oficialiai brukto socrealizmo. Autorių tam pastūmėjo dailininko monumentalisto diplomai, apipavidalintojo bei

restauratoriaus patirtis. Portretai nutapyti tempera, o matinis paveikslų atspalvis visa tai, kas pasakyta, dar labiau pabrėžia. Aktorės Kazragytės itin ekspresyvi, dramatiška iki grotesko, sarkastiškai aštri kūno plastika, gilus balsas, autoironijos sklidina vaidyba puikiai tiko tapytojui Krištopaičiui. Vis dėlto kristališkai aštrūs, geometrizuoti pavidalai apriboja spalvų raišką, demonstruoja ženklišką, racionalų požiūrį į portretuojamąją, iki galo neatskleidžia išpūdingų aktorės judesių, skausmingai dramatiškų intonacijų, kūno plastikos esmės.

Jono Janulio (1888–1973) nutapyti dainininkės Vladislavos Grigaitienės, aktorės Onos Rymaitės, balerinos Olgos Malėjinaitės portretai (apie 1932, Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus, toliau LTMKM) nuvilia išorinio, fizinio žmogaus būvio fiksavimu, akademistine maniera. Nuo XX a. 3-iojo dešimtmečio tapytojas dalyvavo parodose, daugiausia tapė realistinius portretus. Bet minimas ne tiek dėl savo tapybos, kiek dėl profesoriavimo Kauno meno mokykloje. Pavadinkime tai instituciniu autoritetu, kuris užtikrino jam solidinę vietą Lietuvos dailės istorijoje. Olgos Malėjinaitės portretas visu ūgiu ant puantų nėra itin aukštos meninės prabos, gali kilti net klausimas, kodėl jis eksponuojamas parodoje? Todėl, kad ilgokai gulėjo LTMKM fonduose, dabar yra restauruotas, o tokio didelio formato paveikslą nelengva atidžiai apžiūrėti, tad pakabinau parodoje, kad būtų galima jį adekvačiai įvertinti. Malėjinaitės trapumas nuneigtas, pavaizduojant atletiška tvirtą statuarinį kūną, kuriuo ji nepasižymėjo.

Daug portretų skirta mūsų teatro ir kino „žvaigždėi“ Unei Babickaitei-Graičūnienei (Bay, 1897–1961). Kaip skirtingai ją kone tais pačiais metais matė Kazys Šimonis (1936–1938, LTMKM), Adomas Varnas (apie 1935, LTMKM), Vytautas Kašuba skulptūriniame portrete (gipsas, 1941, LNDM) ir mums mažai pažįstamas Sarkis Katchadourianas (apie 1932–1935, LTMKM). Atrodo, tai visiškai skirtingos asmenybės! Šimonis pabrėžė Unės trapumą, Katchadourianas – užburiantį romantišką atsiribojimą nuo pasaulio, o Varnas atskleidė ją kaip moterį, žinančią, ko nori.

Vytautas CIPLIJAUŠKAS. *Operos dainininkė Marijona Rakauskaitė ir dailininkas Liudas Truikys*. 1971–1974. Drobė, aliejus; 120 x 170. LNDM (T 4866)

Barbora DIDŽIOKIENĖ. Mis Čarlston. 1930. Popierius, tempera; 54 x 41. LNDM (T 3106)

Apie Unę išleistos jau trys knygos (prisiminimai, laiškai, gyvenimo apybraiža), tačiau tai nepadeda geriau pažinti šios asmeniniu žavesiu šviečiančios Laukminiškių kaimo mergaitės, kuri mėgavosi Paryžiaus, Niujorko prabanga. Poetai, kunigai, prelatai skyrė jai eilėraščius, pjeses, o pati Unė verždavosi į vienuolyną, kol galų gale tapo tretininke.

*Kai juokiatės, Jūs – lietuvaitė,
O jei su pieno puodynaite –
Šveicarė tampat nejučia.*

*Su Vytautu – amerikietė,
Nežema prakaitą jam lieti,
Du-tris sprigtus algos gaut čia...*

*Jei rengtis skudurais sumanėt, –
Jūs darotės tikra ispanė.
Gyvent be Jūsų – vien kančia.³*

Taip rašė poetas simbolistas Konstantinas Balмонтas Paryžiuje, gulėdamas psichiatrinėje ligoninėje, globojamas Babickaitės. Eilėraštis pavadintas „Unei Baye“.

Tarpukariu ir vėliau, sovietmečiu, nutapytų artistų portretai supažindina ne tik su portreto žanru, lietuvių menininkų charakteriais, įsimintinais tų asmenybių bruožais, bet atskleidžia ir grožio kanoją, menininkės statusą, apskritai visuomenės poziciją ir moteris. Tarpukariu madingus juodsidabrės, baltosios lapės kailinius, skrybėlaites, papuošalus pakeitė sovietų ordinais ant darbinio stiliaus, kone proletariškų suknelių – Levo Mergašilskio „Aktorės Galinos Jackevičiūtės portretas“ (apie 1953, LNDM), Irenos Trečiokaitės-Žebenkienės „Aktorės Kazimieros Kymantaitės portretas“ (1948, LNDM). Tokioje proziškoje epochoje stebina Trečiokaitės-Žebenkienės neįtikėtino dydžio puošnus, reprezentacinis „Balerinos Genovaitės Sabaliauskaitės portretas“ (1957, LNDM), nutapytas visu ūgiu. Tai vienas gražiausių pokario portretų, monumentalus, kone akvareliškai subtilus.

Vytautas KAŠUBA. Unės Babickaitės portretas. 1941

Gipsas; 34 x 34 x 24. LND

Genovaitė Sabaliauskaitė (1923–2020) paliko ryškų pėdsaką Valstybės teatre tarpukariu, o 1944–1965 m. buvo Lietuvos valstybinio operos ir baleto teatro balerina, 1965–1968 m. šio teatro vyriausioji baletmeisterė. Choreografijos skyriaus (vėliau – Čiurlionio menų mokyklos skyrius) viena iš steigėjų, kelerius metus jam vadovavusi. 1978 m. išvyko gyventi į Vokietiją, nuo tada ir baleto artistės portretą, ir pačią asmenybę liepta užmiršti.

Emigravus kone trims ketvirtadaliams Valstybės teatro operos, baleto ir dramos artistų, pokariu sumažėjo konkurencija, ypač vokalo, baleto srityse. Tai milžiniškas sovietų okupacijos padarytas nuostolis. Gera, jei mūsų menininkams svetur pavykdavo dirbti ne skerdykloje, ne liftininkais, ne fabrikuose,

jei dalyvaudavo bent saviveiklinėje lietuvių operoje, balete ir t. t. Nedaug žinome apie jų veiklą emigracijoje, tai vis dar sunkiai įsiterpia į bendrą šalies teatro istoriją.

Užburiančiu tembru žavėjo vokalo meistrė, baroko muzikos propaguotoja Giedrė Kaukaitė. Kompozitorius Feliksas Bajoras jos karjerą sieja su kamerinės vokalinės muzikos žydėjimu, kurį galima vadinti Giedrės Kaukaitės epocha. Pirmiausia ausyse suskamba Alessandro Scarlatti'o „Le Violette“... Žymiąją mūsų dainininkę portretavo trys Uogintų dinastijos atstovai – Bronius Uogintas (1972, NČDM), Bronė Mingilaitė-Uogintienė (1973, LNDM) ir Bronius Uogintas jaunesnysis (kūrinio data ir vieta nežinomos). Geriausiai menininkės natūrą pavyko atskleisti Mingilaitėi-Uogintienei (1919–1983).

Liaudies menininkė Monika Bičiūnienė (1910–2009) nutapė ne tik vokalo meistrės Giedrės Kaukaitės portretą (1978, NČDM), bet ir paveikslą „Koncertas: dainininkė Giedrė Kaukaitė ir akompaniatorė Žaneta Noreikienė“ (1978, Rimo Z. Bičiūno rinkinys). Pradėjusi tapyti apie 1960 m., ji tapė figūrines scenas, peizažus, natiurmortus, rengė personalines parodas Lietuvoje ir užsienyje. Bičiūnienė smalsiai stebėjo gyvenimą, vaizdavo, ką matė, bet kartu fantazavo. Kūrinyje „Koncertas“ dainininkei Kaukaičiai akompanuoja Noreikienė. To niekada nėra buvę, jos „koncertavo“ tik paveiksle.

Įstabius scenos menininkių portretus kūrė daugybė žymių tapytojų: Adolfas Valeška, Povilas Puzinas, Adalbertas Staneika, Levas Mergašilskis, Kajetonas Sklėrius, Pranas Domšaitis, Jonas Mackonis, Vytautas Cipliauskas, Vladas Didžiokas, Petras Kalpokas, Kazys Šimonis, Jonas Janulis, Sofija Veiverytė, Irena Trečiokaitė-Žebenkienė, Bronė Mingilaitė-Uogintienė, Adomas Jacovskis, Elena Nona Zavadskienė, Adolis Jonas Krištopaitis ir kt.

Įdomi istorija susijusi su Jono Mackonio nutapyta Marija Piaseckaite-Šlapeliene (1880–1977) – Miko Petrausko operos „Birutė“ pagrindine atlikėja. Gimus ir augusi miestiečių šeimoje, ji baigė Vilniaus kilmingų mergaičių gimnaziją, giedojo bažnyčios

chore, dirbo knygyne. 1906 m. su vyru Jurgiu Šlapeliu įsteigė knygyną Vilniuje, tapusį lietuviybės židiniu. Tapytojas Jonas Mackonis (1922–2002) nutapė portretą „Pirmosios lietuviškos operos „Birutė“ pirmoji Birutės vaidmens atlikėja M. Šlapelienė“ (1977, LNDM), norėdamas pagerbti už tai, kas Marijos gyvenime nutiko prieš daugiau negu 70 metų – 1906 m. lapkričio 6 d. Vilniaus miesto salėje (dabar Nacionalinė filharmonija) ji atliko Birutės vaidmenį. Už nugaros matyti jaunystės atvaizdas ir kompozitorius Mikas Petrauskas. Visai suprantama, kodėl Marijai Šlapelienei nepatiko tas portretas. Ir čia kalbame jau ne apie tapybos stilių ar charakterio bruožų perteikimą...

Klaipėdos menininkų indėlis šioje parodoje irgi ženklus, įsimintinas. Juozo Vosyliaus „Nijolė Sabulytė“ (1994, Klaipėdos dramos teatras) – vienas geriausių dailininko nutapytų portretų. Angelinos Banytės du puikūs paveikslai „Elena Gaigalaitė“ (1994, Klaipėdos dramos teatras ir 1983, NČDM) – portretiškai nutapyti veidai, plaštakos, meistriškai atskleistas valdingas būdas, perteikta fizionominė, psichologinė charakteristika. Anksčiau nematytas dvigubas Algirdo Taurinsko portretas „Nijolė Narijauskaitė ir Bronius Gražys“ iš kolekcionieriaus Broniaus Gražio kolekcijos.

Taigi žiūrovų, dailės, teatro mylėtojų laukė įdomūs, turiningi susitikimai ne tik su scenos „žvaigždžių“ – dramos aktorių, baleto šokėjų, operos dainininkių – portretais, bet ir su talentingais tapytojais, skulptoriais, portreto žanro meistrais. ■

¹ XX a. pirmosios pusės portretai = Portraits from the first half of the 20th centuries: dailės paroda. Vilnius. Radvilų rūmai. 2003 m. liepos 6–spalio 15 d. Katalogas. Sudarytojos – Lolita Jablonskienė, Giedrė Jankevičiūtė. 2006.

² Marijona Rakauskaitė, in: Liudas Truikys. *Vizijos / Visions* [albumo sud. Edmundas Gedgaudas, Živilė Ambrasaitė, tekstai – Edmundo Gedgaudo; be paginacijos]. Vilnius: *Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus*. 2015.

³ Vertė Jonas Graičiūnas.

RAŠYTOJO PRIZMĖ: „VIENO VYRO MEILĖ MOTERIAI GALI PAKEISTI VALSTYBĖS LIKIMĄ“

**Saulius Šaltenis. Akis į akį: Klaipėda 1923.
Kinematografinė istorija. Iliustravo Jurij
Grigorovič. Vilnius: Vaga. 2022**

Šis pasakojimas ne be pagrindo pavadintas „*kinematografinė istorija*“ – Klaipėdos krašto pri(si)jungimo prie Lietuvos 100-mečiui dar tik artėjant, jo minėjimus planuojant, TV ekrane vis išvysdavome, spaudoje „regėjome“ dviejų kūrėjų tandemą – kino režisierius Audrius Juzėnas, rašytojas *alias* scenaristas Saulius Šaltenis dalijosi būsimo filmo, skirto istoriniam jubiliejui, vizijomis. Tuokart yra tekę įtariai suklusti, rašytojui lyg tarp kitko prisipažinus, kad Klaipėdos krašto istorija jam nelabai artima... Na, bet paplušėjus archyvuose, pastudijavus visus įmanomus šaltinius, galima išryškinti ir menkai žinomos temos svarbiausias gijas, lūžio taškus, iškalbingas detales. Šviežia akimi pažvelgus į Klaipėdos „sukilimą“, galėtų atsirasti faktografiškai pagrįstas, fantazijos pakylėtas siužetas.

Filmo kūrimo peripetijas kol kas atidėkime į šalį, bet Šaltenio vizijos jau suguldytos į knygą, taigi atsirado bent formaliai savarankiškas kūrinys, kaipo toks ir vertintinas. (Nors rašytojo bendradarbiavimas su režisierium irgi paliudijamas, tarp talkininkų nurodant: „*Specialusis redaktorius Audrius Juzėnas.*“)

Knygos dizainas traukia akį – žaliame fone juoduojantis pakeltas (žinoma, Danės) tiltas, artėjančio laivo

ir pakrantės mūrų siluetai, regis, žada, kad puslapiuose supulsuos *genius loci*... Vartant knygą, regint juodai brėžteltus piešinius, įsiterpiančius greta konkretesnių vyksmo iliustracijų, – štai mūriniai namai, štai laivas, vos beišsitenkęs upės vagoje, – iš tikrųjų galima Klaipėdą pajusti, atpažinti. *Literatūrinio* pavadinimo „Akis į akį“ istorinis sukonkretinimas „Klaipėda 1923“ viršelyje pastebimas, ko gero, tik įdėmiau išžiūrėjus. Leidinio progiskumą primena ir skirtukas su įrašu „Klaipėdos krašto metai“ po skaičiais „1923“ ir „100“ (pagiriamasis žodis knygos dailininkei Deimantei Rybakovienei).

Bet atsivertus knygą, pirmiausia į akis krinta moto: „*Vieno vyro meilė moteriai gali pakeisti valstybės likimą.*“ Tikrai? Šiaip ar taip, sužinome rašytojo prizmę, per kurią bus žvelgiama į 1923-uosius. Jei vienas vyras nebūtų mylėjęs vienos moters, kažin kaip viskas būtų susiklostę, gal neturėtume Klaipėdos krašto?

Tas „vyras“, kuriam skirtas pagrindinio herojaus vaidmuo, – dar kone vaikėzas Erčius Vanagas. Darbuojasi lietuvių Išganaičio spaustuvėje, nevengia imtis ir kontrabandos – pasikinkęs kumelę Troją, geba su vežimu pirmyn atgal važinėti per sieną, kuri Prūsų

Lietuvą skiria nuo Didžiosios (ne taip seniai dar buvusios rusų) Lietuvos.

O toji moteris – gražuolė Ema, kuri yra ne tik laisva (na, neključokim etiketės „laisvo elgesio“), bet ir tą savo laisvę gina „ilga siaura peilio geležte“. Ji, „moteris su raudonais bateliais rankoje ir prie kūno prilipusia suknele“ (p. 16), sugundo ne vien herojų, seilę varvina ir prancūzai (pagal kinematografinio popso kanonus?). Vis dėlto į prancūzo Lerojaus viliones laisvūnė atsako ne iškart.

Sužinome Emą (!) esant katalikę, Erčius laiko save irgi beveik kataliku („Bet mano tėvas buvo evangelikas, tik motina ir senelė – katalikės“, p. 66). Liuteronybės ženklų Klaipėdoje nematome. „Prūsiškų (kartu liuteroniškų) dorybių“, tarkim, sąžiningai dirbti, o pradėtą darbą užbaigti, viešbučio restorane triūšianti mergina nedemonstruoja, štai ji „paliko ledus prie ledaunės tirtai saulėje ir dabar žvalgosi gatvėje“ (p. 31).

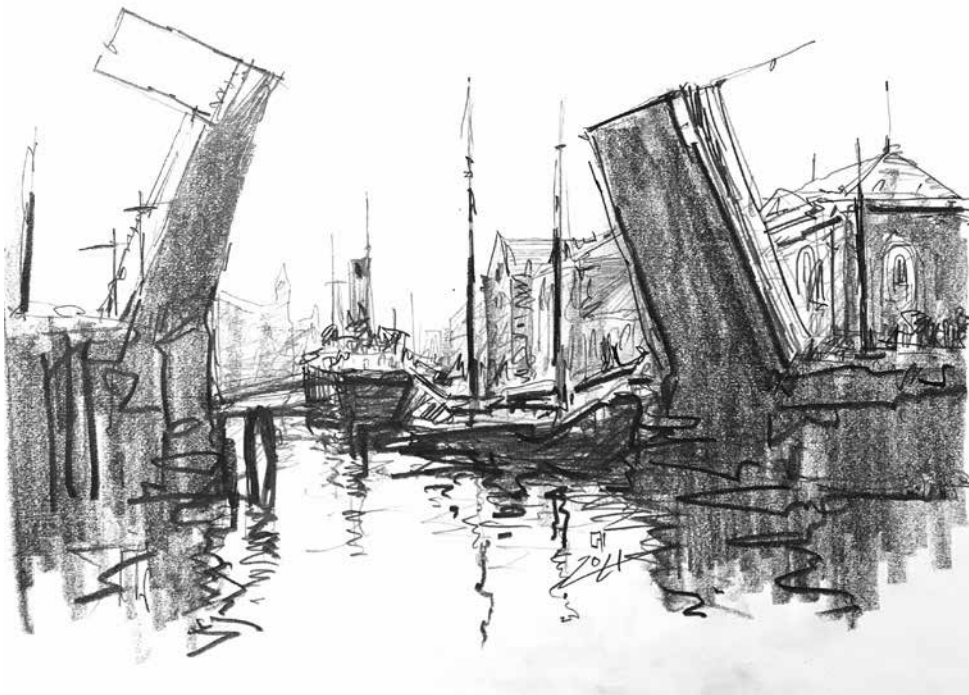
Vaikėzas Erčius įsikliopina tą Emą. Kad apgintų jos garbę, mušasi su vokietukais, nes du aršūs broliai jo svajonių moterį teploja ant sienos pražergtomis kojomis. Ar Emos reputacija prasta dėl gundančio jos pa-

trauklumo, ar dėl to, kad buvo kažkokių kareivių, kaip sužinome, išprievartauta?

Merkelio restorane, kuriame dailioji katalikė, regis, tarnauja, kiek netikėtai tvyro „liberalumo ir tolerancijos“ atmosfera. Štai Erčius, stypsodamas ant šaligatvio, pro langą mato, kaip „šaunus ir linksmas prancūzų karininkas, apglėbęs per liemenį Emą, lyg netyčia pritraukia ją prie savęs, smarkiai atlošia ir lyg griūvančią sulaiko“, bet ši, kiek pasimuisčiusi, vis tiek stengiasi „teisingai dėlioti žingsnelius“ (p. 73).

Erčius Vanagas, regis, ne tiek iš meilės, kiek dėl prarastos vilties užkariauti Emos širdį tampa karinės operacijos organizatorių ryšininku ir žvalgu dar iki lemtingų „sukilimo“ dienų. Savo darbdavio spaustuvininko Išganaičio rekomenduotas iš Lietuvos atvykusiam žvalgybos pulkininkui, šio sugėdintas, kad vežimą su dvigubu dugnu ir arklį Troją naudoja kontrabandai gabenti, galiausiai apsisprendė (kaip mano Oma sakytų, „vertėsi nuo šiaudų ant šieno“). Pats autorius irgi pasišaipto iš scenos, kurią Erčiui įkvėpė knygos apie indėnus, – dalgele žolėms kapoti vyrai baksteli sau į delnus: „Ir Erčiaus Vanago kraujas susimaišo su Lietuvos žvalgybos pulkininko krauju“ (p. 53).

Vietiniai sukilėliai (o jų šiek tiek iš tikrųjų būta) – literatūriniai personažai. Operacijos vadai iš (Didžiosios) Lietuvos irgi pridengiami pseudonimais. Bet, kaip dera istoriniam romanui, esama realių veikėjų – štai pasirodo „ponas Galvanauskas, dar juridškai nepripažintos Lietuvos valstybės ministras pirmininkas“ (p. 19). Pasakojamai, juo labiau rodysimai istorijai nudažyti intensyviomis spalvomis pasitelkiamas surengto pasikėsimo į

Galvanauską epizodas. Šmėkš-teli Kaunan atvykusio Rusijos užsienio reikalų ministro (raudo-nojo komisaro) Čičerino figūra. Regime ir istorinius prancūzus, nuobodžiaujančius Klaipėdoje... Istorinę intrigą autoriui rūpi su-stiprinti situacinėmis įtampomis, netikėtumais, paradoksaus, vizu-alumo jėga (na taip, juk pagal šį scenarijų bus kuriamas filmas). Štai epizodas, kai Galvanauskas nuvyksta Lietuvos pageidavimų paaiškinti Prancūzijos ministrui pirmininkui Poincaré, o „[l]ink Paryžiaus slenka audra“ (p. 18). Belaukiant priimamajame užgęs-ta šviesa, bet mūsiškis ministras pirmininkas „lyg niekur nieko, tarytum lengva ranka gebėdamas atstatyti pasaulio tvarką, ima ardyti lempą“ (p. 22) – juk inžinierius! (Aš, technikos neišmananti, pirmiausia pažiūrėčiau, ar neperdegė lemputė.) Vėliau, tarsi išklaustas, bet prancūzo nelabai išgirstas Galva-nauskas, visas sulytas, skuba susitikti su žmona, beje, tikra prancūze, laukiančia jo kavinėje. Pakeliui pama-to: „Nugaišęs arklys tebeguli ant grindinio, ir jį ima sem-ti vanduo“, o atkakęs išvysta: „Čia pat, prie baro, plačiai išsižiojusi gimdo moteris, kriokia perrėkdama vandens gausmą“ (p. 25). Bus efektingas filmas!

Vietos papročių egzotiką (ar tik ne kokia nors Že-maitijos faktografija pagrįstą?) liudija vieno Emos atstumto gerbėjo „prisiminimai“: „Mačiau, kaip jos paleistuvę motiną plikai nuskuto ir degutu ištepė. Ko-dėl? Ogi todėl, kad rusams užėmus Klaipėdą su jais glė-besčiavosi“ (p. 107). Kadangi nuo Pirmojo pasaulinio karo, net nuo jo pradžios nepraėjęs nė dešimtmetis, prisiminimai, suprantama, dar labai gyvi...

Vizualiai efektinga turėtų būti didlietuvų, jau per-sirengusių sukilėliais, įsiveržimo į Klaipėdos kraštą scena – ne tik prefektūros šturmas, bet ir „prologas“ prie jūros (ko tiems kovotojams išvis prisireikė prie Bal-tijos?): „Visas būrys kaip išprotėję ritasi nuo kopų prie

jūros su savo šautuvais, kulkosvaidžiais, kuprinėm ir granatom“ (p. 134). Hm... Bet iki prefektūros (prancūzų valdžios būstinės) jie vis dėlto nusigauna, prasideda su-sišaudymas, o čia ryškiausią didvyriškumą, karinę klas-tą pademonstruoja vietinis vaikinukas, priešų dėmesiui atitraukti išpuošęs savo arklį: „Erčius Vanagas rėkdamas meta granatą, jo kumelė Troja, pasiutusiai skambėdama linksmais varpeliais ir žvangučiais, lekia aikšte, palikusi prefektūroj ugnis, sprogimus, sužeistųjų riksmus“ (p. 151). Viskas baigiasi, prancūzams gėdingai iškėlus baltus apa-tinius marškinius, pririštus prie šluotkočio ...

Istorija dėstoma trumpais skyreliais, keičiantis ir veikėjams, ir vyksmo vietoms (dažniausiai Klaipėda, kartkartėm Kaunas arba, pavyzdžiui, lenkų okupuoto Vilniaus krašto paribys, kurį lakūnas Darius (taip, tas pats!) kartu su klaipėdiškiu Erčium pasiekė lėktuvu). Taigi pasakojimas dinamiškas, turbūt nesunkiai pačių skaitytojų „vizualizuojamas“. Autoriaus ir apskritai visų, rašančių šia tema, išeities pozicija, regis, vis dar aktuali, nes „vietinio sukilimo“ mitas retkarčiais at-gyja net šiandien. Šaltenis „akivaizdžiai parodo“ – tai buvo Lietuvos Respublikos kariai, šauliai, savanoriai, nes pasiekę Klaipėdos krašto prieigas jie nusivelka uni-formas ir persirengia vietiniais.

Pagrįstai primenama ir Klaipėdos kaip *freištato* idėja, sklandžiusi tarptautinėje arenoje. Štai proletuviškai nusiteikusių, bet vis dar dvejojančių Išganaitį pulkininkas, atvykęs iš Kauno, perspėja: „*Gal įsteigs čia Klaipėdos valstybėlę su ypatingomis teisėmis Lenkijai*“ (p. 108).

Iš statistikos žinome, kad Klaipėdos kraštas buvo gana lietuviškas, tačiau uostamiestyje dominavo vokiečiaiakaliai (nors nemenka jų dalis – lietuvių kilmės). Suprantama, tiek karinei operacijai, tiek meilės istorijai pavaizduoti svarbus kontekstas (toji visada *kalta aplinka*). Štai kokie vokiečiai pavaizduoti romane – Hansas ir Vilhelmas Holcai vis paišo ant sienos gražuolę Emą nepadoriomis pozomis ir mušasi su įsimylėliu Erčium, tuos piešinius trinančiu. Brolių tėvas, jau pasibaigus didiesiems Klaipėdos įvykiams, mirė ligoninėje nuo apendicito, mat nesutiko, kad jį operuotų chirurgas žydas, primygtinai reikalavo vokiečio. Vyresnėlis jo sūnus apsidžiaugia, dėl tokios baigties išvengęs kalėjimo: „*Būčiau jį užmušęs, jei dar kartą prieš motiną ranką būtų pakėlęs*“ (p. 158). Ponia Fogel neištikima vyrui su prancūzu Žiru, kuriam karo veteranas Fogelis perrėžia gerklę. Dar aprašytas „*žvejys kontrabandininkas*“, „*doras vokietis*“ Gulbis,

per jėgą besigviešiantis meilės, todėl Ema išvagojusi jam veidą peiliu ... Kompanija nedidelė, bet gal pakankama, kad susidarytų parodijinis Klaipėdos vokiškumo įvaizdis.

Vyksmo terpė Klaipėdoje yra ir kone „legalizuota“ kontrabanda. Taip, žinome, kad prie „rubežiaus“ – ir iš vienos, ir iš kitos pusės – klestėjo „šmugelis“ (kiek ankstėliau už aprašomus įvykius jam priklausė ir knygnešystė), bet scenarijaus autorius tvirtina, kad šis versliukas buvo persunkęs visą Klaipėdą. O tai ne tik gėrybės, kurias iš valčių slapčiomis iškrauna žvejai, ne tik Erčiaus vežimo dvigubame dugne gabenami degtukai: „*Ant restorano virtuvės laiptelių Ema priima Lerojaus atgabentą kontrabandą, skaičiuoja prancūziško šampano butelius, surašo į sąsiuvinį*“. Vasaros sode „*vyrų rūko, pridega ponioms, vienodomis kontrabandinio balto batisto suknelėmis nuogais pečiais ir nugarom, cigaretes ilguose kandikliuose*“ (p. 84). Sukilėliams puolant prefektūrą, restorano savininkas Merkelis kažkur traukia per Vasaros sodą: „*Tamsoje žiuroja raudona kontrabandinio cigaro akis*“ (p. 143). Kontrabandos vaizdiniai rašytoją tarsi sėdė apsidė...

Pabaigoje – privalomas *happy end!* Ne tik tas istorinis, kai Klaipėdoje iškyla Lietuvos vėliava, vyksta Kauno karių paradas, bet ir pakylėtai romantinis. Per prefektūros ataką sužeistas Erčius ir po ligos atsigaunanti gražuolė Ema „lig mirties“ pasižada vienas kitam: „*Nauja diena užklumpa Erčių ir Emą giliai įmigusių vežime apleđusioj smėlėtoj pakrantėj*“ (finalinis 171-as knygos puslapis). Muilo operos, ko gero, turi daugiau gerbėjų, negu „tiesiog“ istoriniai filmai, tad „scenarinės“ knygos rožiškai sentimentalus finalas strategiškai pagrįstas, kaip ir visas parodijinis Klaipėdos (iki išvadavimo) paveikslas. ■

Sauliaus Šaltenio knygos „*Akis į akį: Klaipėda 1923. Kinematografinė istorija*“ iliustracijos. Jurijaus GRIGOROVICIAUS piešiniai

DIRBAM KAIP AŠTUONKOJAI

Su Valstybinio Šiaulių dramos teatro vadove Nomeda ŠATKAUSKIENE kalbasi teatrologė Kristina STEIBLYTĖ

Teatrologė, humanitarinių mokslų daktarė Nomeda Šatkauskienė Šiauliuose dirba jau beveik 20 metų. Iš pradžių čia dėstė, po kelerių metų tapo ir Valstybinio Šiaulių dramos teatro komandos dalimi. Ilgai ėjusi literatūrinės dalies vedėjos pareigas, šiuo metu ji yra teatro meno vadovė. Imdamasi šių pareigų, stojo greta kitų teatrologų, vadovaujančių ar vadovavusių valstybinių bei nacionalinių teatrų meninei kryptčiai.

Meno vadovu dažniausiai įsivaizduojamas kūrėjas. Tačiau dirbant Šiaulių teatre, kur nedaug darbuotojų, ir siekiant gero rezultato tenka daryti darbus, nebūtinai susijusius su meno vadovo funkcijomis. Naudodamasi žiniomis, įgytomis, kai studijavo teatrologiją – nuo idėjos iki realizacijos, – Šatkauskienė teatro praktiką suliejo su teorija. Nors buvo laikas, kai apie tokią dermę galėjo tik svajoti.

Kristina Steiblytė. *Neseniai Kultūros tarybos paskelbtame tyrime pagal savivaldybių kultūros indeksą Šiauliai atsidūrė 57 vietoje. Ar tai atitinka realią miesto kultūrinio gyvenimo situaciją?*

Nomeda Šatkauskienė. Įsiklausyti į statistinius duomenis visada verta, nors jie nebūtinai objektyvūs. Viskas priklauso nuo klausimų formuluočių, pasirinktų duomenų. Šio tyrimo autorė įtraukė labai įvairius faktorius, skirtingus kultūrinius miesto parametrus. Matyt, tam tikros Šiaulių kultūrinio gyvenimo spragos ar duobės ir nulėmė tokį rezultatą. Man, miesto kultūros atstovei, toks vertinimas, žinoma, nėra malonus, vis dėlto turiu pripažinti, kad teisybės šiame tyrime yra, jis parodo bendrą miesto kultūros temperatūrą.

Ar tai reiškia, kad kultūros atžvilgiu Šiauliuose gana vėsu?

Nepasakyčiau. Renginių daug, veiksmo netrūksta. Tačiau kultūros organizacijų mažoka, greičiausiai tai ir lemia mažesnę įvairovę, lėtesnę dinamiką, polinkį daryti tai, kas jau buvo daryta ir turėjo pasisekimą. Tokioje temperatūroje naujovės sunkiau prigyja. Jau kurį laiką mieste jaučiama kuriančių žmonių stoka, tad vis mažiau kas tą temperatūrą kaitina.

Kodėl ėmė trūkti kūrėjų?

Visų pirma todėl, kad neliko universiteto, kuris rengė įvairių meno sričių specialistus, tarp jų aktorius. Jį uždarius, iškart sumažėjo meninę miesto dviasį puoselėjančio jaunimo, ižiebtį naujus procesus dabar darosi sunkiau, nes kūrybinis potencialas atsinaujina pernelyg lėtai.

Nereikia nei tyrimų daryti – akivaizdu, kad pastaraisiais metais Šiauliai prarado nemenką savo

kultūrinių pajėgų dalį, juk universitetai visada pagyvina miestų, nesvarbu, kokio jie dydžio, gyvenimą. Pavyzdžiui, jei Telšiai netektų Vilniaus dailės akademijos filialo, labai greitai pajustų liūdnas pasekmes.

Manau, kultūrinis gyvenimas turi būti kuriamas dirbtinai, t. y. kultūrai plėtoti reikia sąmoningų pastangų. Kultūros politika juk tam ir skirta – organizuoti kultūrinį gyvenimą, tolygiai paskirstant resursus. Taip Lietuvos kultūra gyvavo tarpukariu. Profesionalus teatras Šiauliuose atsirado kaip tokio planavimo rezultatas. Lygiai taip pat ir dabar visa tai reikalinga. Laisvoji rinka kultūrai ne visada tinka.

Juo labiau negalima apie ją kalbėti Lietuvoje, juk čia beveik visa kultūra kuriama valstybės lėšomis.

Būtent. Tarkim, jei Šiauliuose neliktų profesionalaus valstybinio teatro ir teatrinis miestiečių poreikius tenkintų tik atvažiuojančios trupės, miestui tai būtų didžiulis smūgis, o mūsų aptartas kultūros indeksas nukristų dar žemiau.

Tačiau planų naikinti teatrą būta?

Na, ne visai naikinti – ketinta teatro valdymą ir finansavimą bent iš dalies perduoti savivaldybei. Labai abejoju, ar miesto savivaldybės administracijoje būtų kompetentingų teatro srities profesionalų, galinčių numatyti ir planuoti scenos meno procesus. Tokiu atveju teatrui, galimas daiktas, grėstų diletantizmas. Valstybinis teatras savo veiklą vykdo savarankiškai. Tiksliau tariant, laikomės bendrų šalies kultūros politikos gairių. Tai atriša rankas eksperimentams, naujovėms, nesusaisto mūsų veiklos su politiniu miesto kontekstu.

Kaip manai, kokio teatro reikia Šiauliams? Ar tai sutampa su tuo, ką teatrą norėtum kurti Tu?

Esame vienintelis teatras mieste, todėl privalome būti daigafunkcinis ir kiek įmanoma geriau reprezentuoti įvairovę – pristatyti tiek tradicines, tiek šiuolaikines formas, kalbėti apie tai, kas aktualu žmonėms, jau sukaupusiems nemažai patirties ir

dar tik pradedantiems pažinti pasaulį. Tuo remdamasi sutikau užimti meno vadovės pareigas. Siekiu kurti tokį teatrą, kuriame po vienu stogu žiūrovai galėtų pamatyti labai skirtingus spektaklius. Nemanau, kad siaura vaga, viena kryptimi judantis teatras Šiauliuose galėtų būti perspektyvus ir naudingas miestui.

Tačiau toks daigafunkciškumas, įvairumas nėra lengvai sukuriamas, nes teatrą visada stipriai veikia inercija. Tarkim, vyresniems trupės aktoriams dažnai kyla klausimų, kaip jiems vaidinti spektaklyje, kurio stilistika visiškai kitokia, negu jie įpratę. O šiuolaikiniuose, dažnai labiau tarpdisciplininio pobūdžio pastatymuose tenka ne tik vaidinti, bet ir ne vaidinti, užuot kalbėjus, reikia šokti, dainuoti. Vis dėlto esu tikra, kad ir aktoriai, ir publika nori tokio teatro, kuris jaudintų, sukręstų, plėsdamas pasaulio suvokimą.

Viena vertus, kuo įvairesnis valstybinio ar nacionalinio teatro repertuaras, tuo geriau atsižvelgiama į visų teatro žiūrovų poreikius. Antra vertus, tokį repertuarą galima kritikuoti kaip neturintį kryptingos vizijos. Ką atsakytum į tokią kritiką?

Laikytis vienos konkrečios krypties teatras gali tik didmiesčiuose, megalopoliuose. Pavyzdžiui, Niujorke galima rinktis tarp Brodvėjaus ar off Brodvėjaus, eiti į prestižinę *Brooklyn Academy of Music*, kur vyksta garsiausių pasaulio trupių gastrolės. Berlyne kiekvienas, eidamas į *Schaubühne*, žino, ko gali tikėtis. Tačiau toks nedidelis miestas kaip Šiauliai, turintis šimtą tūkstančių gyventojų, abejoju, ar turėtų specializuotis, pasirinkdamas kurią nors vieną kryptį.

Net nacionaliniai teatrai Vilniuje ir Kaune yra daigafunkciniai – jų repertuaruose rasime ir klasikos, ir socialinio teatro eksperimentų, ir jaunųjų režisierių premjeras, ir didžiųjų grandų pastatymus... Nenorėčiau, kad Šiauliuose būtų specializuotas teatras. O kaip Tu manai?

Pritariu, pasirinkus vieną kryptį, žiūrovai nukentėtų. Juo labiau kad teatras mieste atlieka ne vien menines funkcijas.

Taip. Šiandien darbas vyksta įvairiomis kryptimis: reikia galvoti apie repertuarą, naujus spektaklius, meninę raišką, trupės užimtumą, įvairaus amžiaus žiūrovų pritraukimą, apie edukaciją, spektaklių prieinamumo didinimą, turime rengti susitikimus, diskusijas, festivalius... Dirbam kaip aštuonkojai ir kol kas kito kelio nematau. Nors teatrui būtų lengviau gyventi, susimažinus funkcijas ir mažiau galvojant apie realų socialinį poveikį. Anksčiau užtekėdavo keleto premjerų per metus ir galėjai jaustis savo darbą atlikęs. Bet mąstant apie teatro vietą ir funkciją mieste, veiklų spektras smarkiai išsiplečia, atsiranda poreikis daryti kažką naujo, vadinasi, ir dirbti tenka daugiau. Suprantu, kad toks požiūris „apsunkina“ padėtį, bet, kai matau rezultatus, teigiamus pokyčius, esu nusiteikusi tokiu keliu eiti ir toliau.

Tavęs klausantis, atrodo, kad Šiauliuose labai reikėtų daugiau teatrų, kaip yra, pavyzdžiui, Panevėžyje, kur greta valstybinio teatro veikia dar ir pora municipalinių.

Šiauliams tikrai praverstų dar bent keli teatrai, tačiau jiems atsirasti nepakanka vien entuziastų, norinčių tą daryti, reikia ir politinės valios, nes teatras visų pirma yra labai brangus menas, jam būtinas ir moralinis, ir finansinis palaikymas. Neturiu iliuzijų, kad netolimoje ateityje Šiauliuose atsirastų daugiau teatrų.

Kalbėdama apie studijų programą ir jaunus žmones, norinčius kurti teatrą, prisiminei Šiauliuose vykdavusį studentų teatrų festivalį „Po saule“, kuriame ir aš lankiausi ne kartą. Tai buvo ženklas jauniems kūrėjams iš kitų miestų, kad yra ko važiuoti į Šiaulius.

Žiūrint iš laiko perspektyvos, aki-vaizdu, kad aktorių rengimas Šiauliuose buvo labai reikalingas. Šiandien nebeturime nei šio festivalio, nei meno programų. Nebeverta narplioti detalių, kodėl taip atsitiko, tačiau universitete vykdamą procesai ir festivalis buvo labai

svarbūs miestui. Šiauliečiai susipažindavo su jaunų aktorių kūriniais, skirtingų mokyklų studentai turėdavo galimybę pamatyti vieni kitus ir palyginti, kaip kam sekasi.

Visam tam išnykus, Šiauliuose atsivėrė vakuumas. Todėl labai džiaugiuosi, kad šiemet mieste įvyko net du nauji festivaliai. Vienas iš jų – festivalis jaunimui „Kultūrizmas“, prie kurio įgyvendinimo teatras irgi daug prisidėjo. Jauniems festivalio iniciatoriams sudarėme sąlygas organizuoti kokybišką renginį. Kiek žinau, festivalį planuojama tęsti, o aš, kaip meno vadovė, šitą idėją visada palaikysiu.

Antrą festivalį miesto erdvėse „Teatrodromas“ organizavome patys ir sulaukėme didžiulio gyventojų palaikymo. Pristatėme netradicinio formato ir žanrų spektaklius, kurių rodymui parinkome specifines miesto ir teatro erdves. Programą sudarė įvairių scenos meno formų ir žanrų kūriniai, kokių patys dramos teatre nekuriame. Tai šiuolaikinio cirko, šokio, naujosios operos pastatymai, spektakliai-kelionės su ausinėmis. Labai smagu, kad plečiasi teatrinė žiūrovų patirtis. Štai repertuare turime spektaklį „Pakeliui“ (režisierius Aleksandras Špilevojus, 2022), rodomą autobuse. Neatsistebiu, kiek dėmesio jis sulaukė – žiūrovus žavi keliavimas per miestą, išlipant netikėtose vietose, patirtis kažko, kas yra dar teatras, bet kartu jau ne teatras.

„Pakeliui“. Dramaturgas ir režisierius Aleksandras ŠPILEVOJUS. Aktorius – Juozas BINDOKAS

Tiesą sakant, šio spektaklio sėkmė mane ir įtikino, kad miestas yra atviras, pasirengęs priimti kitokį teatrą. Dabar visi laukia „Teatrodromo“ tęsinio, labai norėtųsi savo publikos nenuvilti.

Tavo žodžiuose girdžiu ne tiek asmenines kūrybines ambicijas, kiek atidumą miestui ir jo poreikiams.

Kaip teatro teoretikė esu įpratusi matyti bendrą vaizdą, lyginti, analizuoti, stebėti procesus. Nedarau spontaniškų sprendimų. Nuolat sekant, kas pasaulio teatruose sukuriama geriausio, lengva užmiršti, kad mažesniuose miestuose irgi vyksta įdomūs teatriniai procesai. Taip ir aš, po studijų važiuodama į Šiaulius, su miesto teatrine kultūra nebuvau artimai susipažinusi, susidūriau su problemomis, kurių negalėjau numatyti.

Dabar suprantu, kad nė vienas geras dalykas savime neatsiranda, žiūrovų pilnos salės atsitiktinai nesusirenka – tai daugybę metų trunkančio proceso rezultatas. Turėdama tą omenyje, nukreipiau žvilgsnį į miestą: stebiu žmones, jų įpročius, pomėgius ir bandau pasiūlyti kažką naujo, bet kartu priimtino. Asmenines ambicijas perlipau ir dabar jaučiuosi gerai – darau tai, kas man įdomu, neprimesdama kitiems savo požiūrio ir principų.

Žinoma, galima rinktis egoistišką prabangą ignoruoti auditoriją, rūpintis tik saviraiška ir statyti vien tai, kas pačiam patinka. Visada atsiras, kas tam pri-tars, bet negalvoti apie žiūrovus man atrodo šiek tiek nusikalstama, nes teatras yra socialus menas. Laikydamosi tokių pamatinių nusistatymų bandau gyventi ir išvėlgti prasmę, dirbdama Šiauliuose.

Įdomu, kokią įtaką meno vadovės darbui daro teatrologinis išsilavinimas? Ar teoretikai tinkami šiai pozicijai? Kaip atrodo Tau, stebinčiai procesus iš vidaus ir iš išorės

Įprasta, kad meno vadovas yra režisierius, jis neva objektyvesnis, geriau pažįsta aktorius, teatro esmę ir panašiai. Tačiau šiandien to neužtenka, nes teatro funkcijos yra kur kas platesnės, negu spektaklių statymas. Gebėti strateguoti, formuoti teatro repertuarą ir veidą, atsisakyti savo meninių ambicijų ne kiekvienam

režisieriui pavyksta. Tai, žinoma, ir asmenybės klausimas. Juk neretai režisieriai teatrą kreipia ta kryptimi, kuriai patys atstovauja, bet valstybinis teatras nėra privati vieno asmens kūrybinė erdvė. Dėl to platesnis teatrologo požiūris šiandien yra privalumas.

Man atrodo, pakviesti gerus režisierius statyti spektaklius yra tik dalis meno vadovo ar vadovės darbo. Būtina matyti visumą, atsižvelgti į žiūrovų poreikius, daryti tyrimus, formuoti duomenų bazines, apibendrinti informaciją, vadovautis faktais, ne emocijomis. Visa tai teatrologams yra įprasta, mes to išmokstame studijuodami. Taigi meno vadovu dirbantis teatrologas, mano galva, turi privalumų.

Neslėpsiu, jaučiu didelę atsakomybę, net spaudimą išlaikyti žiūrovų susidomėjimą, aukštai iškeltą meno kartelę, nesuklysti formuojant repertuarą. Yra į nesėkmes žiūrinčių daug lengviau, bet pradėdama dirbti meno vadove, žinojau, kad negaliu daryti klaidų, nes nebus laiko joms ištaisyti.

Jauti spaudimą, kad nesuklystum, bet vis tiek atveri teatrą eksperimentams. Štai, pavyzdžiui, Nuberto Jasinsko režisuotas „Found found found“ tikrai ne visiems žiūrovams skirtas spektaklis. Kaip sude-rini atvirumą naujovėms ir publikos palankumo išsaugojimą?

Pasitikiu savo nuojauta ir žiūrovų smalsumu. Juk ne visa publika nori matyti vien tai, ką jau pažįsta. Apskritai manau, kad žmonės yra smalsios būtybės, o kasdienybė juk ganėtinai banali. Tad galimybė patirti kažką naujo teatre visada patraukli.

Tiesa, suprasti, priimti teatro naujoves žmonės pasirengę skirtingai. Tarkim, tai, kas teatro tyrėjui yra seniai žinoma, žiūrovams atrodo dar labai nauja, jie neturi įrankių, žodyno, kaip vertinti neįprastą reginį. Čia svarbi edukacija, visų pirma susijusi su tuo, kas yra rodoma. Nesu tikra, kad pokalbiai, diskusijos po spektaklių labai veiksmingos. Pastebėjau, kad publikai nelabai svarbios recenzijos. Nežinau, kodėl žiūrovai kritikos neskaito, gal nepasitiki arba linkę ją ignoruoti. Norėčiau, kad visi šiuo atžvilgiu būtų jautresni, bet čia jau ne tiek teatro, kiek pačios kritikos reikalas. Tarp teatro kūrėjų, publi-

kos ir kritikų turėtų atsirasti glaudesnis ryšys, tai padėtų geriau suprasti vieniems kitus. Esu mačiusi ne vieną kūrinį, neva pretenduojantį į menines aukštumas, tačiau jo prasmės taip sudėtingai suregztos, kad tampa nebesuvokiamos net profesionalams. Toks teatras hermetiškas, o to nenoriu. Siekiu drąsių, eksperimentinių pastatymų, kad kiekvienas žiūrovas turėtų ką atrasti ir nesakytų, neva jam dar toli iki tokio meno.

Gal galėtum sukonkretinti, ką teatro žiūrovams svajoji parodyti?

Norėčiau, kad Šiauliuose kurtų ir pripažinti kūrėjai, ir perspektyviausi jauni menininkai, kad jų neatbaidytų regioninio teatro statusas, kad salės visada būtų pilnos. Dar nežinau, kaip to pasiekti.

Darbu?

Taip, bet labai svarbus ir sėkmės veiksnys. Net bendradarbiavimas su žinomu užsienio režisieriumi savaime negarantuoja, kad atsiras puikus spektaklis. Meno prodiusavimas, organizavimas yra labai rizikinga veikla, kartais varanti į neviltį. Juk nutinka taip, kad padarai viską, ką gali, bet kūrinys „prėskas“... Teatre kelias duobėtas – nepavyksta susikalbėti su trupe, nesiseka rasti tinkamos formos, ištinka kūrybinė krizė... Todėl net ir turint visus gero spektaklio sandus – įdomią dramaturgiją, pripažintą režisierių, puikius aktorius – negalima nuspėti rezultato. Čia dirba didelė komanda, kurios kiekvienas narys sukasi savo orbitoje... Mokausi neprisiimti asmeninės atsakomybės už viso proceso kontrolę, nes teatre ir atsakomybė yra kolektyvinė.

Su kokiais specifiniais iššūkiais susiduria Šiaulių dramos teatras?

Kūrybinis gyvenimas nuo centrų nutolusiame regione tikrai nelengvas. Lietuvoje nuolat kalbama apie

„Found, found, found“. Režisierius Naubertas JASINSKAS. Spektaklio scena

Eimanto Paulausko nuotraukos

kultūrinės raidos tolygumą, siekiama, kad geriausi meno kūriniai pasiektų regionus. Tam tikslui įkurta Regionų taryba, esama ir kitų įrankių, bet situacija regionuose negerėja. Į Šiaulius vis rečiau užsuka aukščiausio lygio trupės, į regionus plūsta menkavertė produkcija. Taigi, viena iš esminių problemų yra platesnio konteksto nežinojimas.

Kaskart sunkiau į regioną pritraukti specialistus. Pavyzdžiui, režisieriai mielai sutinka padirbėti porą mėnesių, bet profesionalių teatro darbuotojų – aktorių, apšvietėjų, kultūros vadybininkų, prodiuserių – trūksta.

Dar sudėtingiau prisikviesti aktorius, jie visais laikais nenorėdavo važiuoti į mažesnius miestus. Su tuo Šiaulių teatras susiduria nuo pat įkūrimo – pati pirmoji trupė iš Kauno čia važiavo nenoromis. Neretai aktoriai, padirbėję regioniniame teatre, po poros metų ima dairytis į sostinę. Tad trupė nuolatos keičiasi, o tai išbalansuoja darbą. Viena vertus, negalime pykti, turim tuos aktorius paleisti, antra vertus, ieškome būdų, kaip tą problemą išspręsti. Nesinorėtų grįžti prie seno modelio, kai visas aktorių kursas būdavo rengiamas konkrečiam teatrui.

O gal tiktų dar senesnis modelis, kai teatras turėdavo savo studiją ir pats rengdavo aktorius, pavyzdžiui, tą sėkmingai darė Juozas Miltinis Panevėžyje?

Reikalavimai šiuolaikinio teatro aktoriams yra visiškai pasikeitę, nemanau, kad tokioje uždaroje studijoje pavyktų parengti tikrai aukšto lygio profesionalus. Be to, tai sudėtinga ir dėl infrastruktūros, dėl finansavimo, dėl daugybės klausimų, susijusių su kultūros politika.

Gal išeitis būtų vienytis, pavyzdžiui, su Panevėžio teatru ir kartu ieškoti sprendimų? Nors teatrų situacijos skirtingos, susiduriate su panašiomis problemomis.

Iki šiol kiekvienas teatras pats sukasi kaip išmanydamas, tačiau situacija keičiasi, manau, ateityje ieškosime bendrų sprendimų.

Lietuva nėra didelė – tai turėtų lyg ir palengvinti bendradarbiavimą, tačiau tas mažumas trukdo realiai vertinti situaciją, atsiranda keistų „centralizacijos“ pasiūlymų. Man, pavyzdžiui, keistai skamba vilniečių samprotavimai, kad kitų miestų gyventojams labai patogu atvykti į Vilniaus teatrus. Įsivaizduokite šiaulietį, važiuojantį į sostinę pasižiūrėti spektaklio. Paskaičiuokime kilometrus, laiką, finansus ir pamatysime, kad tai anaipol nėra paprasta. Galima retkarčiais, tačiau tai tikrai nepadės efektyviai užtikrinti, kad kultūros sklaida būtų tolygi.

Šiame kontekste dar naiviau skamba raginimas statyti regionuose tokius spektaklius, kad žiūrovai iš kitų miestų veržte veržtųsi juos pamatyti. Manau, reikėtų pasiūlyti kažką superypatingo, negu rodoma Vilniuje, kad žmonės masiškai vyktų į tolimą teatrą. O turint omenyje labai nevienodus teatrų resursus, skirtingą finansavimą, toks reikalavimas atrodo netgi nesąžiningas.

Puiku, kad į Panevėžį noriai vyksta kritikai pasižiūrėti naujų spektaklių, tačiau tai dar ne masinis reiškinys ir nebūtinai tokiu taps. Netikiu, kad sugrįš Miltinio laikai.

Be to, regionų politika apima ne vien kultūrą. Tikėtis, kad vienas spektaklis taps regiono traukos centru – daugiau negu naivu. Realiau yra mūsų spektakliams keliauti, didinant savo teatro ir miesto patrauklumą.

Kuo toliau, tuo labiau pritariu vieno garsaus teatro menininko minčiai, kad teatras iš esmės yra lokalus menas. Nors, žinoma, dalis teatro kūrėjų sėkmingai keliauja po pasaulį, bet apskritai spektakliai dažniausiai kuriami vietinei publikai. Dramos teatre susiduriame ir su kalbos problema, tekstiniai spektakliai yra nemenkas iššūkis gastrolėms net Latvijoje.

Tu, regis, nuo to lokalumo nebėgi – dirbi savo miesto žiūrovams.

Taip. Vis dėlto nenorėčiau sudaryti įspūdžio, kad esu užsidariusi Šiauliuose. Priešingai. Yra daugybė teatro procesų, kurie man asmeniškai atrodo įdomesni už tai, kas vyksta čia. Manau, sekti pasaulio pulsą būtina, antraip teatrai tampa provincialūs, o to Šiauliams labiausiai nelinkėčiau. Būti regionui atstovaujančiu teatru ir neneigti savo lokalumo yra prasminga. Juo labiau kad iš tokių regioninių salelių susideda bendra teatrinė Lietuvos kultūra.

O kokia ji, toji teatrinė Lietuvos kultūra?

Sunku pasakyti, dabar Lietuvos teatras margas kaip niekada. Nors jaučiamas posūkis kolektyvinės kūrybos link, svarbiausias žmogus teatre vis tiek yra režisierius. Didžiųjų vardų, iki šiol palaikiusių mūsų teatro tonusą, mažėja. Jaunoji karta renkasi naujus kelius, tačiau Lietuvoje jau trūksta režisierių, kurie turėtų ne tik puikių idėjų, išskirtinį pasaulio matymą, būtų įdomios asmenybės, bet ir įgudę profesionalai, gebantys dirbti su įvairia medžiaga, su aktoriais, efektyviai sietų skirtingus spektaklio elementus, jautų mizanscenų kaitos dinamiką, laiko saiką. Į pirmą vietą keliant saviraišką, apima įtarimas, kad ja bandoma pateisinti profesinius trūkumus.

Scenos meną smarkiai paveikė postdraminio teatro idėja, bet grynai postdraminis jis taip ir netapo. Geri tekstai teatruose tebėra laukiami, o grynojo vizualumo paieškos neretai slysta paviršiumi. Mūsų teatro lemtis – amžina krizė ir amžinas pakilimas. Bet lietuvių scenos menas tebėra įdomus, vis dar įstengia nustebinti, o tai svarbiausia.

Ačiū už pokalbį.

AR DIRBTINIS INTELEKTAS NUSTELBS, AR PRATURTINS TIKRAJĄ KŪRYBĄ?

Apie vis labiau populiarėjantį dirbtinio intelekto dalyvavimą kūrybos procese dailėtyrininkė Onutė GAIDAMAVIČIŪTĖ kalbasi su produktyvia menininke, mokslininke, architektūros ir kraštovaizdžio tyrinėtoja, dėstytoja Indre GRAŽULEVIČIŪTE-VILENIŠKE

Onutė Gaidamavičiūtė. Ar seniai susidomėjote dirbtiniu intelektu?

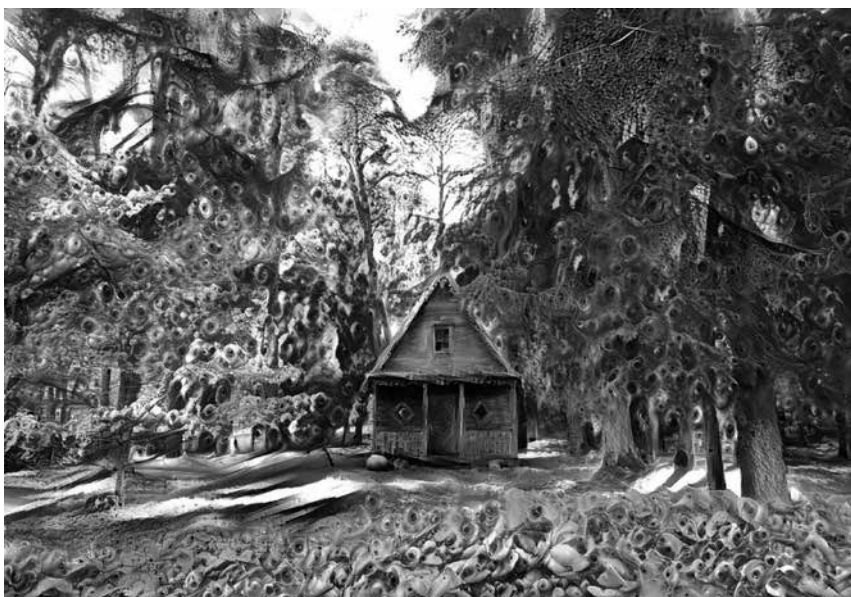
Indrė Gražulevičiūtė-Vileniške. Facebook visai neseniai priminė, kad su DI algoritmais pirmą kartą pabandžiau susidraugauti lygiai prieš dvejus metus. Su kolega diskutavome, kaip galėtų atrodyti ir veikti ateities miestai, tada pagalvojau, kad man reikėtų tokio įrankio, kurio pateikiami rezultatai pranoktų mano vaizduotę. Jau žinojau, kad esama algoritmų, kurie gali generuoti netikėtus vaizdus iš jiems pateikiamų nuotraukų ar piešinių, todėl pradėjau dairytis informacijos. Taip sutapo, kad mano aplinkoje ir kiti žmonės ėmė domėtis šiomis technikomis, todėl gana nesunkiai suradau tuo metu prieinamus man tinkamus įrankius. Pirmiausia pritaikiau algoritmus *Neural Style Transfer* ir *Deep Dream*. Mano žiniomis, pirmieji vizualinei kūrybai pritaikomi algoritmai atsirado 2014 m., aš pirmuosius generatyvinius kūrinius, bendradarbiaudama su DI, sukūriau 2021 m. Tie pirmieji, nors ir skaitmeniniai, pareikalavo nemažai rankų darbo. Naudodama algoritmą *Neural Style Transfer*, nuskenuotam savo piešiniui pritaikiau man patinkantį stilių, tačiau pirmiausia reikėjo visa tai nupiešti.

Algoritmo VQGAN+CLIP pagal tekstinę užklausą sugeneruoti fragmentiški, siurrealistiniai vaizdai

Ar tiesa, kad bendradarbiavimas su dirbtiniu intelektu suteikia daugiau galimybių ir erdvės kūrybai?

Be abejonės! Per pastaruosius keletą metų algoritmai, generuojantys vaizdus, gerokai patobulėjo, dabar galima kurti ne tik iš pateiktų paveikslėlių, bet ir iš teksto užklausos. Taikant *Neural Style Transfer* algoritmą, rezultatas gana nuspėjamas, bet

Atlikdamos meninį tyrimą, mudvi su dr. Huriye Armağan Doğan generavome Panemunės vaizdus, pasitelkdamos vietovės nuotraukas, piešinius ir Neural Style Transfer, Deep Dream algoritmus

jeigu vaizdai generuojami iš teksto, atsiranda neįtikėtini atsitiktiniai efektai. Pavyzdžiui, algoritmui pateikus savo mėgstamo eilėraščio ištrauką, galima gauti keistą ir visiškai netikėtą vaizdinį. Pirmieji algoritmai, vaizdus generuojantys iš tekstų, pavyzdžiui, VQGAN+CLIP,

modeliuodavo fragmentiškus, kartais siurrealistinius reginius, todėl buvo laikomi netobulais, netiksliais. Generatyvinių algoritmų vartotojai dažniausiai tikisi fotorealistinio atvaizdo, beje, toki šią dieną jau gali sukurti vaizdus iš tekstų generuojantys algoritmai, tarp jų populiarusis *Midjourney*. Man atrodo labai vertingi ir ankstyvųjų generatyvinių algoritmų rezultatai, nes tai, ką galima laikyti klaida, lyginant su fotorealistiniu atvaizdu, yra algoritmo kūrybingumo apraiškos.

Neseniai klausiausi Emory'o universiteto Atlantoje (JAV) profesoriaus Mikhailo Epsteino interviu – kalbėdamas apie pokalbių algoritmus, dabar keliančius itin didelį susidomėjimą, jis pateikė pavyzdį, kaip algoritmas, paklaustas, kokias knygas profesorius yra parašęs, išvardijo jau išleistas, bet pridūrė keletą dar neegzistuojančių, kurių pavadinimus ir anotacijas sukūrė pagal šio autoriaus interesų visumą ir tyrimų lauką. Paprašytas patikslinti, algoritmas pripažino, kad tokios knygos neegzistuoja. Viena vertus, galima sakyti, kad jis netobulas, nes padarė klaidą, antra vertus, algoritmas pademonstravo kūrybingumą – atskleidė, kokias knygas ateityje, esant tam tikroms aplinkybėms, profesorius galėtų parašyti. Dar vienas praktinis privalumas – generatyvinis kūrinys sukuriamas beveik akimirksniu, dažnai pagrindinis rūpestis – atsi-

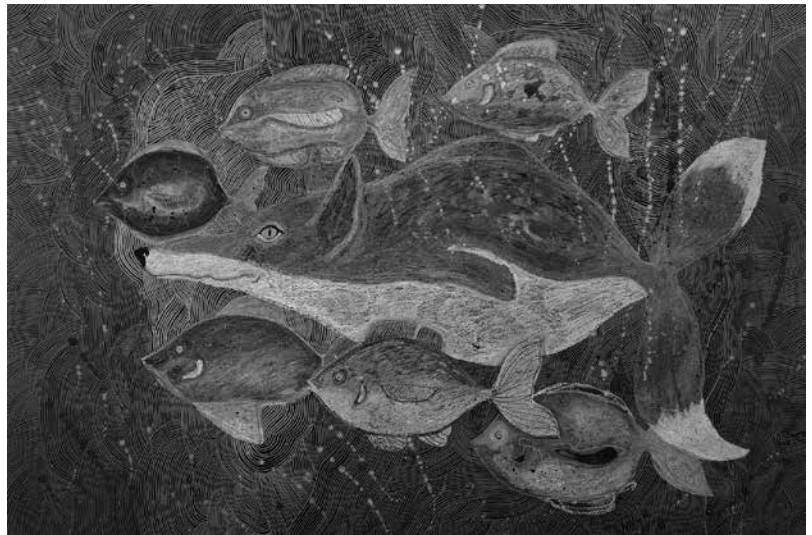
rinkti geriausią versiją iš daugybės pateiktų.

Koks santykis klostosi tarp DI pagrįstos kūrybos ir tradicinės tapybos, grafikos? Kaip tą vertinate Jūs, kūrėja ir mokslininkė?

Žvelgiant iš mokslinės veiklos perspektyvos, DI pagrįsti įrankiai gali puikiai tarnauti tiek mokslo, tiek meno tyrimams, kūrybiniams eksperimentams, tarkime, dizaino ir architektūros srityse. Jus puikiai galima derinti su tradicinėmis kūrybos technikomis. Pavyzdžiui, aš ir kolegė dr. Huriye Armağan Doğan neseniai atlikome savotišką meninį tyrimą – vaizdais, DI sugeneruotais iš archyvinų ir šiuolaikinių nuotraukų, piešinių, bandėme perteikti Kulautuvos ir Panemunės vietovių *genius loci*.

Ar tokios skirtingos medijos tikrai gali papildyti viena kitą?

Mano veiklos atveju – papildė ir netgi labai. Galėčiau išskirti keletą aspektų. Visų pirma, vaizdams generuoti naudoju savo paveikslus, sukurtus tradicine technika, juos nuskenuoju arba fotografuoju ir, bendradarbiaudama su DI algoritmais, pavyzdžiui, su *Stable Diffusion*, transformuoju. Tai leidžia skaitmeniniam kūriniui suteikti atpažįstamą asmeninį stilių. Ir tradicinėmis technikomis sukurti, ir pasitelkiant DI atlikti skaitmeniniai paveikslai išlaiko tam tikrą bendrą tematiką ir stilistiką. Kitas svarbus momentas – DI algoritmų naudojimas leidžia kurti neįprastus erdvės efektus, formų ir objektų derinius, kurių savo vaizduotėje gal neįstengčiau „generuoti“, o tai savo ruožtu įkvėpia ir tradicinei kūrybai teptuku arba pieštukais. Kadangi mane labiausiai traukia atsitiktinumai, keistumai, neatitikimas tarp sutartinės ir iliuzinės realybės, bendrąja prasme sąmonės fenomenas ir įvairios jo apraiškos, todėl bendra kūryba su DI man labai tinka ir patinka. Tačiau pereiti vien prie skaitmeninės kūrybos nenorėčiau – tradicinės technikos, piešimas, tapyba aliejiniais dažais, akvarele ar tušu kur kas labiau pakylėja negu generatyvinis menas, daro net savotišką terapinį poveikį.

Kurdama lapes, povandenines plėšrūnes, bendradarbiau su algoritmais Deep Style ir Text 2 Dream, panaudojau savo mišrios technikos kūrinio nuotrauką

Kaip manote, ar DI neužgoš dailininko asmenybės, nenustelbs meistrystės ir tikrosios kūrybos?

Galima numatyti tikėtinus scenarijus – tradicinėmis technikomis sukurtų kūrinių paklausa mažės dėl lengvai prieinamų, vizualiai patrauklių DI generuotų ir kokybiškai, pavyzdžiui, ant drobės atspausdintų vaizdų. Tačiau ir dabar esama nemažai meno mylėtojų, vartotojų, kurie vietoj originalo teikia pirmenybę repro-

Netikėti erdviniai efektai paveiksle „Sugrįžtantys paukščiai“ buvo išgauti, panaudojus mišrios technikos kūrinio nuotrauką ir algoritmą Text 2 Dream

dukcijoms. Taigi šiuo požiūriu didelio skirtumo neįžvelgiu. Be abejo, DI algoritmai pakeis ir jau keičia kūrėjų, įvaldžiusių skaitmenines priemones, darbo metodus. Tačiau kūrybiškas bendradarbiavimas su DI, manyčiau, praturtins iliustratorių, dizainerių, reklamos kūrėjų priemonių arsenalą, o ne paliks juos be darbo. Beje, DI algoritmai padeda garsiąją Josepho

DI algoritmai įkvepia tradicinei kūrybai – paveikslas „Miško meditacija“ aliejumi nutapytas pagal algoritmo VQGAN+CLIP generuotą eskizą

Beuyso frazė, kad *kiekvienas yra menininkas*, įgyvendinti praktiškai – meno platformose pateikiami patogūs algoritmai leidžia vaizdus iš tekstų generuoti bet kam. Vis dėlto nedaug kas to imasi, nes toli gražu ne kiekvienas žmogus turi polinkį vizualinei kūrybai ir yra nusiteikęs tam skirti savo laiką. Apibendrinama generatyvinio meno proveržį palyginsiu su fotografijos atsiradimu. Kadangi nei fotografija, nei skaitmeninė tapyba, skaičiuojanti jau ne vieną dešimtmetį, nesužlugdė tradicinės tapybos, tai jos nesužlugdys ir DI algoritmai. Vis dėlto yra didžiulis skirtumas tarp ranka aliejiniais dažais ant drobės nutapyto paveikslo ir spaustuvėje atspausdinto tiražuojamo skaitmeninio objekto. Visada atsiras meno mėgėjų, ypač pirkėjų, vertinančių būtent šį svarbų skirtumą.

Kokie artimiausi kūrybiniai Jūsų planai?

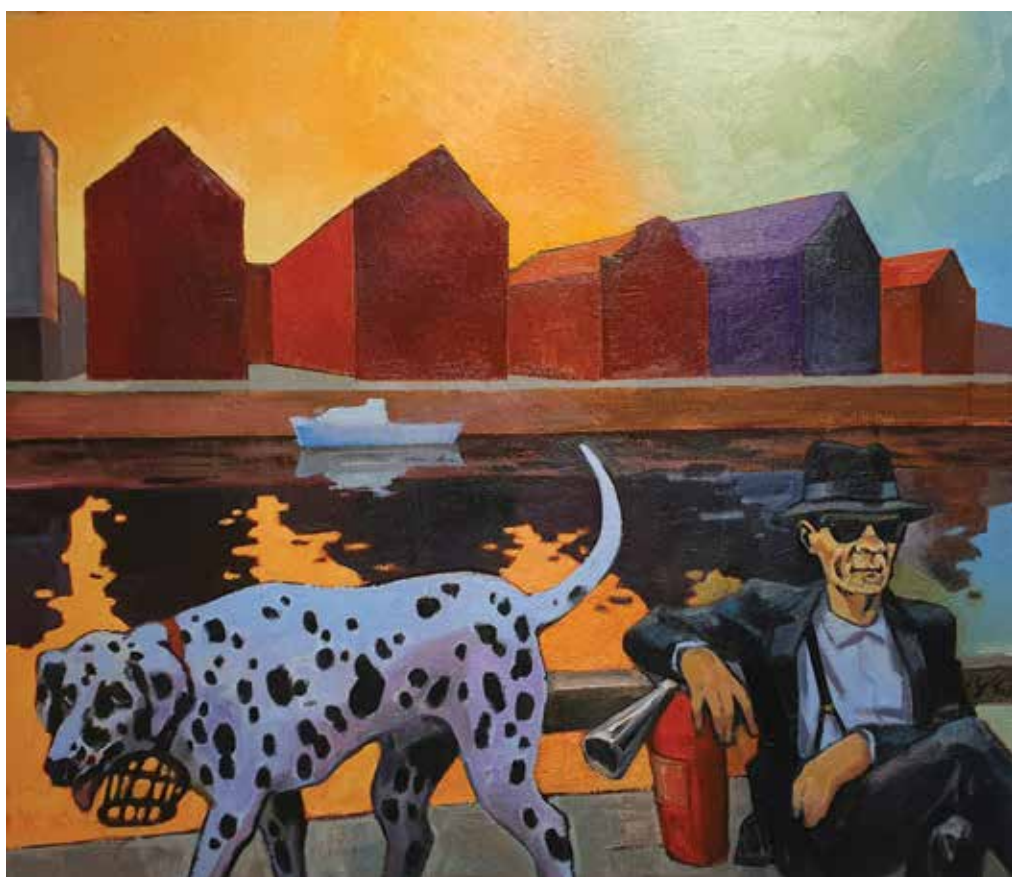
Tradicines technikas toliau derinsiu su skaitmeninėmis, bendradarbiausiu su dirbtiniu intelektu, kuris be paliovos tobulinamas, mielai priimčiau įvairių bendruomenių, organizacijų pasiūlymus įgyvendinti bendrus projektus. Galima pažvelgti ir į tolimesnę perspektyvą. Optimistiškai nuteikia DI algoritmų spurtas 2022–2023 m. Profesorius Epsteinai užsiminė, kad pokalbių algoritmai jau demonstruoja tam tikrus sąmoningumo požymius. Galima su jo nuomone sutikti arba nesutikti, bet aš pozityviai žvelgiu į ateitį – įsivaizduoju sąmoningą skaitmeninę būtybę, meno bendrakūrėją, su kuria galima pasitarti, diskutuoti, ginčytis, kartu rengti parodas. Žemėje šiuo metu gyvena 8 milijardai žmonių, bet rasti bendraminčių, juo labiau bendrakūrėjų dažnai būna sunku. Skaitmeninių būtybių atsiradimas šią bėdą išspręstų. Be abejo, suprantu, kad tokie scenarijai susiję su daugybe neregėtų iššūkių, neprognozuojamų problemų, bet jas spręsimė tada, kai tokių kils, o dabar džiaukimės tuo, ką turime.

Dėkoju už pokalbį.

■

Rytis MARTINIONIS
Piešinys nr. 5. 2006
Akvarėlė, popierius; 60 x 80

Rytis MARTINIONIS
Vasarvidžio rytas. 2023
Drobė, aliejus; 112 x 96

Rytis
MARTINIONIS
Atradimo
džiaugsmas
2006. Akvarelė,
popierius;
58 x 50

Rytis
MARTINIONIS
Palydos. 2013
Akvarelė,
popierius;
93 x 60

LABA DIENA, PONE RYTI MARTINIONI!

Birželio 23-iają, Joninių, Rasų šventės išvakarėse, Klaipėdoje, Baroti galerijoje, atidarant Ryčio Martinionio tapybos ir piešinių (tiksliau būtų „darbų ant popieriaus“) parodą, prisiminiau seną tiesą, kad kai kurie dailininkai yra tiesiogiai susiję su savo gyvenamąja vieta ir metų, gal net paros laiku. Dėl vietos lyg ir viskas aišku – Martinionis yra Klaipėdos tapytojas. Tikrinis pavadinimas čia gal nėra esmė, labiau akcentuočiau du konkrečius taškus. Pirmiausia, žinoma, jūrą, nors paveiksluose jos beveik neišvystame. Baltija šiam autoriui nediktuoja atvirukinių vaizdelių ir siužetų. Priešingai – dalis jo kompozicijų žanro požiūriu yra labiau interjerinės negu eksterjerinės (tai ne peizažai). Atrodytų, paveikslų herojai, nuvarginti saulės, vėjo, sūraus vandens, ieškodami atokvėpio slepiasi ankštuose interjeruose. Tačiau nuo gamtos stichijų juk nepabėgsi! Saulės spinduliai, vėjo gūsiai, baltos bangų putos skverbiasi per visus dailininko sąmonės ir pasąmonės plyšius, ypač tai jaučiama, žvelgiant į veržlius, nežabotus tarsi pati jūra, psichodelišškai aštrius spalvų sąskambius. Pojūtis – lyg pasineriant į šaltus gilius vandenį ankstyvą birželį. Kūnas žvarbsta, oda šurpsta, dantys barška, tačiau netrukus apima begalinė palaima.

Antras taškas – Klaipėdos senamiestis. Figūrinėse kompozicijose, priskirtinose tam, kas anksčiau buvo vadinama *peizažo žanru*, iš tikrųjų galima atpažinti Danės pakrantę, pirmam plane šmėžuoja legendinis klaipėdiškis Benas Šarka, arba fragmentus iš Tomo ar

Jono, Mėsininkų ar Vežėjų, Pilies ar Turgaus gatvių. Tačiau ne atpažįstamumas čia svarbiausias. Į akis krinta protestantiškas vaizduojamos architektūros motyvų griežtumas, lakoniškumas. Tai labai skiriasi nuo Vilniaus baroko juslingumo (gal todėl dailininkas savo gyvenimą ir kūrybą susiejo su uostamiesčiu?) ar net nuo Giorgio de Chirico (kurį Rytis laiko tikruoju savo Mokytoju) metafizikos. Konkretu, aišku, akivaizdu. Tai tarsi sapnas, puikiai, su visomis detalėmis prisime-namas ne tik paryčiais, vos praplėšus akis, bet ir kitą dieną, po mėnesio, po metų.

Tvirtai sukaltose struktūrose jaučiama kompozitoriškai reikli mokytojo ranka. Dvi profesijos čia paminėtos neatsitiktinai – Eduardo Balsio muzikos ir dailės menų gimnazijoje Martinionis yra išugdęs ne vieną kartą. Dailės pedagogas (bent mano asmenine nuomone) negali klysti, savo pavyzdžiu privalo parodyti, kaip profesionaliai kurti meną. Todėl tapytojas paveikslus sustyguoja tarsi „Gerai temperuotą klavyrą“ arba vitražą (juk Talino dailės institute studijavo stiklo specialybę). Protestantiška dvasia tam irgi labai tinka. Palyginkime su skrupulingais pamokslais evangelikų bažnyčiose, kai kiekviena Šventojo Rašto citata labai tiksliai, preciziškai nurodoma.

Pats dailininkas savo kūrinius skirsto į „klasikinius“ ir „džiazinius“. Kur dominuoja figūratyvas ir tradicinės komponavimo schemas (lyg Renesanso ar klasicizmo paradigmos), tos drobės dvelkia, be abejo, klasika. Džiazas svingo ir bibopo ritmais siautėja abs-

trakčiose drobėse. Kartais čia (it kokie instrumentą nuo lūpų atitraukusio trimitininko šūksniai) sušmėžuoja raidžių motyvai. Martinionis nesieja to su kaligrafiniais eksperimentais. Skrajojančios, neretai lotyniškos frazės čia sukasi ir skrieja lyg pasąmonėje glūdinčios lingvistinės figūros. Beje, per parodos atidarymą Teatro aikštėje klegėjo Pilies džiaz festivalis su to vakaro „vyšnia ant torto“ – charizmatiškąja bosiste ir vokaliste Nike West.

„Skrajojanti frazė“ – šis apibūdinimas labai tinka Martinionio kūrybai apibendrinti, nes jo paveikslų vaizdinė ir prasminė intriga slypi būtent tarp tvirtų, stabilų (galima sakyti, sunkių tarsi pietinio ar šiaurinio molo akmenys) elementų ir lengvų, skriejančių, plevenančių dėmenų. Tai tarsi skambios, lengvai įsimenamos Cicerono ar Marko Aurelijaus sentencijos, iškaltos marmure ar įkaltos į atmintį, beje, romėniškas stoicizmas dailininkui, regis, turėtų būti artimas...

O kokia sąsaja su laiku? Martinionis gimė kalendorinio pavasario pabaigoje, prieš pat prasidedant birželiui. Ar tik nebus palikęs pėdsakų jo gimimo mėnuo? Nes esminė estetinė kategorija tapytojui yra fizinė ir metafizinė šviesa. Vėl primenu, kad jis studijavo stiklo specialybę, ne vienerius metus kūrė vitražus.

Spindulių nutviekstas plokštumas ir pavidalus lydi neatsiejami jų *alter ego*. Turiu omenyje šešėlius. Salvadoro Dali kūriniuose tarsi savotiški ramentai – egzistencinės atramos – neretai pasirodo visokie kuoliukai ar pagaliukai, o Martinionio tapyboje tą patį vaidmenį atlieka šešėliai. Banalus, nuvalkiotas teiginys, bet iš tikrųjų be tamsos (šešėlio) nebūtų ir šviesos. Taigi, šio dailininko kūryba yra vasarinė. Didžiausias argumentas – ryškus, dekoratyvus koloritas. Baltą žiemą arba murziną rudeni tokių vaizdų nepamatytume. Nebent pavasariui įkopus į antrąją pusę, po visų lygiadienių ir ekvinokcijų.

Jau keliasdešimt metų lietuvių dailėtyros pastraipų parašėse klaidžioja kultinė Alfonso Andriuškevičiaus ištarmė, kad tapyba būna „dieninė“ arba „naktinė“. Martinionis neginčytinai priskirtinas „dieniniams“ tapytojams. Gal neatsitiktinai jo parodos atidarymas vyko Joninių išvakarėse, kai net devintą vakaro valandą virš Kuršių marių ir Baltijos kabanti saulė intensyviai apšviečia ramias, sustingusias, drėgnu sūriu pajūrio vėju dvelkiančias senąsias Klaipėdos gatveles? Saulė danguje ir paveiksluose šviečia taip ryškiai, kad net vėlų vakarą (perfrazuojant Courbet ar Gauguiną) norisi sakyti: „Laba diena, pone Rytai Martinioni!“ ■

LENKIJOS MENO RINKOJE – REKORDAI VIENAS PO KITO

Savo šalies dailės aukcionuose lenkai pernai išleido daugiau kaip 600 milijonų zlotų. Pasak ekspertų, nepaisant didelės infliacijos, karo Ukrainoje ir apskritai neramios ekonominės, politinės situacijos pasaulyje, kūrinių pardavimai tiesiog šuoliuoja į viršų. Paradoksalu, bet didžiulį postūmį tam davė pandemija – 2020 m. aukcionų apyvarta siekė 380 milijonų, o 2021 m. perkopė 550 milijonų zlotų. Sparčiai auga ir organizuojamų aukcionų skaičius – užpernai jų buvo 578, o pernai net 636. Rinkoje dalyvaujantys Lenkijos aukcionų namai ir galerijos mobilizuoja jėgas, dirba itin intensyviai, be paliovos tiesiog karštingai ieško aukštos prabos kūrinių. „*Dedama daug pastangų, kad susidomėjimas neatslūgtų, aktyvumas nemažėtų*“, – teigia meno pasiūlos ir paklausos tyrinėtojas Rafałas Kameckis.

Nors Lenkijos meno rinkai sensacingų įvykių netrūksta, tačiau 2022-ųjų gruodį Varšuvos aukciono namų *Desa Unicum* surengtame aukcione „Senoji dailė. XIX amžius. Modernizmas. Tarpukaris“ pristatytas Jaceko Malczewskio paveikslas „Tikrovė“ (*Rzeczywistosc*) sukėlė tikrą kolekcininkų, potencialių pirkėjų ir apskritai meno mėgėjų ažiotažą. 1908 m. nupjautas kūrinys buvo parduotas už didžiausią Lenkijos aukcionuose kada nors sumokėtą kainą – 20,4 milijono zlotų. Įdomu tai, kad „Tikrovė“ parduota

su išlyga – naujasis savininkas gaus teisę jį turėti tik tuo atveju, jei bus nustatyta, kad paveikslas į aukcioną pateko legaliai. Mat kultūros paveldui priskiriamus objektus draudžiama išvežti į užsienį, bet kilo įtarimų, kad praeito amžiaus 6-ajame dešimtmetyje „Tikrovė“ galėjo būti išgabenta į Vokietiją. Tad šio kūrinio atsiradimas aukcione sukėlė sensaciją dar ir dėl to, kad tądien *Desa Unicum* salę užplūdo ne tik meno aistruoliai, kolekcininkai, bet ir prokurorai su Kultūros ir nacionalinio paveldo ministerijos atstovais.

Beje, tąkart aukcionas siūlė ir kitų įžymybių – Stanisławo Wyspiańskio, Tadeuszo Makowskio, Olgos Bozanskos kūrinius, tačiau visų akys kryo į Malczewskio drobę. Anot savaitraščio *Tygodnik Powszechny* publicistės Dianos Salackos, „*Tikrovė*“ *išties intriguoja spalvomis, detalėmis ir, žinoma, sudėtingu vaizdu su daugybe figūrų – matome Kalėdų prakartėlę, angelus, sukilimų herojus, paties dailininko autoportretą... Dėl „Tikrovės“ dabar kaunasi valstybės atstovai ir privatūs pirkėjai, o jeigu tyrimas nenustatys jokių nusižengimų, ši drobė taps rekordiniu pirkiniu.*“

Tai ne vienintelis praeitų metų pabaigoje platų atgarsį sukėlęs meno rinkos rekordas. Tiesa, tokios įspūdingos sumos daugiau niekas nepaklojo, tačiau

vos po poros dienų aukcionų namuose *Polswiss Art* privatus asmuo už 15 milijonų 120 tūkstančių zlotų įsigijo Jano Matejkos 1883 m. nutapytą „Dukters Elenos su paukštvanagiu portretą“. Beje, pradinė paveikslas kaina buvo tik 6 milijonai zlotų. Apskritai *Polswiss Art* pernai gruodį pasiekė didžiausios nuo 1989 m. apyvartos – kūrinių iš viso pardavė už 47 milijonus zlotų.

Nedaug atsiliko ir *DESA Unicum* – apyvarta pasiekė 44 milijonus zlotų, nes be Malczewskio paveikslas sėkmingai parduoti beveik visi aukcionui pateikti Gražynos Kulczyk kolekcijos eksponatai – už juos sumokėta 37 milijonai zlotų. Tarp kolekcininkų Lenkijoje išskirtine asmenybe laikoma milijardierė Kulczyk ir jos velionis vyras Janas Kulczykas, daug metų laikytas turtingiausiu šalies verslininku, buvo aistringi meno mėgėjai. Abu ne tik kolekcionavo dailės kūrinius, laikydamiesi principo pusę iš verslo gautų pinigų investuoti į šią sritį, bet ir garsėjo kaip kultūros mecenatai. Kulczyk, dar būdama studentė, pradėjo kaupti savo kolekciją, kurios vertė pastaraisiais metais siekė apie 100 milijonų zlotų. Didžiausia jos aistra – šiuolaikinio Lenkijos meno klasikai, tokie kaip Tadeuszas Kantoras, Jerzy's Nowosielskis, Wojciechas Fangora ir kiti, nors mielai įsigyja ir mažiau garsių dailininkų paveikslus. Ši mecenatė organizuoja didžiules savo šalies dailės parodas užsienyje, turi galeriją Šveicarijoje, todėl daug ką nustebino, netikėtai atsisakydama dalies savo garsiosios kolekcijos. Išstisus dešimtmečius kaupti beveik 200 įvairiausių, tiek ypač vertingų, tiek kuklesnių dailės kūrinių po karštų varžytuvių tapo kitų savininkų nuosavybe. Aukcionų namams *DESA Unicum* buvo sėkmingas ir pernykštis pavasaris, kai anoniminis pirkėjas Rubenso „Damos portretą“ įsigijo už 14,4 milijono zlotų.

Tiek aukcionuose, tiek galerijose ir antikvariatuose vis dar labai paklausūs, bet retai pasirodo garsios *Art Deco* stiliaus dailininkės Tamaros Lempickos paveikslai. Ji buvo populiariausia praeito šimtmečio pirmosios pusės tapytoja, išpuoselėjusi itin savitą, labai ryškų braižą, elegantišką tapybos techniką. Jos

stilius iki šiol laikomas neprilygstamu. Pasak britų kultūrinės žiniasklaidos, Lempickos tapytuose portretuose, nuogų moterų paveiksluose „*susipina vėlyvasis rafinuotas kubizmas ir neoklasicizmas*“. Ypač garsus jos autoportretas „Tamara žaliame Bugatti“, pasak menotyrininkų, tai „*Art Deco kvintesencija*“. Lenkų kilmės, bet daugiausia Amerikoje ir kitur Vakaruose gyvenusios Lempickos kūrinių turi didieji pasaulio muziejai, kolekcionuoja Jackas Nicholsonas, Madonna, kitos garsenybės. Aukcionuose dėl jos paveikslų kyla nemenkos varžytuvės.

Ne visada Lenkijos aukcionai veikė taip sėkmingai, kaip dabar. Nebuvo tam ir sąlygų – 50 metų valstybė neturėjo visiškos nepriklausomybės, tiesa, išsaugojo gerokai daugiau laisvių negu Sovietų Sąjungos okupuota Lietuva. Vis dėlto patys lenkai skaudama širdim vadino savo šalį diktatūrinės imperijos – SSRS – vasale, nes visuomenė negalėjo funkcionuoti savarankiškai. Net meną ir apskritai visą kultūrą valdė komunistų partijos primesta cenzūra, ryšiai su Vakarų kūrėjais ar dailės aukcionais buvo draudžiami. Lenkijos Liaudies Respublikos Kultūros ministerija įkūrė valstybinę įmonę *DESA*, kurios užduotis buvo kontroliuoti prekybą antikvariniais daiktais, prižiūrėti, kad valstybiniai muziejai turėtų pirmumo teisę įsigyti senovinius artefaktus. Išstisus dešimtmečius *DESA* valdė antikvariato rinką, įmonė buvo privatizuota tik 1990 m. Tiesa, socialistinė Lenkijos valdžia privačią prekybą dailės kūrinių legalizavo 1976 m., nuo tada pradėta steigti meno galerijas, 1988 m. atsirado pirmieji privatių aukcionų namai – *Unicum*, *Agra*, *Polswiss Art*, *Rempex*. Šiuo metu svarbiausias pozicijas Lenkijos meno rinkoje užima *DESA Unicum*, *Polswiss Art*, *Agro Art*, beveik 80 proc. prekybos laikantys savo rankose. Stipriais tos srities žaidėjais laikomi Sopotio aukcionų namai bei firma *Rempex*.

Pirmoji rekordinė suma už lenkų menininko kūrinių sumokėta, praėjus vos porai metų po Lenkijos nepriklausomybės atkūrimo – dailininko Tadeuszo Makowskio paveikslas „Grupė vaikų su krepšeliu vaisių“ įsigytas už 1 milijardą 20 milijonų senųjų

zlotų. Netrukus to paties autoriaus „Maskaradas“ parduotas už 1 milijardą 45 milijonus. Apskritai paskutiniu praeito amžiaus dešimtmečiu kilo iki tol neregėtas kolekcionavimo bumas. Pasak meno istorikų, anuomet lenkus labiausiai domino buitinės tematikos kūriniai. Šmaikštaujama, kad įsigalėjo mada turėti ką nors „šuoliuojančio ir galpuojančio aliejuje“ – mat visi troško papuošti interjerą Juliuszo Kossako paveikslais, kuriuose beveik visada vaizduojami žirgai, kavalerija mūšiuose, medžioklės scenos. Per penkerius metus parduota daugiau kaip 170 šio autoriaus kūrinių.

XXI a. pradžioje, anot Salackos, vis dar triumfavo sentimentalios drobės istorinėmis temomis, ypač vadinamųjų *Jaunosios Lenkijos* atstovų, Miunchene kuriančių lenkų ir *École de Paris* mokyklos dailininkų kūryba. Henryko Siemiradzko, Józefo Chełmonskio paveikslų kainos jau tada perkopdavo milijoną zlotų (naujųjų), o Malczewskio „Lenkiškasis Hektoras“ 2013 m. nupirktas už daugiau kaip 2 milijonus. Beje, šis dailininkas iki šiol laikomas pačia saugiausia investavimo opcija.

Meno istorikai įžvelgė ir kitą tendenciją – prieš dvidešimt metų tapo madingi didelių formatų magiškojo (siur)realizmo ir oparto paveikslai. Netikėtai išpopuliarėjo Zdzislawas Beksinskis – niūrios, šiurpą keliančios, šmėklas, vampyrus vaizduojančios jo drobės aukcionuose buvo sėkmingai parduodamos po beveik 2 milijonus zlotų, nors už tokią kainą galima nusipirkti butą. Šiuo metu Beksinskis jau mažiau vilioja pirkėjus. Užtat neslopsta susidomėjimas siurrealistine maniera nutapytais šviesiais, gražų sapną primenančiais Jaceko Yerko kraštovaizdžiais. Tokį galima nusipirkti už maždaug 100–200 tūkstančių zlotų, o tokia kaina prieinama nemažai lenkų dailiai. „*Panašaus magiškojo realizmo stiliumi kūrinių, tarsi koketuojančių su pirkėjais, pasiūla gausi, bet vis dėlto jie neužsiguli aukcionuose. Žmonėms ištis patinka gražiai nuspalvintos pasakos, ko gero, esame išsiilgę grožio*“, – rašo *Tygodnik Powszechny*.

Visiškai kitoks yra Wojciechas Fangora, kurio abstraktusis menas aukcionuose irgi muša rekordus.

Menotyrininkų nuomone, „*priešingai negu magiškieji realistai, jis nevaizduoja nieko, kūriniai be žodžių, be konkrečių daiktų tiesiog įtraukia žiūrovus, veikia hipnotizuojamai*“. Prieš penkerius metus Fangoros kūrinys „M 39“ buvo parduotas už 4,7 milijono zlotų ir tapo brangiausiai įvertintu šiuolaikinio lenkų meno kūriniu, o 2020 m. *DESA Unicum* aukcione „Opertas ir geometrinė abstrakcija“ jo paveikslas „M 22“ pasiekė net 7,3 milijono zlotų kainą. Fangora – vienintelis lenkas, kurio individualią parodą Niujorke surengė Guggenheimo muziejus.

Portalo *Artinfo* vadovas Rafałas Kameckis tvirtina: „*Per daugiau kaip 30 nepriklausomos Lenkijos gyvavimo metų meno rinka tikrai subrendo, tapo ganėtinai didelė tiek joje dalyvaujančių įmonių, tiek klientų skaičiumi ir, žinoma, apyvartos mastu. Mes priartėjome prie brandžios Vakarų rinkos lygio, o kai kurių šiuolaikinio meno kūrinių pardavimo rekordai fiksuojami būtent Lenkijoje. Tai ypač pasakytina apie Wojciechą Fangorą arba Magdaleną Abakanowicz, kurios instaliacija „Bambini“ parduota už 13,6 milijono zlotų.*“

Ekspertai pabrėžia, kad meno rinka tiesiog puikiai atlaikė pandemiją, pardavimai itin suaktyvėjo, vis dėlto šiuo metu tam tikrą neužtikrintumą lemia karas, nerimą kelia infliacija, o investavimui ir paklausos plėtrai reikia ramybės, stabilumo: „*Apyvarta nesmuko, sandorių skaičius nesumažėjo, tačiau nemaža dalis jaunų, dar tik ateinančių į rinką investuotojų susilaiko nuo meno kūrinių pirkimo. Tai daug žadantys, labai svarbūs rinkos ateičiai investuotojai, tikėkimės, jie sugrįš*.“ Visi pripažįsta, kad pastarieji dešimtmečiai, kai šalies meno rinka buvo energingai kuriama ir stiprinama, nenuėjo veltui, ji tapo atsparesnė sukrėtimams, nepatyrė staigių nuosmukių, nesiėmė absurdiškai pigaus kūrinių išpardavimo. Brangiausio, dažnai net muziejinės klasės meno paklausa tarp kolekcininkų smarkiai išaugo.

Kad ir toliau išlaikytų tvirtą poziciją rinkoje, pagarbą ir pasitikėjimą, aukcionų namai, galerijos deda itin daug pastangų, dirba intensyviai, rengia ne tik populiarinamojo, bet ir edukacinio pobūdžio

parodas. „Nepaprastai svarbūs yra tiesioginiai kontaktai su klientais, nuolatinis ryšių palaikymas. Ši specifinė rinka skatina aktyviai dalyvauti ir antikvarininkus, ir kolekcininkus, ir prekiautojus dailės kūriniiais. Aukcionų namų ir galerijų įvaizdžiui didelės reikšmės turi su jais bendradarbiaujantys ekspertai, meno kritikai, gerai parengti katalogai, įvairios publikacijos“, – pabrėžia menotyros portalai.

Be rinkos lyderių, veikia dar apie 50 aukcionus ir kitokius meno pardavimus organizuojančių fondų, draugijų. Metinė labdaros aukcionų apyvarta siekia beveik 10 milijonų zlotų. Vis dėlto pripažįstama, kad Lenkijos meno rinka dar gerokai atsilieka nuo Vakarų rinkos – ji palyginti neseniai funkcionuoja, be to, pirkėjai čia ne tokie turtingi kaip Vakarų Europoje. Pirkėjų iš užsienio trūksta, o patys lenkai beveik nesidomi kitų kraštų meno kūriniiais, neskuoja jų įsigyti.

Kita vertus, ateities perspektyvos labai teigiamos. Ekspertų duomenimis, iki Pirmojo pasaulinio karo sukurtas menas vidutiniškai pabrango 6 procentais, o šiuolaikiniai kūriniai – daugiau kaip 60 procentų. Apskritai Lenkijos meno rinkos augimo tempai tokie įspūdingi, kad stebina net didžiausius optimistus. Dabar jau prognozuojama, kad artimiausiu metu ji augs ne mažiau kaip 17 procentų kasmet. „Investavimas į meną didėja, aukcionuose pasirodančių objektų kainos auga, tačiau menu besidominantieji turėtų žinoti ne vien tai, ką verta pirkti, bet ir kada parduoti. Nebent perkama tik savo kolekcijai, o ne investavimui“, – tvirtina Salacka.

Varšuvoje daug metų gyvenantis Stasys Eidrigėvičius sako nesidomintis aukcionais, ypač užkulisiniais jų žaidimais. Jis dažniausiai sulaukia paklausimų, ar aukcionui pateiktas jo signatūra paženklintas kūrinys nėra falsifikatas. Prestižinėje sostinės galerijoje Zachęta neseniai įvykusi jo paroda sukėlė didelį susidomėjimą, spauda tomis dienomis rašė: „Reikšmingu Varšuvos kultūrinio gyvenimo įvykiu tapo didžiulė S. Eidrigėvičiaus paroda. Stasys – vienas iš tų autorių, kurie meno rinkoje pasiekė aukštą poziciją savo pačių jėgomis, be jokių maršanų pagal-

bos. Aukcionuose dažniausiai pasirodo jo sukurtos pastelės ir jos mielai perkamos. Parodos muziejuose, galerijose paprastai dar labiau atkreipia dėmesį į eksponuotų kūrinių autorius, tad Zachęta šiam dailininkui atnešė sėkmę.“

„Ji išjudino žmonių mąstyseną, požiūrius, išplėtė norinčiųjų turėti Stasio darbą ratą. Paroda patvirtino, kad esu kūrėjas tikrąja to žodžio prasme, ne vien iliustratorius ar plakatistas. Tiems, kurie mėgsta suskirstyti dailininkus į lentynas, mano atveju tai nėra paprasta užduotis“, – ironizuoja Eidrigėvičius.

Kitas Lenkijos sostinėje daug dešimtmečių gyvenantis, iš Lietuvos kilęs menininkas skulptorius Stefanas Wierzbickis prisipažįsta – būdamas jaunas labai norėjęs kuo daugiau savo darbų parduoti, tačiau greit pajuto, kad didžiausias džiaugsmas jam yra kurti skulptūras, o ne jas pardavinėti.

„Meno rinkos bangavimai man nerūpi. Laimingi atsitiktinumai lėmė, kad mano skulptūrų šiandien yra Italijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje, Anglijoje, ypač daug Olandijoje. Užsakymų užsienyje beveik neturėjau, siūlyti, pardavinėti nemoku, nemenką vaidmenį suvaidino internetas, be to, surengiau daug personalinių parodų, tad susidomėjusieji dažnai užsuka į mano dirbtuvę Varšuvoje. Kažkada štai taip iškilusis dirigentas Kazimierz Kordas, pamatęs dirbtuvėje mano skulptūrą „Stabat Mater“, pareikalavo, kad Lenkijos kultūros ministerija būtų į ją nupirktų Varšuvos nacionalinei filharmonijai, ten daugybę metų tas kūrinys stovi. Aš ir toliau daug dirbu, kuriu, juk esu Lietuvos užaugintas, jos mokyklos išauklėtas žmogus. Didžiuojuosi tuo, nes lietuviai – paprasti, nuoširdūs, natūralūs žmonės. Labai norėjau į Lietuvą grįžti su skulptūromis, bet nepavyko. Džiaugiuosi, kad ten buvo kelios mano parodos, didžiausia iš jų – prieš keliolika metų Kaune, o visai neseniai Plungėje pristatyta mano satyrinių piešinių, karikatūrų ekspozicija“, – sako Wierzbickis, beveik prieš pusę amžiaus Vilniuje dirbęs humoristiniame žurnale Šluota. Iki šiol akcentuoja, kad jo „gimtinė – po lietuvišku dangumi, kur nepaprastai daininga tauta nuostabiai gražios gamtos apsuptyje...“ ■

PRIKLAUSOMYBĖ NUO VYRO, TERORIZMAS IR HIDŽABAS

Motery musulmoniy migrančių portretai vakarietiškoje kine

Šiandien socialinis pasaulis užtvindytas vizualumo – žodis, lydimas vaizdo, tampa pasakojimu, kuris teikia ne tik regimąjį malonumą, bet ir kelia tiek asmeninius, tiek socialinius klausimus.¹ Prie to ypač prisideda kinas, plėtojantis diskursą apie socialinę tikrovę. Kino naratyvas supažindina su įvairiomis sritimis – kasdienybe, herojiškais gyvenimais, šeimos problemomis, politiniais konfliktais, mitais, legendomis ir pan.²

Vakarų kino kūrėjų akiratyje vis dažniau atsideria islamas ir jį išpažįstantys asmenys. Lyties aspektu dėmesio sulaukia ir musulmonės moterys migrantės, aptariamoms jų patirtys. Tačiau vis labiau piktinamasi, kad Vakaruose sukurti filmai toliau skleidžia stereotipus,³ nes Holivudas pateikia klaidinančius požiūrius į musulmones.⁴ Tad panagrinėkime, kaip vakarietiškuose filmuose reprezentuojamos moterys musulmonės migrantės.

Straipsnyje bus apžvelgiami šie moterų įvaizdžiai:

Nadia Šana seriale „Elitas“ (2018) – stropi moksleivė, gyvenanti Ispanijoje, jos šeima persikraustė iš Palestinos ir atidarė Artimųjų Rytų produktų krautuvėlę.

Nadia filme „Asmens sargybinis“ (2018) – ištėkėjusi moteris, kuri, kaip vėliau paaiškėja, yra bombų inžinierė.

Hala filme „Hala“ (2019) – pakistaniečių kilmės moksleivė, gyvenanti Jungtinėse Amerikos Valstijose.

Reprezentacija ir stereotipų eskalavimas

„Reprezentacija fikciniame pasaulyje reiškia socialinę egzistenciją. Jos nebuvimas simbolizuoja sunaikinimą.“

George Gerbner

Anot Stuardo Hallo, reprezentacija reiškia, kad pasitelkdamis kalbą norime pasakyti ką nors prasmingo apie pasaulį arba deramai, visapusiškai atstovauti kitiems žmonėms. Tai sudaro esminę proceso, kai vienos kultūros nariai kuria egzistencinius įvaizdžius ir tarpusavyje keičiasi jų reikšmėmis, dalį.⁵ Kultūra suvoktina kaip nusištevėjusių praktikų rinkinys, be kita ko, susijęs su reikšmių kūrimu ir mainais tarp konkrečios visuomenės ar grupės narių. Taigi vyraujanti kultūra priklauso nuo to, kaip visuomenė interpretuoja aplinką, kurioje gyvena, kokias reikšmes jai priskiria.⁶ Vertėtų pabrėžti, kad bet koks garsas, žodis, vaizdas ar objektas, veikiantis kaip ženklas ir galintis prisidėti prie reikšmės konstravimo, yra laikomas kalba. Be to, ji turi daug atmainų, pavyzdžiui, skaitmeninė kalba, muzikos kalba, veido mimika, kūno plastika ar gestais perduodama kalba, aprangos kalba, kai reikšmę perteikia drabužiai, ir t. t.⁷

Reprezentacija *per se* – tai reikšmių kūrimas minityse, pasitelkiant kalbą. Kartu tai sąsaja tarp koncep-

tų ir kalbos, leidžianti referuoti į materialųjį, kitaip tariant, „tikrąjį“ daiktų, žmonių ar įvykių pasaulį, arba į įsivaizduojamus pasaulius su išgalvotais objektais, žmonėmis ir įvykiais.⁸

Vis dėlto reikšmės nėra fiksuotos, laikui bėgant, jos gali kisti,⁹ tai lemia nuolatinės asmeninės ir socialinės sąveikos.¹⁰ Reikšmė nėra *perduodama* iš kartos į kartą – ji sukurama per socialines interakcijas ir susitarimus.¹¹

Medijos irgi gali perkonstruoti tapatybes, iškreiptai vaizduodamos asmenis arba reiškinius. Šių aspektų nederėtų sieti su esminėmis, įgimtomis, determinuotomis, pastoviomis ir nekintamomis savybėmis. Reikėtų atsižvelgti į tai, kad reprezentuojant tapatybes, gali būti pabrėžiami skirtumai, atskleidžiamas asmenų arba reiškinių „*kitoniškumas*“.¹²

Reprezentacija sustiprina stereotipų sklaidą, juos įtvirtina. Schematizuotas vaizdinys dažniausiai pabrėžia keletą paprastų, ryškių, įsimintinų, lengvai suvokiama, plačiai atpažįstamų bruožų ar idėjų. Supratimas apie asmenį, reiškinį ar elgseną remiasi šiais bruožais, juos hiperbolizuoja arba dar labiau supaprastina ir įtvirtina, jų nekeisdamas. Taigi pirmas dalykas – stereotipai sumažina, natūralizuoja arba esencializuoja ir įtvirtina „*skirtingumą*“. Antra, stereotipizavimas taiko *padalijimo* strategiją, kuri normalius, priimtinus dalykus atskiria nuo nenormalių, nepriimtinių. Atmetama arba išstumiamas viskas, kas neatitinka bendro supratimo, atrodo *visiškai kitaip*. Vienas iš stereotipizavimo bruožų yra *uždarumas*. Trečia, stereotipai dažniausiai atsiranda ten, kur egzistuoja didelė galios nelygybė.¹³ Tad stereotipais galima pasinaudoti, kuriant ir moterų, priskiriamų vadinamajam „*trečiajam pasauliui*“, reprezentacijas.

Nevakarietišku akių žvilgsnis: postkolonijinio feminizmo perspektyva

„Jie / jos negali savęs reprezentuoti.
Jie / jos turi būti reprezentuojamos.“

Karl Marx

Chandros Talpade's Mohanty teigimu, akademiniame pasaulyje vyrauja supaprastintas eilinės „*trečio-*

jo pasaulio“ moters vaizdinys – ji yra neišsilavinusi, vargstanti, nuolanki žmona ir motina. Tokios moterys vaizduojamos kaip homogeniška grupė, apimta bejėgiškumo. Mokslininkės nuomone, tokia „*trečiojo pasaulio*“ moters reprezentacija – ryškus kontrastas moterų vakariečių savireprezentacijai. Jos išsilavinusios, modernios, kontroliuoja savo kūną ir seksualumą, laisvai priima sprendimus.¹⁴

Šiuo atžvilgiu reikšmingas Edwardo Saido požiūris. Akademikas knygoje „*Orientalizmas*“ teigia, kad kultūra, istorija, idėjos negali būti nagrinėjamos, ignoruojant galios konfigūracijas. *Ocidento* ir *Oriento* santykiai susiję su „*galia, dominavimu, įvairiomis sudėtingos hegemonijos pakopomis*“.¹⁵ Pasak Saido, orientalizmo naratyvas atsirado europietiškos Apšvietos ir arabų pasaulio kolonizacijos laikotarpiu. Orientalizmas tarsi suteikė racionalų pagrindą Europos kolonializmui, pagrįstam savanaudiškais siekiais. Vakarai įsivaizdavo Rytus kaip atsilikusius, todėl tiems kraštams reikia Vakarų intervencijos ir pagalbos.¹⁶

Saidas pateikia pavyzdį, kaip prancūzų rašytojas Gustavas Flaubert'as susipažino su egiptiete kurtizane Kuchuk Hanem. Šis susitikimas lėmė, kad buvo sukurtas nepaprastai įtakingas *Oriento* moters įvaizdis. Rytietės niekada nekalba apie save, neatskleidžia savo emocijų, nei pasaulio, nei gyvenimo nevertina iš asmeninės perspektyvos. Flaubert'as – užsienietis, ganėtinai turtingas vyras, – reprezentavo egiptietę. Istoriskai susiklostęs dominavimas leido jam ne tik fiziškai užvaldyti Hanem, bet ir kalbėti už ją, įtikinant skaitytojus, kad toji kurtizanė – „*tipiška Oriento moteris*“. Šis pavyzdys atskleidžia galios santykį ir Vakarų sukurtą diskursą apie *Orientą*.¹⁷

Vertėtų prisiminti ir Gayatri Spivak keltą klausimą, ar subalternas turi balsą. Pasak jos, reikia „*prakalbinti*“ tuos, kurie marginalizuoti arba nutildyti, priešingu atveju paprasčiausiai reprodukuosime *Kitą* kaip „*savo šešėlį*“ (angl. *self-shadow*).¹⁸ Viena iš postkolonijinio feminizmo teoretikių Hazel Carby, nagrinėdama juodaodžių moterų gyvenimą, nustatė, kad jų patirtis ir priespaudos specifiškumas analizuoja-

mi, taikant netinkamas sąvokas ir teorijas. Judėjimas už baltųjų moterų teises irgi ignoruoja juodaodžių moterų problemas. Siekiant adekvačiai reprezentuoti spalvotųjų moterų (angl. *women of colour*) patirtį, reikėtų atsikratyti įpročio pasaulį skirstyti į *Pirmąją* ir *Trečiąją*, pažangųjį ir priklausomą, pramoninį ir agrarinį. O tam reikia rasti būdą, kaip išlaisvinti mąstymą nuo paniekos, kurią *kitų* atžvilgiu primeta šie apibrėžimai.¹⁹

Pasak Talpade's Mohanty, analizuojant moterų, gyvenančių nevakarietiškoje šalyje, padėtį, nepagrįstai daromi apibendrinimai. Pavyzdžiui, ne išimtis ir hidžabo dėvėjimas. Yra taikomas universalus argumentas: kuo daugiau moterų užsidengia visą kūną, išskyrus veidą ir plaštakas, tuo didesnis lytinės segregacijos mastas ir seksualumo kontrolė. Kaip svarbu atsižvelgti į skirtingus kultūrinius, ideologinius kontekstus, mokslininkė iliustruoja Irano pavyzdžiu. Antai vidurinėsios klasės iranietės per 1979 m. revoliuciją ėmė dengti galvas, išreiškėdamos solidarumą su hidžabą nešiojančiomis darbininkėmis, o šiandieniniai Irano įstatymai reikalauja, kad visos moterys

privalomai dėvėtų hidžabą. Nors pirmuoju atveju galvos dengimą paskatino pasipriešinimas šachui ir Vakarų kultūrinei kolonizacijai, o antruoju – Irano islamizacija, tačiau šias reikšmes būtina kontekstualizuoti. Pirmuoju atveju galvos dengimas buvo opozicinis, revoliucinis vidurinėsios klasės iranietė moterų gestas, o antruoju – iš viršaus primetamas įsakymas. Tik atlikus diferencijuotą konkretaus konteksto analizę, feministinė teorija ir praktika įgauna reikšmę.²⁰

Moteris musulmonė ir terorizmas

Nadia Šana iš bendramokslių išsiskiria tuo, kad yra imigrantų palestiniečių dukra ir dėvi hidžabą. Kiti moksleiviai islamą laiko archajišku ir slegiančiu (pavyzdžiui, klausinėja, ar islamas leidžia linksintis, ar nenusižengsi islamui, jeigu pameluosi). Merginą sieja su terorizmu, antai ironizuoja: „*Labas, gražuole. Tikiuosi, nesusisprogdinsi, kad taip pasakiau.*“

Tokios replikos rodo, kad hidžabo dėvėjimas laikomas terorizmo ženklu. Islamas demonizuojamas,

„Asmens sargybinis“. 2018

jo reikia saugotis. Vakarai islamą nuo seno (dar nuo Kryžiaus žygių) laiko grėsme. Neigiamas vertinimas daro poveikį, pateikdamas iškreiptą šios religijos vaizdą.²¹

Terorizmo motyvas ypač ryškus filme „Asmens sargybinis“. Pagrindinė veikėja Nadia, dėvinti hidžabą, traukinyje bando surengti teroro išpuolį. Ją nutvėręs policijos pareigūnas ištaria arabišką frazę: „*Assalamu aleykum*“ (liet. *tegu taika būna su tavimi*). Taigi Nadią priskiria musulmoniškam pasauliui, terorizmą susieja su islamu.

Per apklausas ji rodoma pirmame plane – išsigandusi, sutrikusi, apsiašarojusi moteris drebančiu balsu atsakinėja į tyrėjų klausimus. Teroro išpuoliui ryžosi, verčiama savo vyro. Taigi moterys siejamos su savižudėmis sprogdintojomis (angl. *female suicide bombers*).

Tačiau serialo pabaigoje įvyksta Nadios reprezentacijos pokytis. Ji ryžtingai sako: „*Jūs visi matėte mane kaip vargšę, engiamą musulmonę. Aš esu inžinierė. Aš esu džihadistė.*“

Sužinome, kad iš pirmo žvilgsnio nuolanki Nadia yra bombų gamybos specialistė. Nors galėtų pasirodyti, kad moterų dalyvavimas teroristinėse atakose demonstruoja lyčių lygybę, vis dėlto fanatizmas ir mirties kultas toli gražu neskatina moterų išsilaisvinimo. Savižudės sprogdintojos paprastai priklauso labiausiai pažeidžiamiems socialiniams sluoksniams – tai našlės arba seksualinės prievartos aukos. Dėl šios priežasties jos yra stigmatizuotos, jas nesunku apgauti ir išnaudoti.²² Vertėtų pabrėžti, kad ne visos savižudės sprogdintojos susijusios su islamu.²³ Be to, saugumo ekspertų nuomone, tokia reprezentacija, kai moterys vaizduojamos teroristėmis, labai prisideda prie „*džihado nuotakų*“ romanizavimo.²⁴

Moteris musulmonė ir hidžabas

Tiek seriale „Elitas“, tiek filme „Hala“ aptariamoms hidžabo ir santykio su juo temoms.

Nadia Šana nuolatos girdi kitų mokinių replikas, kad ši mokykla sekuliari, čia nedera dėvėti hidžabo.

Be to, Šana vadinama fundamentaliste, o tai tikrieji musulmonai, „prisirišę“ prie Korano apreiškimo.²⁵ Jie remiasi chadisaais (pasakojimais apie Mahometo gyvenimą, pranašo pamokymais), nes šie detalesni už Koraną.²⁶ Svarbiausia fundamentalizmo idėja ta, kad autentiškas islamas yra tobulas tikėjimas, kurio nereikia nei keisti, nei plėtoti, nes nekintami pamatiniai tekstai siūlo visų žmonijos problemų sprendimus.²⁷ Fundamentalistai remiasi pažodiniu šventraščio aiškinimu, Korano tekstą tiesiogiai taiko šiuolaikiniam mąstymui ir veiklai.²⁸ Taigi progresyviame požiūriui į religiją nelieka vietos. Šanos įvardijimas fundamentaliste atspindi, kad mergina gyvena pagal autentiškus islamo standartus, yra nutolusi nuo modernybės.

Mokyklos direktorė argumentuoja, kad taisyklės draudžia mokiniams dėvėti *aksesuarus*. Hidžabo dėvėjimas prilyginamas ne religinės ar kultūrinės priklausomybės išraiškai, bet papuošalui. Esą ši praktika kelia grėsmę Vakarų sekuliarizmui ir egzistuojančiai tvarkai.

„Elite“ nemažai dėmesio skiriama išorinei reprezentacijai. Štai vienoje scenoje Šana rodoma plaukiojanti baseine, jai nuo galvos pamažu nuslysta hidžabas, kuris vėliau parodomas nugrimzdęs į dugną. Kitoje scenoje mergina apsilanko vakarėlyje. Tiesa, ateina su hidžabu, bet jau po kelių epizodų sulėtintai parodoma, kaip ji nusiima ir su palengvėjimu įsilieja į bendrą šurmų. Toks vaizdavimas pabrėžia, kad hidžabo nusimetimas išlaisvina moteris, juk islamas nesuderinamas su pasilinksminimais.

Vėliau seriale ryškėja nenuoseklus Šanos elgesys – kai kuriose viešose vietose ji pasirodo, neprisidengusi galvos turbanu, nevilkinti hidžabo. Kuriamas naratyvas suponuoja, kad viskas priklauso nuo vietos ir konteksto, kuriame atsiduriama. Hidžabo nedėvėjimas simbolizuoja laisvę nuo „*islamo pančių*“.²⁹ Vakarėliuose Šana dažniausiai jo nedėvi, vartoja net alkoholį, nors pagal islamo mokymą tai neleistinas dalykas (*haram*). Taigi pradeda gyventi „normaliai“ (vakarietiškai), nevaržoma religijos dogmų.

Savo ruožtu Hala pradeda susitikinėti su baltuoju vaikinui iš savo klasės. Vienoje filmo scenoje parodo-

ma, kaip ji per pasimatymą nusime-
ta hidžabą, vėliau ryžtasi lytiniam
santykiams su mylimuoju. Atrodo,
hidžabas trukdo musulmonėms už-
megzti santykius su vakariečiais. O
šie ima vadovautis baltojo gelbėto-
jo kompleksu (angl. *white saviour
complex*), todėl susitikinėdami su
musulmonėmis, stengiasi išvaduo-
ti jas „iš islamo prietarų“. Peršama
mintis, neva vakariečiai iš prigim-
ties turi pakankamai žinių, įgūdžių
ir išradingumo, kad išspręstų kitų
žmonių visame pasaulyje proble-
mas.³⁰

Tačiau vėliau Hala pavyzdingai
dėvi hidžabą, jį nusiima tik pasku-
tiniuose filmo kadruose, kai mel-
džiasi. Ši scena tarsi suponuoja, kad musulmonės,
atsidūrusios Vakaruose, nors ir turi daugiau laisvės
rinktis, kaip kontroliuoti savo kūną, tai ne visada su-
derinama su religinėmis jų nuostatomis.

Islamą laiko hidžabą moterų kuklumo ir vidinio
išsivadavimo ženklu. Vakaruose vyrauja požiūris,
kad musulmonės yra pavergtos, o hidžabas – pries-
paudos ir atsilikimo simbolis.³¹

Diskusijos apie lyčių lygybę, religinę laisvę ir sek-
sualumą dažniausiai baigiasi kalbomis apie islamišką
moterų aprangą, o hidžabas asocijuojasi su neišspręs-
tais konfliktais, – tai labiau politinė negu religinė
sąvoka. Pasak Schirin Amir-Moazami, hidžabo dė-
vėjimas gali išprovokuoti stiprias reakcijas, nuo pa-
sibjaurėjimo iki atstūmimo. Europoje puoselėjami
naratyvai išgelbėti moteris musulmones nuo jų pa-
čių, tai daroma su užuojauta ir gailėsčiu. Į šį diskur-
są įtraukiama ir viktimizacija, teigiant, esą moterys,
kurios dengia savo kūną ir galvą, pačios paniekina
savo moteriškumą.³² Diskusijose pasitelkiami tokie
argumentai – neva hidžabas sukuria palankią terpę
moterų diskriminacijai, pažeidžia lyčių lygybės prin-
cipą. Vadovaujamosi išankstinėmis nuostatomis, kad
moterys musulmonės yra engiamos ir negali pačios

„Hala“. 2019. Filmo kadras

priimti sprendimų, eskaluojama mintis, esą musul-
moniška kultūra kelia potencialią grėsmę Vakarų
kultūrai ir politinei sistemai.³³

Tačiau visiškai nesigilinama į tai, ką hidžabas reiškia
jį dėvinčioms moterims. Kaip išryškėjo ir seriale
„Elitas“, ir filme „Hala“, šie kino industrijos produk-
tai nesistengė atskleisti asmeninės merginų motyva-
cijos dėvėti hidžabą.

Moteris musulmonė ir artimųjų kontrolė

Nadios Šanos klasės draugas Guzmanas apsilanko jos
tėvų krautuvėlėje, prašydamas, kad merginos tėvas
leistų kartu daryti projektą, skirtą pamokai. Mergi-
na išsigąsta, sutrinka, liepia jam išeiti. Tada vaikinai
klausia: „Kas negerai? Ar viskas dėl to, kad nesu mu-
sulmonas?“ Tokie klausimai eskaluoja stereotipą, kad
musulmonės gali bendrauti tik su tais vyriškos lyties
atstovais, su kuriais susijusios giminystės ryšiais ir
kurie išpažįsta islamą.

Merginų tėvai ir šeimos privalo užtikrinti tam ti-
krą moralumo standartą. Pavyzdžiui, Šanos tėvas,
sužinojęs, kad mokykla verčia dukterį nusiimti hi-
džabą, nusprendžia nebeleisti toliau ten mokytis.

O Halos namų erdvė vaizduojama kaip sauganti religines normas. Kai Hala, pavyzdinga musulmonė, įsimyli baltąjį vaikiną, vieną vėlų vakarą grįžusi iš pasimatymo, pamato supykusį tėvą, kuris įspėja, kad „nederami“ santykiai kelia grėsmę jos moralei. Vakarieniauti pakviečiama kita pakistaniečių musulmonų šeima, vėliau paaiškėja, kad norima savo atžalas sutuokti. Parodoma, kaip dukterys kontroliuojamos, sudarant santuokas religinės bendruomenės viduje, nes vakarietiška aplinka laikoma ne saugia.

„Asmens sargybinio“ veikėja Nadia terorizmo akta turėjo įvykdyti ne savo noru, bet verčiama sutuoktinio, kuris vaizduojamas kaip žiaurus tipas. Pareigūnas klausia: „*Nejaugi jis nori, kad tu mirtum?*“ Taigi kuriamas nuolankios, vyrui akiai paklūstančios moters stereotipas.

Musulmonės vaizduojamos turinčios viskam gauti leidimą iš vyriškos lyties globėjų (tėvų, brolių ir pan.), jie turi teisę kontroliuoti merginų seksualumą, ryšius su aplinkiniu pasauliu, net verčia rizikuoti savo gyvybe.

Išvados

Atlikus serialo „Elitas“, filmų „Asmens sargybinis“ ir „Hala“ analizę, išryškėjo esminės emigrančių reprezentacijos. Visų pirma, musulmonės siejamos su terorizmu, pristatant savižudę sprogdintoją. Antra, hidžabas simbolizuoja islamo fundamentalizmą, nors laikomas *aksesuaru*. Atskleidžiamas nenuoseklus ryšys su islamu – ar dėvimas hidžabas, priklauso nuo konteksto ir vietos, kurioje atsiduriama. Nusiėmus šį slegiantį islamišką simbolį, darosi laisviau kvėpuoti, elgtis, galima lengviau pritapti vakarietiškoje aplinkoje. Tačiau be išlygų privaloma paklusti vyriškos lyties giminaičiams, kurie gali kontroliuoti moterų pasirinkimus, ryšius su pasauliu. Iš to kyla jų nuolankumas ir paklusnumas.

Musulmonės, priklausomos nuo religijos, vis dar vaizduojamos kaip vargšės, susiduriančios su artimųjų diktatu, stokojančios laisvės, negalinčios priimti sprendimų, susijusių su asmeniniu gyvenimu, joms primetama islamiška praktika (pavyzdžiui, prievolė

dėvėti hidžabą). Kino industrija nevengia stereotipų kartojimo. Išryškėjus „*baltojo gelbėtojo kompleksui*“, akivaizdu, kaip teigė Hazel Carby, kad vakariečiai geriau žino, ko reikia „*trečiojo pasaulio*“ moterims. Jos vaizduojamos kaip „*kitos*“, kurias reikia gelbėti iš religijos gniaužtų. Be to, musulmonės vaizduojamos kaip monolitinė grupė, nediferencijuojant jų gyvenamojo konteksto ar iššūkių, su kokiais susiduria kiekviena individualiai.

Vakarai nėra svetinga ar bent palanki erdvė musulmonėms, jas atstumia, todėl moterys užsidaro savo religinės bendruomenės viduje.

Kaip teigė Gayatri Spivak ir Edwardas Saidas, reikia suteikti galimybę subalternui kalbėti – leisti moterims pačioms reprezentuoti save, papasakoti savo gyvenimo istorijas. ■

¹ Paula Iadevito. „Teorías de Género y Cine. Un Aporte a Los Estudios de La Representación.“ *Universitas Humanística*, (2014): 213.

² Iadevito, 213.

³ „A new test looks at the way Muslim women are portrayed onscreen“, NPR, 2022 03 25, <<https://www.npr.org/2022/03/25/1088629002/a-new-test-looks-at-the-way-muslim-women-are-portrayed-onscreen>>. [žiūrėta 2023 06 10]

⁴ „How Hollywood has failed Muslim Women“, *One Path Network*, 2021 12 11, <<https://onepathnetwork.com/how-hollywood-has-failed-muslim-women/>> .

⁵ Open University ir Stuart Hall. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London ; Thousand Oaks, Calif.: Sage, (1997), 15.

⁶ Gillian Rose, *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials* (London; Thousand Oaks, Calif: Sage, (2001): 6.

⁷ Stuart Hall, „The Work of Representation“, kn. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, sud. Open University and Stuart Hall, (London; Thousand Oaks, Calif.: Sage, 1997): 11–19.

⁸ Hall, „The Work of Representation“, 17.

⁹ Stuart Hall, „Representation & the Media“ *Media Education Foundation*, (1997): 19.

¹⁰ Hall, „The Work of Representation“, 3.

¹¹ Daniel Chandler, *Semiotics: The Basics* (London ; New York: Routledge, 2007): 11.

¹² Angela Prysthon. „Stuart Hall, os estudos filmicos e o cinema“. *Matrizes*. 10. (2016): 77–88.

¹³ Prysthon, 77–88.

- ¹⁴ Chandra Talpade Mohanty, "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses", *boundary 2*, Vol. 12, No. 3, On Humanism and the University I: The Discourse of Humanism. (Spring–Autumn, 1984): 337.
- ¹⁵ Edward W. Said, „Orientalizmas“. *Vilnius: Apostrofa*, (2006): 30–31.
- ¹⁶ "What is orientalism?": <<http://arabstereotypes.org/why-stereotypes/what-orientalism>>.
- ¹⁷ Edward W. Said, „Orientalism“. *New York: Pantheon Books*, 1978. Print, 5–6. Said, (2006): 30–31.
- ¹⁸ Asma Mansoor. "Marginalization" in third world feminism: its problematics and theoretical reconfiguration. *Palgrave Commun* 2, 16026 (2016): 2–9.
- ¹⁹ Hazel Carby, "White Woman Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood" <<https://jan.ucc.nau.edu/~sj6/carby%20white%20woman%20listen.pdf>>.
- ²⁰ Mohanty, 352.
- ²¹ Daya Kishan Thussu. "How Media Manipulates Truth about Terrorism." *Economic and Political Weekly* 32, no. 6 (1997): 264–67.
- ²² Mia Bloom. "Female Suicide Bombers: A Global Trend." *Daedalus* 136, no. 1 (2007): 94–102.
- ²³ "Female Suicide Bombers: An Uncomfortable Truth", *King's College London*, <https://www.kcl.ac.uk/female-suicide-bombers-an-uncomfortable-truth>.
- ²⁴ "Bodyguard's Nadia Shows the Danger of Underestimating Female Jihadis," *The Independent*, 2018 09 25, <<https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/bodyguard-bbc-tv-ending-nadia-bomb-terrorist-female-oppressed-isis-jihadis-a8553181.html>>.
- ²⁵ Barbara Freyer Stowasser. *Women in the Qur'an, Traditions, and Interpretation*, Oxford University Press, (1994): 6.
- ²⁶ Jaakko Hämeen-Anttila. *Islamo vadovas*, iš suomių kalbos vertė Aida Krilavičienė, *Vilnius: Versus aureus*, (2009): 82–83.
- ²⁷ Hämeen-Anttila, 59.
- ²⁸ Freyer Stowasser, 6.
- ²⁹ Menna Nayel, "Hollywood's Representation of Muslims Causing More Harm and Doing Little Good," *Capital Current*, 2021 12 23, <<https://capitalcurrent.ca/hollywoods-representation-of-muslims-causing-more-harm-and-doing-little-good/>>.
- ³⁰ "White Savior Complex Is a Harmful Approach to Providing Help—Here's Why," *Health*, <<https://www.health.com/mind-body/health-diversity-inclusion/white-savior-complex>>.
- ³¹ Rameez Lone, "Hijab: Empowerment or Oppression", 2019.
- ³² Schirin Amir – Moazami, "The secular embodiments of face-veil controversies across Europe". *Islam and Public Controversy in Europe*, (2013): 83–98.
- ³³ Stefanie Sinclair, "National identity and the politics of the 'headscarf debate' in Germany", *Culture and Religion*, 13:1, (2012): 19–39.

**Prenumeruokite
KULTŪROS BARUS
ir įsitikinsite, kad su
skaitančiu skaitomasi**

Mėnesio prenumerata –
tik **2 Eur.** Užsisakyti galite visuose
Lietuvos pašto skyriuose.
Jei norite prenumeruoti žurnalą į
užsienį, su pristatymu oro paštu, tai
kainuos **5 eurus į Europos šalis,
7 eurus į JAV, Kanadą ir kt., 8 eurus į
Australiją** (arba kita valiuta pagal esamą
kursą). Norintys už(si)sakyti
Kultūros barus į užsienį turėtų sumą už
tiek mėnesių, kiek žurnalą prenumeruos,
pervesti į sąskaitą
LT56 7044 0600 0114 2623,
AB SEB bankas, Swift kodas CB VILT2X.
Vardiniai čekiai Lietuvoje jau
nebepriimami.

PAMINKLAI KARO LAIKAIS

Ukrainos paminklinis peizažas nuo 2022 metų vasario 24-osios tapo ginčų objektu. Rusijos agresoriai monumentus keičia, naikina, vagia, nuožmiai demonstruodami visaip ir visada savo pabrėžiamą kultūrinį pranašumą. Ukrainos ekonomika irgi auga. Tačiau ar gali būti, kad kultūra praras vietinę specifinę reikšmę?

Visame pasaulyje kyla abejonės ir karštos aistros dėl paminklų. „Didžiųjų vyrų“ statulos buvo ištrauktos iš nematomumo, kurį austrų rašytojas Robertas Musilis vadino ryškiausiu jų bruožu. Kadaise garbinti didvyriai, dosnūs mecenatai, pagarbiai iškalti iš akmens, išlieti iš bronzos, dabar kaltinami, kad buvo susiję su kolonializmu, vergove ar antisemitizmu. Angliškai kalbančiame pasaulyje tokių pavyzdžių netrūksta, tačiau net žemyninės Vakarų Europos šalys, antai Nyderlandai, Vokietija, pradėjo grumtis su paminklais, primenančiais kolonijinę tironiją.

Austrijoje joks paminklas nesukėlė tiek aistrų, kiek Vienos mero Karlo Luegerio statula, nuo seno stovinti sostinėje, kurią jis kadaise valdė, jo vardu pavadintoje aikštėje. Nors raginimai demontuoti monumentą šiam antisemitui ir pervadinti aikštę iki šiol nebuvo išgirsti, diskusijos sužadino gausybę meninių idėjų, kaip kontekstualizuoti šį paminklą, atsiribojant nuo politiko pažiūrų. Aikštėje eksponuojama laikina instaliacija ir skelbiamas jau nebe pirmas konkursas šiam paminklui pertvarkyti.

Nepaisant įvairių svarstymų, Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos paminklų peizažas yra palyginti ramus. Ginčai paprastai įsiplieskia dėl konkrečių

statulų, matomų svarbiose viešosiose erdvėse. Dauguma dabartinių lankytojų geriausiu atveju jaučia tik silpną ryšį su paminklais, o žvelgiant atgal, pagrindinių veikėjų nuopelnai dažnai atrodo kuklūs, ypač kai įrodomas jų dalyvavimas nusikaltimuose.

Atskira grupė yra paminklai kariams, žuvusiems karuose. Išskyrus keletą ryškių išimčių, tie monumentai stovi karių kapinėse, į kurias retai užsuka atsitiktiniai lankytojai. Arba pateikiami tik atminimo sąrašai – daugelyje šalių ant paminklų ar bažnyčių sienų iškaltos pavardės yra praeities relikvijos, ten vietos gyventojai susirenka ypatingomis progomis, kad pagerbtų karių atminimą. Turistams ir šiaip atvykėliams jie paprastai nekelia nei didelio susidomėjimo, nei kokių nors nuoskaudų.

Paminklai Rusijos okupuotuose Ukrainos regionuose

Buvusioje Sovietų Sąjungoje viskas klostėsi visiškai kitaip. Ištisus dešimtmečius sovietų vadovybė paminklų statymą vertino kaip gyventojų politinio švietimo būdą. Posovietinėse šalyse kone kiekviename žingsnyje stūkso didingi memorialai, serijiniu būdu pagaminti partijos, vyriausybės lyderių biustai ar statulos, paminklai rašytojams, kitiems menininkams. Tačiau toks paminklinis peizažas nėra vien propagandos rekvizitas. Daugelyje buvusios SSRS vietų, miestuose ir kaimuose yra paminklai Antrojo pasaulinio karo kariams, o kartais ir civilių aukoms atminti. Nemažai jų buvo pastatyta, nurodžius iš viršaus, tačiau dalį

inicijavo veteranai ar žuvusiųjų šeimos nariai. XX a. antrojoje pusėje šie paminklai pamažu virto svarbia bendruomenės atminties vieta. Jie dažnai plečiami, įtraukiant paminklus vėlesniems karams (Afganistane, Čečėnijoje), Černobylio katastrofai, leidžia susitapatinti su kančios ir atsparumo istorijomis.

Okupuotas Chersonas. 2013 m. pastatytas paminklas sovietų kariams, žuvusiems Afganistane. Polimerinė skulptūra nudažyta įvairiomis spalvomis

Mykolas HOMANYUKO nuotrauka 2022 m. vasarą

Ukrainos paminklų kraštovaizdis ypač turtingas ir sudėtingas. Antrojo pasaulinio karo metais šalis buvo visiškai okupuota ir paversta baisiausių žudynių vieta. Po karo sovietinėje Ukrainoje pridygo paminklų žuvusiems atminti, procesas nenutrūko net Sovietų imperijai iširus. Neseniai pastatyta nemažai atminimo ženklų žuvusiems per antiteroristinę operaciją – taip

ukrainiečiai vadina karinį pasipriešinimą žaliesiems žmogėnams, kai Rusija pradėjo invaziją 2014 m.

Nuo tada, ypač karui įgavus platų mastą 2022 m. vasarį, dėl memorialų Ukrainoje vyksta įnirtingi ginčai. Paminklai patenka į kryžminę ugnį, nes dažnai buvo statomi strategiškai svarbiose vietose, kur vyko intensyvios kovos su vokiečiais per Antrąjį pasaulinį karą, o ir šiandien jos yra strateginės. Tačiau dar svarbiau tai, kad abi pusės besitęsiantį susirėmimą vadina Antrojo pasaulinio karo tęsiniu – Rusija neva kariauja su tariaimais naciais, o Ukraina patriotiškai priešinasi užsienio agresijai, okupacijai ir masinėms žudynėms. Taigi paminklams suteikiama didžiulė simbolinė reikšmė.

Iškart po to, kai prasidėjo plataus masto invazija, susisiečiau su savo kolega Mykola Homanyuku iš Chersono universiteto. Okupuotame mieste universitetų studentams ir darbuotojams organizuodami nuotoline paskaita per Zoom, pradėjome svarstyti, kaip Ukrainos regionuose, naujai okupuotuose Rusijos, elgiamasi su karo memorialais. Mus pribloškė, kad okupantams tokie svarbūs paminklai, ypač skirti atminti Antrajam pasauliniam karui. Viena vertus, jie naudojami kaip fonas nuotraukoms tarsi užuomina apie būsimą „rusų ginklo“ pergalę. Antra vertus, propagandiniai vaizdo įrašai apie demonstratyvią paminklų priežiūrą neva yra įrodymas, kad šlovingos praeities atminimas vėl buvo pagerbtas po tariamos daugelio metų nepriežiūros.

Nusprendėme sistemiškai patyrinėti internetinius propagandos kanalus ir kitas žiniasklaidos priemones, kad susidarytume įspūdį, kaip elgiamasi su paminklais kiekviename naujai okupuotame Ukrainos rajone. Mykola, likęs gimtajame mieste, drąsiai dokumentavo senus ir naujus paminklus, nors kai kurie Chersono gyventojai jau buvo sulaukyti ir „dingo“ vien dėl išmaniuosiuose telefonuose rasto turinio, kuris okupantams pasirodė įtartinas...

Pavyko surinkti daugybę šaltinių, atskleidžiančių, kaip žiūrima į paminklus karo ir okupacijos dienomis. Knygoje, kurią šiuo metu rašome, analizuojama daugybė atvejų, rodančių, kad paminklų ir memorialų reikšmė nemažėja nei okupantams, nei rezistentams.

Okupuotas Chersonas. Ukrainos Trišakis ir ukrainiečių, žuvusių per antiteroristinę operaciją, priešinantis Rusijos invazijai, portretai buvo pašalinti iš memorialo, juos pakeitė Antrojo pasaulinio karo dalyvių veidai. Ant šalia esančio vėliavos stiebo vietoj Ukrainos vėliavos iškelta Sovietų Sąjungos pergalės vėliava

Mykolos HOMANYUKO nuotrauka 2022 m. vasarą

Kai kurie paminklai, tarp jų Holokausto aukoms atminti, Kyjive ir Charkive patyrė didelę žalą per bombardavimus, kitur agresoriai juos tyčia nugriovė. Pirmiausia sunaikino memorialus ir paminklines lentas, pagerbiančias ukrainiečius, kurie žuvo, gindami savo šalį nuo pat 2014 m. Neliko nacionalinių simbolių, pavyzdžiui, Trišakio, primenančio praeities karus prieš Rusiją. Valstybinių įstaigų, tarp jų mokyklų direktoriai atminimo lentas atsargumo sumetimais dažnai uždengdavo juoda folija, kad jos nekristų į akis, dingtų iš viešumos iki išlaisvinimo.

Nors memorialai, kuriuose atvirai įamžintas Ukrainos pasipriešinimas Rusijai, akivaizdžiai siutina okupantus, dalis paminklų, pavyzdžiui, Ukrainos policijos pareigūnams, kurie žuvo, atlikdami savo pareigą, išvengė visiško sunaikinimo, matyt, nespėta išsiaiškinti, kad juose įamžinti pareigūnai buvo savanoriai, kovoję su rusais. Improvizuoti memorialiniai paminklai Ukrainos teritorinės gynėjų pajėgų – šalies karinio rezervo – nariams, žuvusiems pirmomis plataus masto invazijos die-

nomis, Chersone irgi išliko per okupaciją, trukusią kelis mėnesius. Nors dauguma Ukrainos armijos simbolių okupantams kelia tikrą siaubą, kai kuriais atvejais jie, regis, norėjo „civiliškesnių“ dalinių narius laikyti nekaltomis karo aukomis. Ukrainos milicininkai, žuvę sovietmečiu, gal net įkvėpė korporatyvinio solidarumo jausmą Rusijos nacionalinės gvardijos padaliniais, dislokuotiems, kad saugotų okupuotas teritorijas už fronto linijos.

Tačiau klaidinga būtų manyti, kad okupantai vykdo nuoseklią ikonoklazmo ar paminklų „perdirbimo“ programą. Jų požiūris į paminklus situacinis ir įvairiose vietose smarkiai skyrėsi. Užpuolikai iš esmės ignoravo tam tikrus kaimus, esančius toli nuo pagrindinių kelių, laikydami juos strategiškai nereikšmingais. Kai kuriuose kaimuose Ukrainos simboliai tebėra eksponuojami viešose erdvėse, nors techniškai jie yra Rusijos laikinai valdomoje teritorijoje. Ir atvirkščiai – nors su Antrojo pasaulinio karo memorialais paprastai elgiamasi pagarbiai, pasitaiko atvejų, kai Rusijos kariuomenė tyčia sunaikina tokių paminklų dalis vien dėl užrašų ukrainiečių kalba.

Tačiau dažniausiai paminklais, skirtais Didžiajam Tėvynės karui atminti, okupantai spekuliuoja, kad pateisintų savo invaziją. Rusijos propagandiniuose tekstuose ir vaizdo įrašuose nuolat kartojama, kad tie paminklai aštuonerius metus po Euromaidano ar net visus trisdešimt metų nuo Ukrainos nepriklausomybės atkūrimo buvo apleisti, pasmerkiant juos sunykti. Okupantai skelbia, kad „grįžo“ atkurti istorinio teisingumo ir tinkamai pagerbti didvyriškų protėvių, nugalėjusių vokiečius, atminimą. Tačiau sovietiniai karo memorialai Ukrainoje tvarkomi ne prasčiau negu Rusijoje, o naujai rasti Antrojo pasaulinio karo karių palaikai pagarbiai perlaidojami.

Todėl Rusijos propaganda griebiasi neįprastų būdų, kad mitas apie „specialiąją karinę operaciją“ neva paminklų išsaugojimo tikslais atrodytų patikimas. Pavyzdžiui, okupantų administracija įžiebė amžinąją ugnį daugelyje karo memorialų, net ir tuose, kur ji niekada nebuvo originalaus dizaino dalis. Dažų intervencija irgi tapo memorialų atkūrimo

priemone. Paprastų kaimo statulų, pagamintų iš betono ar gipso, dažymas vienspalviais (dažnai sidabriniais) dažais yra ilgametė apsauga nuo oro poveikio. Dažniausiai tas daroma, ruošiantis Pergalės dienai, kitoms atminimo šventėms. Kadangi karo memorialų būklė Ukrainoje paprastai gera, okupantai dažnai renkasi itin ryškias spalvas, kad niekam nekiltų abejonių dėl memorialų atnaujinimo – iš tolo spindi auksiniai kareivių medaliai, raudonos žvaigždės, juodi batai... Net bronzinėms statuloms tenka atlaikyti įvairiaspalves dekoracijas.

Toks dažymas nėra Rusijos įdiegta naujovė. Pietų Ukrainos kaimuose gyventojai karo memorialams taiko polichromiją, būdingą graikų, romėnų statuloms. Sovietmečiu buvo nustatytos griežtos taisyklės, kaip galima elgtis su paminklais, tačiau išnykus autoritarinei santvarkai, atsiskleidė vietos kūrybiškumas. Okupantai rusai laikosi nusistovėjusios griežtos sovietinės tradicijos. Nuo pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos valdžia ieškojo būdų, kaip įgyvendinti deukrainizavimo ir rusinimo politiką. Vertė vietos gyventojus dalyvauti, griauinant Ukrainos paminklus, reikalavo rūpestingai prižiūrėti sovietinius monumentus. Karo belaisvių įtraukimą į tokias akcijas Rusijos propaganda pateikdavo kaip bausmės ar perauklėjimo formą.

Vykstant plataus masto karui, Rusijos paskirtoms administracijoms liepta suprojektuoti ir pastatyti daugybę naujų monumentų – nuo mažų biustų iki prabangių bronzinių statulų – vietoj sunaikintų paminklų Ukrainos nepriklausomybei. Beveik visiškai sunaikintame Mariupolyje pastatyta plastikinė statula senyvo amžiaus moteriškei, kuri su sovietine vėliava pasitiko Rusijos kariuomenę prie Charkivo. Stūkso didingas raitelio paminklas Viduramžių kunigaikščiui Aleksandrui Nevskiui. Kai kurios Lenino statulos, anksčiau pašalintos iš viešųjų erdvių, dabar vėl sugrąžintos – tai tikra atminimo politikos ironija, nes Putinas savo kalboje prieš pat invaziją apkaltino Leniną, esą nepriklausoma Ukraina atsirado tik dėl jo politikos.

Rusijos pretenzijos į paminklus laikinai okupuotose Ukrainos dalyse paskatino tiesiogines vagystes, rusams traukiantis iš kai kurių teritorijų. Praėjus

vos keturioms savaitėms po to, kai 2022 m. rugsėjo pabaigoje Chersonas buvo paskelbtas Rusijos dalimi, besitraukiantys okupantai išgabeno XVIII a. paminklus Rusijos kariuomenės vadams Aleksandrui Suvorovui, Fiodorui Ušakovui, išplėšė princo Grigorijaus Potiomkino kapą ir išsinešė jo palaikus. Pagal iškreiptą grobuonišką okupantų logiką, šie objektai dabar yra Rusijos kultūros paveldo dalis.

Naujasis Ukrainos ikonoklazmas

Negailestinga paminklų plėšimo ir naikinimo politika, jau nekalbant apie kruviną okupantų siautėjimą, paskatino ikonoklazmo bangą ir neokupuotose Ukrainos dalyse. Tiesa, paminklai sovietų valstybės ir komunistų partijos vadovams buvo pašalinti iš viešosios erdvės iškart po 2014 m. Orumo revoliucijos. Nuo 2022 m. vasario 24 d. nutarta papildomai atsikratyti caro laikų ir sovietmečio paminklų, skirtų Ukrainos „susijungimui“ su Rusija XVII a., demontuoti Aleksandro Puškino, Maksimo Gorkio, kitų rusų rašytojų statulas, kaip Rusijos skelbiamo kultūrinio pranašumo simbolius. Paminklai, šlovinantys karinę sovietų valdžią, irgi nepriimtini, tačiau įvairiose vietose buvo pašalinti monumentai ir eiliniams „kariams išvaduotojams“. Daugeliu atvejų sprendimus priėmė demokratiškai išrinktos savivaldybių tarybos, tačiau pasitaikė atvejų, kai aktyvistai savo iniciatyva nukėlė paminklus, kaip ir „Lenino kryčio“ pradžioje. Pavyzdžiui, demontuotas Georgijaus Žukovo, garsaus Antrojo pasaulinio karo stratego, biustas, sukurtas jau nepriklausomoje Ukrainoje. 2022 m. spalį Mykolajive prie paminklo milicijos pareigūnams, kurie žuvo, vykdydami profesinę pareigą, susigrūmė jo priešininkai ir gynėjai. Tie, kurie norėjo paminklą nukelti, laikė jį slegiančios, neteisingos sovietinės sistemos simboliu. Norintieji išsaugoti, atkreipė dėmesį, kad statulą, nors ji pastatyta sovietmečiu, finansavo visuomenė. Paminklo priešininkai galiausiai jį nugriovė, nelaukdami oficialaus leidimo.

Kai aktyvistai vykdo pokyčius be išankstinio aptarstymo, kyla klausimas, ar tokiam ikonoklazmui

pritaria vietiniai žmonės. 2022 m. lapkritį Mykola Homanyukas kartu su kolegomis atliko reprezentatyvią Charkivo gyventojų, likusių ir perkeltų, apklausą, koks jų požiūris į gatvių pervadinimą ir paminklų pašalinimą. Rezultatai įdomūs savo sudėtingumu.

Dauguma pritarė procesui, siūlė įtraukti kuo daugiau vietinių gyventojų, tačiau tik nedaugelis patys yra pasirengę padaryti kažką daugiau, negu vien balsuoti internetinėse apklausose. Tvirtai remiamas rusiškų ir baltarusiškų vietovardžių, sovietinių ideologinių nuorodų, Rusijos / sovietų karinių lyderių vardų pašalinimas iš žemėlapių. Tačiau daugiau negu pusė pasisako už tai, kad gatvės būtų vadinamos Rusijos / sovietų kultūros veikėjų, mokslininkų vardais, pavyzdžiui, 79 proc. norėjo palikti gatvės pavadinimą, įamžinantį kosmonautą Jurijų Gagariną. Dauguma pritarė, kad būtų demontuotas paminklas maršalui Žukovui, tačiau norėjo palikti paminklą Puškinui.

*Paminklas Raudonosios armijos kariams prie Irpynės. Statula palikta, tačiau lentos su sovietmečio užrašais išdaužytos
Mykolas HOMANYUKO nuotrauka 2023 m. vasario mėnesį*

Decentruojantis žvilgsnis į paminklus

Brutali Rusijos invazija yra tiesioginis išpuolis ne tik prieš Ukrainos žmones, bet ir prieš kultūrą – prieš jos įvairovę, pliuralizmą ir hibridiškumą, dėl kurio ši šalis tokia unikali. Agresoriai griebiasi teroro prieš civilius, naikina knygas ir paminklus, kad laikinai okupuotose teritorijose suskubėtų įprastinę atminimo kultūros polifoniją ir lankstumą pakeisti nykiu Sovietų Sąjungos diegtu vienodumu, rusiška postmodernumo versija, reikalaujančia atsisakyti nacionalinių simbolių, kad Ukraina atrodytų prorusiškas kraštas kaip sovietmečiu.

Kaip tokiomis sąlygomis galima diskutuoti apie paminklus, ypač tuos, kurie vienaip ar kitaip asocijuojasi su valstybe agresore, net jeigu daugumą jų pastatė patys ukrainiečiai?

Norėčiau pritarti pasiūlymui, kurį ukrainiečių fotografė, rašytoja Jevgenija Belorusec išdėstė neseniai vykusioje diskusijoje apie sovietinius paminklus Ukrainoje. Nuo pat karo pradžios 2014 m. Belorusec nenuilstamai gynė Donbaso žmones, kurie bet kokia kaina norėjo likti savo namuose, tvirtindama, kad negalima jų beatodairiškai demonizuoti kaip kolaborantų. Daugelis iš sovietinių laikų jaučia stiprų ryšį su industriniu savo regiono paveldu, įskaitant paminklais nusėtus miestovaizdžius. Šį paveldą, šiuos paminklus laiko savo laimėjimų išraiška, ne vien sovietmečio simboliais. Siekdama pateisinti paminklų tokiose vietose dviprasmiškumą, nes vieniems tai priespaudos ženklai, o kitiems – įprastinės aplinkos elementai, Belorusec siūlo vartoti terminą „decentravimas“. Ši sąvoka, kurią sukūrė kognityvinis psichologas Jeanas Piaget, reiškia gebėjimą, paprastai pasireiškiantį vėlyvoje vaikystėje, vienu metu žvelgti į objektą iš kelių pusių, sugretinant keletą konkrečios situacijos aspektų.

Kad ir kaip paprastai skambėtų, tačiau toks požiūris labai pagelbsti, diskutuojant apie paminklus, ypač, bet ne išimtinai, posovietiniame regione. Šiandien tokios diskusijos paprastai supriešina dvi konkuruojančias stovyklas (apie pasyvią ar abejingą daugumą čia

nekalbama). Vieni mato tik tamsiąją paminklo pusę, o kiti – tik didingą ar emociškai artimą jo aspektą. Pirmieji bet kokį bandymą išsaugoti herojišką sovietų panteoną suvokia kaip kolonijinės mąstysenos, prorusiškos pozicijos išraišką. Antrieji bet kokį raginimą nuversti ar nukelti paminklą laiko panieka protėvių pasiekimams, nepagarba praeičiai.

Kad vienas ir tas pats paminklas gali turėti daugybę reikšmių, tokiose diskusijose neužsimenama. Tai ypač akivaizdu, kalbant apie Antrąjį pasaulinį karą menančius paminklus – karių statulos, tankai ant postamentų vieniems simbolizuoja dėkingumą už išvadavimą iš nacių okupacijos, kitiems atrodo grėsminga sovietinės prievartos išraiška. Tai net nebūtinai susiję su tuo, kam paminklas skirtas. Vargu ar dabartinėje Ukrainoje kas nors norėtų pastatyti paminklą 1921 m. mirusiam bolševikui Fiodorui Sergejevui (geriau žinomam Artiomo vardu), artimam Stalino draugui, kuris pilietinio karo metais žiauriai malšino valstiečių sukilimus ir smaugė tautinį atgimimą. Nepaisant to, nuostabią milžinišką konstruktyvistinę Artiomo statulą, kurią sukūrė Ivanas Kavaleridzė ir 1927 m. pastatė Sviatohirske, galima vertinti kaip ukrainiečių kūrybinės galios išraišką.

Tačiau daug dažniau kalbama ne apie meninius paminklų aspektus, bet apie kasdieninį prisirišimą prie jų. Kai dingsta statula, kuri buvo tapusi susitikimų vieta vasaros naktimis, pirmojo bučinio fonu, miesto orientyru, miestiečiams atrodo, kad prarado dalelę savo biografijos. Tai ypač svarbu buvusiose socialistinėse šalyse, kur svarbiausi paminklai stovėdavo miestų, net kaimų aikštėse su aplink plytinčiais parkais. Tai viena iš priežasčių, kodėl paminklų demontavimui priešinasi ne tik senyvi žmonės, architektūros istorikai ar istorinės atminties gynėjai, bet ir jaunimo subkultūrų atstovai – riedutininkai, gatvės muzikantai, paminklą ir jo apylinkes laikantys savo maža sala viešosios erdvės jūroje. Karo metais, pasak Jevgenijos Belorusec, pažįstamų objektų prarastis gali turėti traumuojančių padarinių – kasdieninio niokojimo akivaizdoje sąmoningas dar vieno materialaus objekto nugriovimas yra tarsi pasikėsinimas į svarbų

ankstesnės taikios kasdienybės atributą. Būtent todėl minėtoje apklausoje didžioji dauguma apklaustųjų pasisakė už tai, kad ikonoklazmas ir panaši simbolinė praktika būtų atidėta iki karo pabaigos.

Kiti, kurių emocijos irgi yra puikiai suprantamos, savo pyktį dėl patirtos neteisybės nukreipia į statulas, įvyksta, anot Freudo, emocinis poslinkis. Arba įrodo, kad patį sovietinių paminklų buvimą Ukrainos viešojoje erdvėje Rusija ir toliau laikys pretekstu agresijai, kuri ciniškai pridengiama noru neva apsaugoti bendrą abiejų šalių paveldą. Toks jų požiūris pagrįstas. Tačiau Kremliaus režimui visai nesvarbu, kuo pateisinti invaziją, nors dabar aiškina norintis sustabdyti paminklų demontavimą. Tiesą sakant, būtent tūkstančiai sovietmečio paminklų, vis dar stūksantys Ukrainoje, išmuša paskutinį Putino kozirį, kuo pridengti okupaciją, todėl propagandistai griebiasi absurdiškų istorijos iškraipymų.

Kad kai kurie seni paminklai nukeliami, statomi nauji, turbūt yra neišvengiama karo ir politinių sukrėtimų pasekmė, bent jau tol, kol tikime, kad viešieji paminklai apskritai turi kokią nors reikšmę. Šiame procese pykčio, kartėlio jausmai yra tokie pat teisėti, kaip ir sielvartas bei naujos pradžios troškimas. Tačiau būtų klaidinga pyktį ir kerštą nukreipti prieš savo bendrapiliečius, vadinti juos išdavikais vien dėl prisirišimo prie paminklų ir to, ką jie simbolizuoja. Galiausiai kalbama ne apie pačius paminklus, bet apie bendruomenę, kuri per juos išreiškia save. ■

Šis straipsnis buvo publikuotas kaip jaunimo projekto *Vom Wissen der Jungen* dalis. *Wissenschaftskommunikation mit jungen Erwachsenen in Kriegszeiten* finansuoja Vienos miesto Kultūros reikalų departamentas.

© Mischa Gabowitsch

© RECET

© Eurozine 2023 m. balandis

VANDENS IR AUGMENIJOS MAGIJA TOLIMUOSIUOSE RYTUOSE

Kai pirmą kartą, regis, prieš tryliką metų, nuvykau į Japoniją, prisipažinsiu, buvau nepasirengęs akistatai su šia sena, išskirtine Tolimųjų Rytų kultūra. Tiesa, anuomet šį tą žinojau apie budistinės architektūros paveldą, buvau skaitęs ne vieno japonų autoriaus knygą, tarp jų ir pirmąjį pasaulyje romano formos kūrinį – baronienės Murasaki Shikibu „Pasakojimą apie Gendži“. Pirmasis susidūrimas su japonų kultūra „akis į akį“ man, veikiausiai kaip ir daugeliui, padarė nepaprastai stiprų, neišdildomą, ilgalaikį įspūdį, nors po Aziją buvau jau nemenkai pasižvalgęs. Dešimt dienų, praleistų Tokijuje ir Kiote, leido suvokti, kad ši kultūra ne tik unikali, bet ir mįslinga, sunku ją suvokti, remiantis vakarietišku mąstymu įprastomis paradigmomis.

Jei turėčiau paaiškinti, kas padarė didžiausią įspūdį per pirmąjį apsilankymą šioje šalyje, nedvejodamas atsakyčiau – senoji japonų sakralinė šintoizmo architektūra, iš rastų suręstos įspūdingo dydžio dzenbudistinės šventyklos. Subtili, rafinuota arbatos gėrimo ceremonija, su kuria susipažinau svetinguose tuomečio šalies premjero Hatoyamos namuose. Kad nuostabūs japoniški sodai užkerėjo ilgą, supratau, antrąkart apsilankęs, jau atslūgus kovidų pandemijai. Beje, 2022-ųjų lapkritį buvau tarp nedaugelio pirmųjų svetimšalių, apsilankiusių Japonijoje, kai vos prieš dvi savaites buvo atšauktas kelerius metus trukęs pusiau priverstinis, pusiau savanoriškas totalios (ir globalios) izoliacijos režimas, kurio padariniai tiek Tolimuosiuose Rytuose, tiek Europoje jaučiami iki šiol. Japonai vis

dar dėvėjo kaukes ne tik viešajame transporte, bet ir atvirose erdvėse, patvirtindami primestų suvaržymų sukeltą kognityvinį disonansą...

Antrąkart į Japoniją mane nuginė gana banali priežastis – beviltiškai sugedęs kompiuteris negrįžtamai pradangino visas per pirmąjį apsilankymą padarytas nuotraukas (išliko vos keliolika tų, kurias spėjau paskelbti savo kelionių eseistikos knygoje „Lotoso kvapas“). Grįžau turėdamas aiškų tikslą – kruopščiai suiplanavęs kelionės maršrutą, su fotokamera aplankiau kelias dešimtis Tokijo, Kioto ir dar senesnės sostinės – Naros, kurios iki tol nebuvau regėjęs, – šventyklų, apie tuziną sodų daugiausia vienuolynuose... Po antrojo apsilankymo neprabėgus nė pusmečiui, šiemet pavasarį gavau kvietimą skaityti paskaitas Kobės universiteto Architektūros fakultete. Trys apsilankymai Tolimuosiuose Rytuose praplėtė mano supratimą apie japoniškų sodų architektoniką. Ši estetika jau nėra nei unikali, nei išskirtinai susijusi su Japonija, nes japoniškų sodų apžavams seniai pasidavė ir Europa, ir Šiaurės Amerika, gal ir kitos pasaulio vietos. Vis dėlto akivaizdu, kad produktai, „gaminami“ prisidengus importuota etikete, mažai ką bendra turi su tikruoju japoniškų sodų vaizdiniu, juo labiau filosofija ir esme. Regis, taip atsitiko ir Vilniuje, kur ne per seniausiai buvo inauguruotas dar vienas „japoniškas“ sodas, labai tolimas pirmavaizdžiui (beje, netrukus po atidarymo tapęs keistų skandalų objektu). Dar viena menkos prabos išskirtinio Tolimųjų Rytų kultūros reiškinio kartotė.

Vis dėlto grįžkime prie pirmavaizdžio. Fenomenas, kurį tiek sėkmingai, tiek nesėkmingai daug dešimtmečių mėginama kopijuoti įvairiose pasaulio vietose, turi senas ir galias tradicijas. Japonijoje sodai egzistavo jau 8-ajame šimtmetyje, o gal net anksčiau, nes Japonijos kronikose (*Nihon-shoki*) rašoma, kad tais laikais sodai jau buvo stropiai puoselėjami. Ten minima, kad miniatiūrinius švento budistinio kalno modelius Japonijos imperatoriui kūrė išeivis iš Korėjos. Dar anksčiau – apie 620 m. buvo užveistas sodas *Soga-no-Umako* rūmuose, kurių šeimininkas garsėjo kaip vienas ankstyvųjų budizmo religijos ir pasaulėžiūros rėmėjų Japonijoje.¹ Poetiškai sodų su vandens telkiniais aprašymai sudėti į eiliuotą antologiją *Manyōshū*, išleistą 759 m. (Palyginimui įsivaizduokime, ką žinome apie savo protėvių baltų kultūrą tuo laikotarpiu!)

Tačiau bene įdomiausia, kad tada susiformavę esminiai japoniško sodo bruožai išliko iki šių dienų. Tęstinumas, kurį dabar, pasitelkiant įvairiausias pretekstus, mėginama neigti ir diskredituoti, yra nepaprastai svarbi kultūros raidos ir tvarumo, apie kurį pastaraisiais metais be perstojo tauškiama, galiausiai jos išlikimo sąlyga.

Japoniškas sodas yra tapęs ne tik šios šalies kultūros simboliu, bet ir pasaulyje plačiai pripažintu kultūros reiškiniu. Tai atskiras pasaulis, apjuostas sienomis. Beje, gamtos jėgas garbinantis šintoizmas kuo puikiausiai sugyvena su budizmo pasaulėžiūra, garbinančia šventus medžius. Kiekvienas toks medis aptveriamas, saugant sakralinę erdvę. Su šia tradicija susijusių japoniškų sodų teritorija irgi išskiriama: „Sodo sienos kaip ir tvora, juosianti šventyklą, nužymi jo erdvę. Šių sienų atskirtame pasaulyje sodas kuria savo paties horizontą. Tai uždaras pasaulis kitame – beribame – kitų dimensijų pasaulyje su kalnais ir okeanais. Kraštovaizdžio gyvybingumas, atšiaurūs ir suvaldyti jo elementai, giliai persmelkę japonų vaizduotę, atspindi šių kraštutinių pusiausvyrą. Nuo kraštovaizdžio neatsiejamas sodas, užbu-

riantis žvilgsnį, skatina visa tai perprasti.“²

Senovės Kinijos ir Japonijos civilizacijų ryšiai gerai žinomi, išsamiai ištyrinėti. Iš Kinijos perimta budizmo religija ir pasaulėžiūra, nemažai kitų elementų japonų kultūroje įgavo itin savitą pobūdį. Japoniškų sodų estetikai ir struktūrai nemenką įtaką padarė geomantijos tradicija, plačiau žinoma kaip *fengšui*, kinų kalba tai reiškia „vėją ir vandenį“. Ši sena tradicija padarė įtaką tiek kinų, tiek japonų sodams. Slaptojoje sodininkystės knygoje, parašytoje Tokugavos laikais, patariama, kaip elgtis, įrengiant sodus, kad viskas būtų atlikta teisingai. Geomantija, pasak Marko Holborna, prieštaringai paveikė japonų sodininkystės tradiciją, šis menas virto griežtai valdoma praktika.³ Kad japonų sodininkystė nuo seno laikėsi geomantijos principų, liudija XI a. šaltiniai. Tuo metu sodų projektavimas jau buvo tapęs išskirtiniu menu ir amatu, jo pagrindai išsamiai išdėstyti teorinio pobūdžio veikaluose. Viename iš jų – Tachibana'os *no Toshitsuna*'os traktate *Sakutei-ki* – išaiškinta, kaip turi elgtis asmuo, kokį šiandien vadintume kraštovaizdžio architektu, dėstomi *fengšui* reikalavimai, taikomi projektuojant sodus, rūmus, gyvenamuosius namus, net kapines. Geomantija nulėmė jų erdvės są-

Tvenkinys Sento-ji šventykloje

Akmeninis lieptas Tendžuano sode

rangą. Toshitsuna veikale rašė: „geomantiškai geriausia vieta tokia, kurios rytinėje pusėje teka upė, pietuose yra tvenkinys, vakaruose – kelias, o šiaurėje – kalnas, nes šie dalykai atitinka tam tikrus dieviškus gyvūnus. Pavyzdžiui, upelis atitinka mėlynąjį drakoną, tvenkinys – raudonąjį paukštį, kelias – baltąjį tigrą, o kalnas – juodąjį vėžlį.“⁴ Jie pagal kinų ir japonų tradiciją laikomi itin svarbiais, šalia kitų dalykų simbolizuoja sėkmę ir laimę.

Atliepiant kinų sodininkystės tradiciją, japonų sodai aprėpia itin platų gamtos reiškinių spektrą – kalnus, miškus, upes, okeanus su salomis. Vienai japoniškų sodų rūšiai – dzenbudistiniams sodams – būdinga tai, kad čia vandens takumą išreiškia kietos medžiagos, akmenys ir uolos. O kai kurie japonų meistrai sodų sąrangą perteikė miniatiūrinius Kinijos ir Japonijos geografinius vaizdinius.

Japoniškų sodų tradicija smarkiai skiriasi, pavyzdžiui, nuo persiško (arba islamiško) sodo, projektuojamo, griežtai laikantis geometrijos ir simetrijos principų.⁵ Beje, panašiais principais sodų projektavimas pagrįstas ir senovės Egipte, Viduržemio jūros šalyse. Japonija pasuko kitu keliu – sodininkai pakluso ne žmogaus atrastai geometrijai, bet pačios gamtos taisyklėms...

Veikiausiai dėl šios priežasties atsидūręs japoniško sodo apsuptyje jautiesi persikėlęs į visiškai kitokį pasaulį negu savaip įstabus persiško sodo vaizdiny. Japonų kultūroje, kurioje puikiai sugyvena dvi atskiros religijos ir jų principais grindžiamos pasaulėžiūros – dzenbudizmas ir šintoizmas, sodo sąrangą nulėmė esminiai abiejų mąstymo ir tikėjimo tradicijų elementai. Kita vertus, Teiji's Itohi's tvirtina, kad japoniški sodai išreiškia, koks japonų požiūris į gamtą. Japonai nuo seniausių laikų gamtos nelaikė nei agresyvia priešiška galia, su kuria būtina grumtis ir kurią privalu žūtbūt nugalėti (Vakarų kultūrą apsėdusi ir jos raidą nulėmusi įkyri gamtos įveikimo idėja Japonijoje nerado didelio atgarsio), antra vertus, jie neidealizavo ir pačios gamtos, netvirtino, esą ji tobula savaime.

Japonai puikiai suvokia, kad žmonės, perpratę gamtos reiškinius, gali koreguoti ir užbaigti jos darbą. Tačiau su gamtos reiškinių nekovoja, priešingai – jie buvo, neretai tebėra garbinami, net dievinami. Medžiai laikomi šventais, esą jų kilmė dieviška. Tokiais laikomų medžių kamienai pažymimi ir apjuosiami specialiais raiščiais (*shimenawa*). Japoniškas žodis *mori* reiškia ir mišką, ir medį, ir sakralinę erdvę, iš kurios kildinami dievai.⁶ Žinoma, medžius garbino ir kitos senosios kultūros, tai būdinga ir baltams, tačiau dabar Vakaruose šis kultūros klodas negrįžtamai prarastas. O Japonijoje (ir kai kuriose kitose Azijos šalyse) medžiai garbinami iki šiol. Beje, apsilankęs Naroje, vienoje iš senųjų Japonijos sostinių, prie šintoistinės *Kasuga Taisha* šventyklos pasivaikščiojau po pirmąjį mišką – tai daug šimtmečių skaičiuojanti giria. Tarp milžiniškų medžių vingiuoja specialiai nutiestas smėlio takas,

kuriuo einant prieš akis atsiveria kvapą gniaužiantys reginiai. Šventyklos prieigose pribloškia kone antlaikiškas miško žavesys. Nekeista, kad lankytojams griežtai draudžiama išklysti iš pasivaikščiojimams skirtų takų ir skverbtis gilyn į šimtmečiais neliečiamą medžių, kitos vešlios augmenijos (ypač gausu įvairiaspalvių samanų) tankmę...

Kaip minėjau, japoniško sodo ištakos susijusios su šintoistinėmis šventyklomis, kurių erdvė aiškiai ir griežtai atskirta nuo natūralios gamtos. Tokios šventyklos buvo kuriamos, viena vertus, remiantis kinų tradicijomis, antra vertus, vidinė jų erdvė suprojektuota, pašalinant visus nereikalingus, trikdančius, dėmesį blaškančius elementus. Trumpiau tariant, šintoistinės šventyklos erdvė – tai atskiras pasaulis, sukurtas, atidžiai stebint, vėliau stropiai atsirenkant ir kartojant gamtos ir / ar Kūrėjo darbą. Japoniškas sodas – tai ištisas kosmosas, sukurtas kraštovaizdžio meistrų, puoselėjančių senas, galias tradicijas, kiekvieną kartą pateikiančių vis kitokią, su vietos kontekstu glaudžiai susijusią sodo estetikos versiją. Japonų kultūrą, išsiskyniusius projektavimo ir statybos principus palyginę su vakarietiškais, matysime, kad Tolimieji Rytai labiau žavisi ne formų ir pavidalų monumentalumu, ne stambiomis masėmis, bet natūralumu, pirmenybę teikia laisvai, kuo mažiau suvaržytai erdvei... Iš dalies dėl šių priežasčių neišsivirtino nei geometrinė sąranga, nei simetrijos principai, kuriuos įkūnija persiško, bendriau imant, islamiško sodo konfigūracija.

Japoniškų sodų tipologija ištis įvairi. Vandens kultūrai ypač svarbus upelio tėkmės (*yarimizu*) sodas, kurio ištakos siekia kinų kultūrą. Šio tipo sode tekantis vanduo, susidūręs su didžiule uolų sankaupa, galiausiai virsta tvenkiniu... Netrūksta ir dar labiau rafinuotų sodo tipų.

Daugelis labiausiai žinomų ir pripažintų japoniškų sodų yra Kiote, vienoje iš senųjų (794–1185) Japonijos sostinių. Dalis jų siejami su arbatos gėrimo ceremonija,

kiti vadinami Rojaus sodais, egzistuoja ir vadinamoji dzenbudistinių sodų atmaina, išsiverčianti be vandens telkinių,

Kioto kraštovaizdis labai tinka sodams puoselėti. Iš trijų pusių sostinė supo medžiais apaugę kalnų masės, išskyrus pietinę pusę, kur driekiasi lygumos. Apylinkėse apstu upių ir upelių, aprūpindavusių vandeniu miestą, rūmus, šventyklas ir sodus. Kalnai ir natūralūs vandens šaltiniai leido soduose įrengti gausybę krioklių, išgauti įspūdingus vizualinius ir akustinius efektus. Kai Kiotas buvo šalies sostinė (vadinauoju Heiano laikotarpiu), krioklius imta įrenginėti ir kitų šalies regionų soduose.

Tačiau man didžiausią įspūdį padarė ne kriokliai, o stovintis vanduo. Lankydamasis vienoje iš garsesnių Kioto šventyklų *Nazen-ji*, beveik atsitiktinai atsidūriau *Tenjuano* sode, kur esama tiek „sausam“ arba dzenbudistiniam sodui būdingų vizualinių reginių, sukurtų, panaudojant smėlį, uolas ir akmenis, tiek įspūdingų vandens „veidrodžių“, įrengtų taip, tarsi jie būtų visiškai natūralūs, aukštaūgiais medžiais ir krūmais apaugę tvenkiniai. Didelę vandens paviršiaus dalį dengia augalija. Pro medžius prasiskverbiantys saulės spinduliai užlieja tvenki-

Tendžuano sodas Nazen-ji šventyklos prieigose

Buvusios Daijoin šventyklos išlikęs sodas

nius paslaptina šviesa, protarpiais girdėti į juos tekančių upelių čiurlenimas. Kai kuriose vietose reikia eiti mediniais lieptais, kitur kelias grįstas smulkesniais ir stambesniais akmens luitais, įkasta giliai į žemę. Net ir nieko nežinant apie filosofiją, pagrindžiančią japoniškų sodų estetiką, tokiose vietose užkeri prieš akis atsiveriantys visiškai kitojie pasaulio, net visatos vaizdiniai.

Nuo pat saulėtekio ištisą dieną praleidęs Naroje, vaikštinėdamas po senąsias šventyklas, vakarop jaučiausi nuvargęs, nukamuotas vidurdienio kaitros, tad nejučia išklydau iš numatyto maršruto ir atsidūriau nepažįstamoje vietovėje, kurios niekaip nesugebėjau identifikuoti turistiniame Naros žemėlapyje. Siau-

Tvenkinys Daijoin šventyklos sode

Autoriaus nuotrauka

rokos gatvelės gale kone kaktomuša atsitrenkia į vartus, už kurių, kaip tvirtino užrašas, driekiasi kadaise garsus, tačiau seniai sunykęs *Daijoino* vienuolyno, įkurto 1087 m., uždaryto 1429 m., sodas, kurį vėliau atkūrė garsusis sodininkas Zenami, įžymiosios *Ginkakudži* šventyklos sodų autorius.

Pravėręs vartelius, atsidūriau niekuo neypatingoje erdvėje. Horizonte stūkso vidutinio dydžio kalnas, primenantis lietuviškam kraštovaizdžiui būdingas kalvas, kiek žemiau driekiasi kelių hektarų pieva su stovinčio vandens tvenkiniais, greta augančiomis pušimis.

Čia įžengiau norėdamas tik atsipūsti, kad galėčiau keliauti tolyn, kol mano žemėlapyje skrupulingai sužymėti dzenbudistiniai vie-

nuolynai dar neužvėrė vartų lankytojams. Trumpam prisėdau ant suoliuko, bet nė nepajutau, kaip prabėgo ištisa valanda, gėrintis paprastu, net asketišku sodu sunykusiame vienuolyne. Iš kontempliacijos staiga pažadino tylus, pagarbus balsas – senyvas japonas mandagiai (kaip šioje šalyje įprasta) nusilenkęs pristatė esąs sodo sargas ir priminė man, kad galiu čia praleisti dar pusvalandį. Vėliau sodo vartai užrakinami. Pačiam sau netikėtai pasilikau iki pat uždarymo, svarstydamas, kuo užburia toks paprastas, lyg ir niekuo neišskirtinis kraštovaizdis... Tiek sodo visuma, tiek vandens paviršiaus raibuliavimas, jo paviršių retsykiais sudrumsčiant nardančioms žuvims, tiesiog prikaustė žvilgsnį, kol išgirdau, kaip girgžteli sodo varteliai ir lėtai artėja veikiausiai tas pats mane užkalbinęs sargas...

¹Kinsaku Nakane. *Kyoto Gardens. Hokusha*. 1999 (1965), p. 98.

²Mark Holborn. *The Ocean in the Sand. Japan: From Landscape to Garden*. Boulder: *Shambala*. 1978, 18.

³Ten pat, p. 20.

⁴Teiji Itoh. *The Gardens of Japan*. Tokyo: *Kodansha*. 1984, p. 26.

⁵Žr. Almantas Samalavičius. Vandens geometrija, arba Persiškų sodų estetinės vilionės. *Kultūros barai*. 2023, nr 3.

⁶Teiji Itoh. Op. cit. p. 33.

Aleksandr GOGUN

KADA PRASIDĖS PASAULINĖ ISTORINĖS ATMINTIES REVOLIUCIJA?

Dauguma ukrainiečių pripažįsta istorinį faktą, kad Stalinas 1941 m. vasarą ruošėsi užpulti Vokietiją. Tai patvirtino šių eilučių autoriaus iniciatyva Kyjivo Razumkovo centro šiemet gegužės 23–31 dienomis atlikta sociologinė apklausa. Tai *MATRA* programos, kurią finansuoja Nyderlandų Karalystės ambasada Ukrainoje, projektas. Pritariančių teiginiui apie Maskvos planuotą agresiją buvo 36 proc., jį atmetė 29 proc., o 35 proc. nurodė, kad jiems sunku atsakyti į šį klausimą. Toks nežinojimas nestebina, nes istoriniais dalykais, ypač dabartinėmis sąlygomis, domisi ne visi.

Daugiausia manančių, kad SSRS rengėsi pirmoji užpulti Trečiąjį Reichą, yra Vakarų Ukrainoje (46 proc.), tą akivaizdžiai lėmė vietinė istorinė atmintis. Būtent čia, vadinamajame „Lvivo balkone“, iki 1941 m. birželio buvo sutelkta galingiausia puolamoji grupuotė žmonijos istorijoje, pavyzdžiui, tankų skaičius viršijo visus Vermachto turimus tankus. Būtent šiame sektoriuje Vokietijos armija 1941 m. vasarą nepasiekė tokios triuškinamos sėkmės kaip Baltijos šalyse ir Baltarusijoje, tik rugsėjį sugebėjo apsupti sovietų kariuomenę prie Kyjivo dėl ankstesnių armijos grupuotės „Centras“, prasiveržusios per Baltarusiją, pergalių.

Visuose Ukrainos regionuose tų, kurie pripažįsta, kad 1941 m. pavasarį ir vasarą Raudonoji armija planavo pulti Vokietiją, daugėja, augant respondentų išsilavinimo lygiui – nuo 30 proc. tarp turinčiųjų vidurinį, iki 39 proc. tarp turinčiųjų aukštąjį išsilavinimą. Respondentų su aukštuoju arba specializuotu viduri-

niu išsilavinimu gerokai didesnė dalis pripažįsta, kad jau 1940 m. pradžioje Kremlius puoselėjo agresyvius planus.

Tik solidesnio amžiaus asmenys, 60-mečiai ir vyresni, atsakydami į klausimą, ar SSRS rengėsi užgrobti Europą, pasiskirstė maždaug vienodai. Santykinai didelis tikinčiųjų Stalino taikumu procentas šiuo atveju tikriausiai aiškintinas sovietinės propagandos ir mokyklinio „švietimo“ įtaka. Po totalitarizmo žlugimo tiek mokytojai, tiek smalsesni mokiniai galėjo gauti alternatyvios informacijos, paneigiančios stalinines Antrojo pasaulinio karo versijas.

Šiuo atžvilgiu atkreiptinas dėmesys į Rusijos mokslininkų pastangas dekonstruoti mitą, kad XX a. 4-uoju ir 5-uoju dešimtmečiais sovietai buvo prisiekę pacifistai. Vien antologijoje „Viktoro Suvorovo tiesa“, kuri dviejų skirtingų leidyklų 2006–2013-aisiais buvo leidžiama dukart per metus, paskelbti daugiau kaip penkiasdešimties autorių, daugiausia maskviečių, Mokslų akademijos darbuotojų, straipsniai šiomis temomis. Nuolatinis tų rinkinių redaktorius-sudarytojas buvo Berlyne gyvenantis architektūros istorikas Dmitrijus Chmelnickis. Tik 2014 m. įsisiautėjus cenzūrai, įbauginti leidėjai nutraukė šį bestselerį.

Beje, akademinų ir humanitarinių veikalų kontrolė Rusijos Federacijoje palaipsniui didėjo nuo 2000-ųjų, todėl daugelis tyrinėtojų dėl įvairių priežasčių atsisakė skelbti savo straipsnius minėtame almanache. Nepaisant to, remiantis šios publikacijų serijos rezultatais,

galima teigti, kad Viktoro Suvorovo atradimą Rusijos istorikai pripažino. Suprantama, išskyrus tuos autorius, kurie vienaip ar kitaip yra priklausomi nuo valstybės arba patys tarnauja režimui (nors ir nevilkėdami uniformos).

Kadangi Ukrainos knygų rinka iki 2014 m. buvo tiesiog užtvindyta rusiškos produkcijos, šis almanchas irgi tapo prieinamas mokslininkams, dėstytojams, mokytojams, žurnalistams, kurių švietėjiškomis pastangomis su naujausiais moksliniais tyrimais susipažino platieji visuomenės sluoksniai nuo Sevastopolio iki Lvivo. Ukrainiečių autoriai irgi rašė almanachui, nors mažiau negu rusai, nes visi pagrindiniai archyvai yra Maskvoje. Chroniškai nepakankamo akademinės sferos finansavimo sąlygomis net motyvuoti Ukrainos specialistai negalėjo nuvykti ir jais naudotis, kol archyvai dar buvo atviri. Taigi pagrindinės publikacijos šia tema 1992–2014 m. buvo paskelbtos rusų kalba. Razumkovo centro apklausa parodė, kad su teiginiu apie SSRS planuotą agresiją sutinka 37 proc. Ukrainoje gyvenančių etninių ukrainiečių ir net 40 proc. etninių rusų.

Tikėtina, nemažai RF gyventojų irgi neabejoja, kad SSRS 1941 m. pavasarį ir vasarą planavo užpulti Trečiąją Reichą. Deja, tiksliai išsiaiškinti Rusijos gyventojų nuomonę minėtu klausimu neįmanoma. Šių eilučių autorius du kartus – 2021 ir 2023 m. – kreipėsi į vienintelį dar lyg ir nepriklausomą sociologijos centrą Rusijoje, siūlydamas atlikti tokią apklausą, tačiau abiem atvejais gavo tylų atsakymą (nors bendradarbiavo su šiuo centru kitais klausimais). Tai nestebina, nes Rusijoje nuo 2014 m. priimti įstatymai, draudžiantys kvestionuoti „išlaisvinantį“ Stalino vaidmenį, verčia sociologus būti itin atsargius, pasirenkant formuluotes, vertinant viešąją nuomonę.

Sunku tuo patikėti, bet angliškai kalbančiame pasaulyje (o anglų kalba yra šiuolaikinio mokslo *lingua franca*) šiuo metu nėra nė vieno mokslininko, kuris atvirai (kur jau ten garsiai!) pripažintų faktą, kad Raudonoji armija 1941 m. planavo pirmoji smogti Vėrmachtui. Ne išimtis ir amerikietis Seanas McMeekinas su naujausiu sensacingu kūrinio „Stalino karas“. Bent

jau aš tokių mokslininkų nežinau, nors ilgai ieškojau dieną su žvake. O juk tai esminis, jei ne visos SSRS, tai stalinizmo istorijos taškas, be kurio tiesiog neįmanoma adekvačiai suprasti, kokia buvo 3-iojo–6-ojo dešimtmečių Maskvos politika.

Keista, kad Šiaurės Amerikos akademinė bendruomenė daugeliu atvejų gana tolerantiška melui, ypač jei tas melas prosovietinis. Galbūt ryškiausias to pavyzdys yra profesorius Groveris Furras, kuris daugiau negu pusę amžiaus dėsto Naujojo Džersio universitete Monklere netoli Niujorko. Vieną iš jo knygų, pavadintą „Antistalininis niekšiškusmas“, su džiaugsmu išleido Rusija. Koks šio veikalo turinys, parodo vien ši autoriaus „išvada“: „*Chruščiovas melavo: kiekvienas Stalino (ir Berijos) nusikaltimų „apreiškimas“ per SSKP XX suvažiavimą 1956 m. vasario 25 d. Chruščiovo paskelbtame Slaptajame pranešime yra akivaizdžiai klaidingas ir tai įrodoma.*“ Pasak Furro, parodomųjų 1937 m. teismų kaltinamieji iš tikrųjų buvo kalti dėl visko, kas jiems inkriminuojama, o lenkų karininkus Katynėje sušaudė vokiečiai... Ką jau čia bepridursi!

Viso to negalima aiškinti vien paprasčiausiu neišmanymu, padaugintu iš geografinio atstumo. Kadangi angliškai kalbančiame pasaulyje gyvena maždaug pusė milijardo žmonių, o ten, skirtingai negu Rytų Europoje, istoriniai tyrimai gana dosniai finansuojami, net mokytojų atlyginimo užtenka komandiruočiams į Maskvą ir kitas dokumentų saugojimo vietas, stalinizmo ar SSRS vaidmens Antrajame pasauliniame kare „ekspertų“ skaičius skaičiuojamas šimtais, o autorių, paviršutiniškai rašančių šiomis ar susijusiomis temomis, yra dar daugiau.

Nereikėtų apsigauti, manant, kad viską lemia vien sumanus daugiapakopis Kremliaus lobizmas, speciali saugumo tarnybų skleidžiama dezinformacija, klaidinanti propaganda, Maskvos išlaikomi tituluoti Vakarų troliai... Žinoma, galimybę susipažinti su pusiau slaptais istoriniais dokumentais Rusijos valdžia suteikia tik tiems užsienio autoriams, kurie rašo pagal bendrą Putino partijos liniją. Visos šios smegenų plovimo operacijos atliekamos planingai ir sistemingai, su čekistams būdingu įtarumu ir kruopštumu, su rusišku

užmoju, be to, pramoniniu mastu. Jei žmogus nėra etniškai susijęs su Rusija arba Rytų Europa, jo žodžiai dažnai priimami kaip asmeninė nuomonė. Skambiausi pavyzdžiai – Julianas Assange'as ir Edwardas Snowdenas, laikomi nuoširdžiais maištininkais, nes jų vardai nesibaigia „ov“ ar „in“. Šiaip ar taip, Rusijos valdžia nuo 1999 m. daro mokslininkams didžiulį spaudimą, nesulyginamą su valstybinių institucijų įtaka akademiniams bendruomenėms Vakarų šalyse. Vis dėlto būtent Rusijoje per pastaruosius tris dešimtmečius dešimtys žinomų mokslininkų paskelbė svarius mokslinius, o ne pseudomokslinius straipsnius, knygas šia tema, laikydami tai profesine savo pareiga.

Taip pat nereikėtų manyti, kad žvilgsnis į 1941-uosius susijęs su kažkokiu tabu, su politiniais problemos aspektais, esą Vakarų ekspertai nenori net tiesiogiai teisinti Hitlerio, bijo nacių parodyti kaip aukas arba pagirti juos už „Barbarosą“. Pirma, kalbame apie paprasto fakto, kad sovietai 1941 m. vasaros pradžioje rengėsi agresyviai antpuoliui, pripažinimą arba nepripažinimą. O kaip ši informacija bus politiškai „dislokuojama“ ar net politizuojama, kiekvienas sprendžia pats, erdvė interpretacijoms begalinė, moralinių pamokų įvairovė tiesiog neribota. Antra, dar atklčiau atmetama informacija, kad 5-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 6-ojo pradžioje SSRS rengėsi žygiui prieš demokratines Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos valstybes. Čia net neįmanoma sugalvoti kažkokios politiškai pagrįstos šio atmetimo interpretacijos. Su vorovo atradimu, atskleidusiu, ką iš tikrųjų rezgė Stalinas, Vakaruose daugelis užsispyrėliškai netiki, nors dalis istorikų ir kai kurie įžvalgesni žurnalistai žino, kad tai tiesa. Dar sudėtingiau Vakarams įrodyti, kad Stalinas planavo surengti branduolinę apokalipsę, net akademiniai specialistų sluoksniai tą neigia kaip juodą gandą. Pavieniai leidiniai anglų kalba, argumentuotai pasakojantys apie tai, nesukelia jokio atgarsio arba tinklaraštininkų žargonu, šis faktas „neįeina“ į JAV ekspertų ir jų turtingų rėmėjų darbotvarkę.

Neperdėsimė sakydami, kad Vakarų universitetai su savo tyrimų centrais apimti inercijos ir nevengia šališkumo. Juk po archyvų revoliucijos sužlugo dauguma

įtakingų, bet ir toliau vis dar puoselėjamų mitų. Pavyzdžiui, ištikus dešimtmečius daugelis gana nuoširdžiai tikėjo, kad Stalinas įsakė nužudyti Kirovą, kad Didįjį terorą savo iniciatyva sukėlė vidurinis, gal net žemesnis partinio ir valstybės aparato sluoksnis (o ne pats vadas davė įsakymą), kad gyvenimo pabaigoje Stalinas rengėsi deportuoti sovietijos žydus... XXI a. jau vos keletas kietakakių kartoja tą mechanškai, tačiau suabejoti taikio mis Stalino intencijomis Vakarų pagrindinė akademine srovė nedrįsta, šiuo klausimu yra tiesiog neperkalbama.

Atrodytų, raudonojo ekspansionizmo apskritai, o ypač sovietų ir vokiečių santykių 1941 m., nesupratimą Vakarų Europoje, Šiaurės Amerikoje ir Australijoje lemia paprasčiausia nekompetencija, kurią reikėtų išskaidyti į tris pagrindinius veiksnus (arba tris klaidingai intuityvias nuostatas).

Pirma, čia kalbame apie nevalingą asmeninės patirties suabsoliutinimą, o ne apie reflektyvų egocentrizmą. Daugelis tyrinėtojų, užaugusių sudėtingame rinkos ekonomikos ir demokratijos pasaulyje, jo realijas ir mechanizmus nesąmoningai taiko socializmo visuomenei, kuri iš tikrųjų buvo labai paprasta. Taigi tyrinėtojai bando Stalinui pripaišyti laisvojo pasaulio lyderių – Churchillio, Roosevelto – bruožus. Tautų vado militarizmą aiškina invazijos iš svetur baime, daugių daugiausia imperine politika, bet jokių būdu ne globalaus viešpatavimo siekimu. Net jei taikoma iliuziškai kritiška samprata „*Stalinas – Rusijos caras*“, mentalinėje kelionėje iš laisvos visuomenės į sovietinę vergiją įžvelgiamas toks menkas pokyčių koeficientas, kad visai nesunku pateisinti stalinistinį ekspansionizmą, kuris iš tikrųjų buvo daug daugiau negu imperializmas, nes juo siekta kasdieninio globalaus dominavimo. Visa tai nuteikia arba romantizuoti raudonąją despotizmą, arba vertinti jį labai atlaidžiai.

Antras, rečiau pasitaikantis veiksnys – įprastinė turtingų, išsivysčiusių šalių panieka neturtingoms ir nelabai demokratiškoms valstybėms. Toks požiūris paremtas ekonominiu SSRS nepajėgumu – šalis buvo tokia vargana, ten tvyrojo toks chaosas, kad generalisimas net nesvajotojo užpulti galingų, jeigu ir ne pernelyg išmintingų, tai gudrių, kaip Hitlerio atveju,

Vakarų. Argumentas apie silpną Staliną visiškai neracionalus – net jei manytume, kad SSRS 1941 m. iš tikrųjų nepajėgė vykdyti sėkmingos agresijos, jos vadas galėjo pervertinti savo jėgas.

Trečias veiksnys šiuo atžvilgiu yra tiesioginis Vakarų centrizmas, įskaitant eurocentrizmą. Viskas, kas yra Vakaruose, *a priori* vertinama kaip aktyvus, iniciatyvus subjektas, o viskas, kas egzistuoja Rytuose, yra pasyvus, inertiškas, geriausiu atveju reaktyvus tarptautinių santykių objektas. Tas taikoma ir operatyviniam štabų planavimui. Būtent toks mąstymas Vakaruose išpopuliarino dvi klaidingas sovietų ketinimų 1941 m. versijas: 1) kontrataka („atsakymas *Vermachtui dvigubu smūgiu*“), nes vis dar buvo transliuojama Stalino propaganda; 2) prevencinis Raudonosios armijos smūgis („užkirsti kelią *Vermachto puolimui*“).

Tai vienas iš Putino ypač mėgstamų įvairiapusės kvaiziistorinės propagandos variantų. Tiesą sakant, SSRS rengė tokį patį „kontrpuolimą“ kaip ir prieš Suomiją 1939 m. lapkritį – tai buvo ataka savo iniciatyva. Jokiuose operatyviniuose Raudonosios armijos Genštabo dokumentuose nenurodoma tariamo nacių išpuolio data. Sovietų kariuomenė prie vakarinių sienų buvo sutelkta visai ne prevenciniam smūgiui, ne „aktyviai gynybai“, o agresijai ir užkariavimui. Tai pagrindinė Raudonosios armijos pralaimėjimų 1941 m. vasarą priežastis.

Žvelgiant iš platesnės perspektyvos, SSRS XX a. 3-uoju–6-uoju dešimtmečiais buvo tarptautinių santykių epicentras, megasubjektas, vienintelė šalis, užsienio politiką vykdžiusi pagal nekintantį planą, kuris didžiąja dalimi darė poveikį visos planetos darbotvarkei.

Dauguma Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos ekspertų tą atkakliai neigia arba užsispyrę nenori suprasti. Tokį nusiteikimą paaiškina kitas subjektyvus veiksnys. Deja, per pastaruosius 35 metus, praėjusius nuo Viktoro Suvorovo knygos „Ledlaužis“ pirmojo leidimo, nė vienam iš mokslininkų, kurie pripažįsta jo atradimą, nepavyko Vakaruose išleisti monografijos, kuri taptų bestselleriu arba tiesiog būtų populiari, prieinama platiems skaitytojų sluoksniams. Neigiamas pavyzdys šiuo atžvilgiu yra amerikiečio Richardo Raacko knyga „Stalino spaudimas Vakarams: 1938–1945“, parašyta

nuobodžia, klampia, sunkia kalba, su gausybe pasikartojimų ir politizuotų užkeikimų. Ši veikalą ignoravo tiek istorikai, tiek žiniasklaida.

Užsukę į pagrindinius Londono, Niujorko ar Toronto knygynus, rasite po kelias knygas apie stalinizmą, tačiau visos, nors ir skirtingais būdais dėsto iškreiptą 1941 m. įvykių versiją, menkina raudonąjį ekspansionizmą, demonstruoja tokį mokslo lygį, koks buvo prieš keturiasdešimt metų. Kitaip tariant, paslaptis, kurią sovietų žvalgas Vladimiras Rezunas išvežė į Vakarus, vis dar laukia, kol bus aprašyta Anthony'o Beevero, Anne Applebaum, Timothy'o Snyderio, Seano McMee-kino, Orlando Figeso, Simono Sebag-Montefiore's arba Richardo Overly'o stiliumi. Šie autoriai rašo apie skirtingus dalykus, dėl kurių daugeliui nepavyksta sutarti, bet kiekvienas iš jų pateikia temą taip, kad sukeltų susidomėjimą, gautų atsaką, sužavi dešimtis, kartais net šimtus tūkstančių skaitytojų. Teksto apipavidalinimas, leidyklos pasirinkimas irgi itin svarbūs Vakaruose, kur pagal drabužį dažnai sutinkami ne tik žmonės.

Taigi šiuo metu Ukrainos valdžiai objektyviai iškyla dvi naujos užduotys, susijusios su istorinės atminties politika. Pirmiausia reikia užbaigti šalies mokyklų ir universitetų švietimo programų desovietizaciją, įtraukiant į vadovėlius ir faktą, kad Raudonoji armija rengėsi agresiją prieš Vokietiją pradėti 1941 m. pavasarį ar vasarą, bet naciai sovietus aplenkė.

Antra, šis atradimas turėtų būti aktyviai propaguojamas tarptautiniu mastu, įskaitant Lenkiją ir Baltijos šalis. Pastarųjų trisdešimties metų praktika rodo, kad Ukrainos diplomatija ir diaspora tarptautiniu lygmeniu sugeba daug pasiekti Europos Sąjungoje ir Šiaurės Amerikoje, vertindama ir interpretuodama istorinius, ypač XX a., įvykius Rytų Europoje.

Gali būti, kad jau po kelerių metų dokumentas „Svarstymai apie Sovietų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų strateginio dislokavimo planą karo su Vokietija ir jos sąjungininkėmis atvejui“, pasirašytas 1941 m. gegužės mėnesį, atsidurs mokykliniuose tiek Rusijos, tiek JAV vadovėliuose. ■

gogun.org / lt

KĄ APIE NACIŲ NUSIKALTIMUS ŠIAULIUOSE ATSKLEIDŽIA VOKIETIJOS TYRĖJŲ DOKUMENTAI*

Pačių vokiečių liudijimais, pirmosiomis okupacijos dienomis į Šiaulius atvykę Saugumo tarnybos (SD) padaliniai jautėsi padėties šeimininkai. Karinės įstaigos saugojo vokiečių policininkai, sandėliuose dirbo, krovinius į rusiškos vėžės geležinkelio vagonus krovė Reicho darbo tarnyba.

Frontui nutolus, Šiauliuose pradėjo veikti Vermachto komendantūra 819. Vadinamoji „lauko komendantūra“ tuo metu buvo lyg ir aukščiausia valdžia, bet SD to nepaisė, todėl santykiai tarp jų buvo įtempti. Kai liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje įsikūrė gebietiskomisariatas, SD jautėsi aukščiau už civilinę valdžią (*civilverwaltung*). Apklausiamas jos komisaras Gewecke tvirtino, kad per visą savo vadovavimo laiką, nuo 1941 m. rugpjūčio iki 1944 m. liepos, nė karto nesilankė SD būstinėje, nors ji buvo už keliasdešimties metrų nuo jo įstaigos. SD turėjo stiprų Himmlerio RSHA užnugarį, todėl nesiskaitė su kitomis įstaigomis.

Vokiečiams užėmus Šiaulius, po dviejų ar trijų dienų pradėta masiškai suiminėti žydus. Tą darė vokiečiai ir lietuviai. Šiaulių kalėjime iki liepos 5 d. atsidūrė maždaug 1000 žmonių, absoliuti dauguma – žydai, beveik vien vyrai. Esesininkai žiauriai tyčiojosi iš areštuotų žmonių, tačiau nėra liudijimų, kad kas nors, sulaikomas gatvėje ar namuose, būtų nužudytas.

Jokių politinių motyvų neieškota, daug ką lėmė atsitiktinumai. Gydytojas dr. Buršteinas po to, kai Klai-

pėdos kraštą 1939 m. kovo mėnesį okupavo vokiečiai (žodis *okupacija* įrašytas jo apklausos protokole), iš Šilutės persikėlė į Šiaulius. Miestą užėmus naciams, liepos 2-osios naktį Buršteiną iš namų išsivedė esesininkai su lietuvių policininkais, bet perdavė „partizanams“ (apklausiamasis paaiškino, kad „*partizanai – tai tie, kurie prieš rusus buvo*“). Vienas lietuvių „partizanas“ gydytojui liepė: „*Ei jūs, tuoj pat eikite namo!*“ Gydytoją paleido jaunas vaikinasis Ivanauskas. Karo metais jis tapo svarbia figūra, jo pavardė dažnai minima įvairiose apklausose.

Beras Kaganas liudijo, kad vidurnaktį iš namų jį išsivedė du dvidešimtmečiai lietuviai. Paklausė, kas jis toks. Žmogus prisistatė, pasakė, kad dirba banke. Tuomet „partizanai“ jį ne tik paleido, bet ir palydėjo iki namų durų, kad atsitiktinai kiti nepagriebtų. Netikėtai išsigelbėjęs žmogus net nesuprato, kodėl jam nusišypsojo tokia laimė. Būta ir daugiau panašių liudijimų. Tai rodo, kaip paprastai galėjo pasikeisti likimas, vis dėlto tokie atvejai išskirtinai reti. Šimtai nekaltų žmonių, neturėjusių nieko bendra su sovietine okupacija, atsidūrė kalėjime – rabinai, mokytojai, inžinieriai, kiti piliečiai. Aišku, sulaikyta ir komunistų, tarp jų lietuvių. Į Šiaulių kalėjimą pateko žydai ir iš aplinkinių vietovių. Sąlygos buvo baisios, suimtuosius žiauriai mušdavo arba už menkiausią nepaklusnumą nušaudavo čia pat, kalėjimo kieme.

Jakobas Rubinšteinas liudijo, kad, kilus karui, bandė bėgti į Rytus, bet kažkur už Šiaulių buvo vokiečių sulaikytas ir atsidūrė „raudonųjų“ kalėjime. Kitą rytą, vykstant vadinamajai „selekcijai“, jį apklausė vokiečių

* Tęsinys iš KB nr. 4 ir nr. 6

karininkas, toliau aiškintis pavedė lietuvių policininkams. Tie Rubinšteiną, garsų sportininką, pažinojo ir tą pačią dieną paleido. Tačiau toks liudijimas viso labo vienas. Įdomu, kad Jakobas, gyvenęs Izraelyje, pirmąkart apklaustas tik 1973 m., iki tol niekas juo nesidomėjo. Tokių liudytojų, kurie apie savo išgyvenimus pirmąkart oficialiai liudijo 8-ajame dešimtmetyje, buvo daugybė.

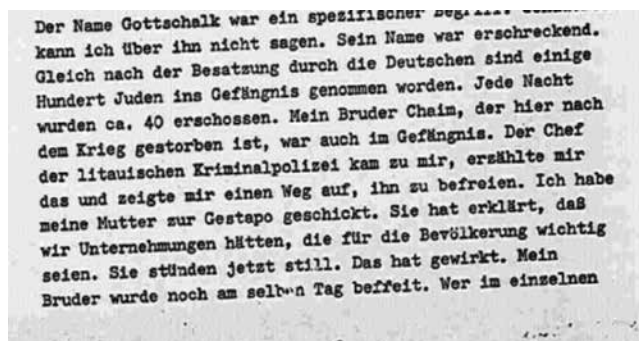
Visi žinojo, kad žmonės masiškai suiminėjami, tačiau išsiaiškinti, kieno konkrečiai įsakymu tas buvo daroma, vokiečių prokurorams, tyrusiems karo nusikaltimus, nepavyko. Daugelis liudytojų tvirtino, kad tokius klausimus sprendavo SD.

Kalėjimo kameroje ar kieme nuolatos vykdytos selekcijos. Pirmiausia klausdavo, kokia suimtojo profesija. Intelligentai neturėjo jokių šansų įveikti tą atranką. Aukštos kvalifikacijos tekstilės inžinierius A. Abromsonas gestapo vadui Krause'ui prisistatė esąs mašinų meistras. Jis buvo paliktas, o „nenaudingų“ profesijų inteligentus išvesdavo ir daugiau niekas jų nebematydavo. Liudytojai pasakojo, kad kalinių likimą sprendė gestapininkai su pilkšvomis uniformomis, į akis krito SS ženklai-runos. Eiliniai prižiūrėtojai kalėjime buvo lietuviai, bet viskam vadovavo vokiečių saugumo tarnybos.

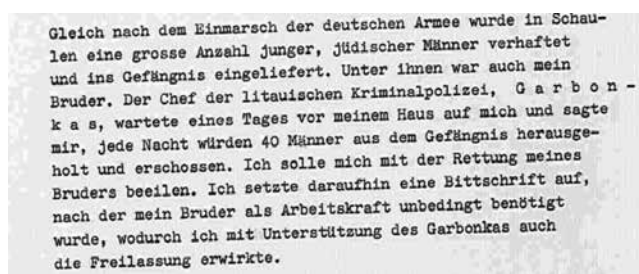
Per atrankas iš kamelių išvesti žmonės atgal nebegriždavo. SD, gestapo vadovybę užplūdo prašymai paleisti sulaikytuosius, pirmiausia nepakeičiamus specialistus. Kreipdavosi fabrikų, įmonių direktoriai, neretai vokiečiai, naujai paskirti vadovauti. Paprastai asmenis, labai reikalingus fabrikams, paleisdavo – taip laisvę atgavo 100 ar 150 suimtųjų.

Esesininkai keliskart per savaitę išveždavo ir sušaudydavo 40, 80, net dar daugiau žmonių. Žudynės 1941 m. vyko visą liepos mėnesį iki rugpjūčio pradžios. Šiaulių gyventojai greitai sužinojo, kad žudoma Kužiuose. Pastangos išlaisvinti sulaikytuosius dar labiau suaktyvėjo. Vienam kitam pasisėkdavo ištrūkti. Šiaulių gydytojo Wulfo Peisachowitziaus brolis Chaimas irgi buvo sulaikytas. Gydytojas liudydamas pasakojo, kad tomis dienomis jį aplankė lietuvių kriminalinės policijos vadas Garbonkas (jiedu buvo geri pažįstami) ir pranešė apie broliui kilusį pavojų, nes vokiečiai kasdien šaudė kalinius, aptarė, kaip būtų galima brolių išgelbėti. Pla-

nas sėkmingai įgyvendintas, Chaimas atgavo laisvę. Abu broliai sulaukė karo pabaigos.

Der Name Gottschalk war ein spezifischer Name. Ich kann ich über ihn nicht sagen. Sein Name war erschreckend. Gleich nach der Besatzung durch die Deutschen sind einige Hundert Juden ins Gefängnis genommen worden. Jede Nacht wurden ca. 40 erschossen. Mein Bruder Chaim, der hier nach dem Krieg gestorben ist, war auch im Gefängnis. Der Chef der litauischen Kriminalpolizei kam zu mir, erzählte mir das und zeigte mir einen Weg auf, ihn zu befreien. Ich habe meine Mutter zur Gestapo geschickt. Sie hat erklärt, daß wir Unternehmungen hätten, die für die Bevölkerung wichtig seien. Sie stünden jetzt still. Das hat gewirkt. Mein Bruder wurde noch am selben Tag befreit. Wer im einzelnen

Gleich nach dem Einmarsch der deutschen Armee wurde in Schaulen eine grosse Anzahl junger, jüdischer Männer verhaftet und ins Gefängnis eingeliefert. Unter ihnen war auch mein Bruder. Der Chef der litauischen Kriminalpolizei, Garbonkas, wartete eines Tages vor meinem Haus auf mich und sagte mir, jede Nacht würden 40 Männer aus dem Gefängnis herausgeholt und erschossen. Ich sollte mich mit der Rettung meines Bruders beeilen. Ich setzte daraufhin eine Bittschrift auf, nach der mein Bruder als Arbeitskraft unbedingt benötigt wurde, wodurch ich mit Unterstützung des Garbonkas auch die Freilassung erwirkte.

Vokiečių prokurorai, tirdami karo nusikaltimus Šiauliuose, teisinės pagalbos kreipėsi į SSRS prokuratūrą. Lietuvos SSR tardytojai apklausė žmones, gyvenusius Kužių apylinkėse. Identiški tų „stebėtojų“ liudijimai leido susidaryti bendrą žudynių vaizdą. Svarbu, kad jų pasakojimai sutapo ir su Vakaruose apklaustų žydų liudijimais, ir su žudynėse dalyvavusių vokiečių parodymais.

Kužių gyventojai pasakojo, kad 1941 m. liepos pradžioje netoliese sustojo didelis karinis sunkvežimis. Vokiečiai juo atvežė žydus su kastuvais ir nuvarė į mišką. Drėgnos pamiškės proskynoje liepė kasti didelės duobės. Pradžioje nei patys žydai, nei lietuviai nesuprato, kam tos duobės reikalingos. Vokiečiai su žydais dažnai užeidavo į kaimiečių sodybas atsigerti vandens, pavalgyti. Vienas kužiškis pasakojo, kad vokiečiams vertėjavęs žydas pasisakė esąs iš Linkuvos. Kaimo žmonės sužinojo, kad žydai atvežami iš Šiaulių. Po karo viena sovietų tardytojo apklausama moteriškė, matyt, vengdama kaltinimo talkininkavimu fašistams, teisinosi: „Turėjau duoti vokiečiams pavalgyti, nes jie buvo ginkluoti, bijojau, kad nušaus.“ Tačiau

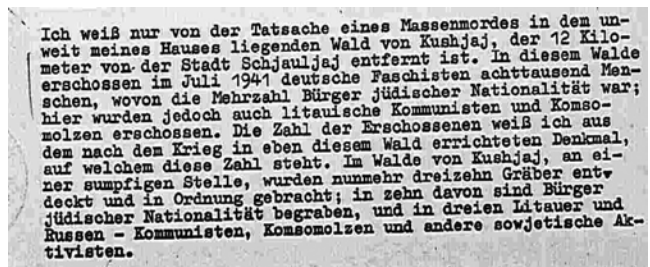
Brežnevo laikais baudmės už tokį „bendradarbiavimą“ su vokiečiais jau negrėsė. Dabar galima diskutuoti, kuriai kategorijai priskirti tą liudytoją – „kolaborantams“ ar „stebėtojams“...

Kai viena ar dvi duobės būdavo iškasamos, kasėjus susodindavo į sunkvežimį ir išveždavo. Kitą dieną, paprastai po pietų, apie 13–14 val., dideli dengti kariniai sunkvežimiai atveždavo civilius, saugomus vokiečių. Juos lydėdavo lengvieji automobiliai, prisėdę karininkų su aukštomis kepurėmis. Suprantama, kaimo gyventojai negalėjo žinoti, kokiai tarnybai tie kariškiai priklauso. Kužių miško pakraštyje vokiečiai aukas išsodindavo ir nuvarydavo į mišką, nieko artyn neprileisdami. Netoliese gyvenantys žmonės nematė, kas vyksta, girdėjo tik šūvius ir klyksmus. Šaudydavo iki sutemų. Tai kartojo visą liepą iki pat rugpjūčio pradžios. Pasitaikydavo, kad į egzekuciją atvežti žmonės atsisakydavo lipti iš sunkvežimio. Kareiviai juos mušdavo, išmesdavo. Kartais karininkai tokius nepaklūstančius čia pat nušaudavo.

Rugpjūčio pradžioje šaudymai Kužiuose baigėsi. Vokiečiai susirado kitą vietą žudynėms.

Po karo nustatyta, kad Kužių miške buvo 13 didelių duobių. Dešimtyje užkasė sušaudytus žydus, kitose – politinius kalinius, tarp kurių buvo lietuvių, rusų, žydų, kitų tautų atstovų. Vienas netoliese gyvenęs vyras pasakojo matęs pažįstamą Julijų Krišių, varomą sušaudyti. Jis prašė pasakyti giminėms, kur nužudytas. Kartą, kai aplink nesišlaistė vokiečiai, tas liudytojas nuėjęs apžiūrėti duobių. Žudynių vietoje mėtėsi akiniai, nosinės, kiti smulkūs daiktai. Lavonai duobėse buvo tik šiek tiek užberti žemėmis. Kartais rasdavo ir dokumentų, juos nunešdavo į Šiaulius ir perduodavo žydams.

Visi be išimties liudytojai tvirtino, kad aukas saugojo, šaudė, viskam vadovavo vokiškomis uniformomis apsirengę, vokiškai kalbantys egzekutoriai, ginkluotų civilių niekas nematė. Vienas liudytojas sovietiniam tardytojui sakė, kad Kužiuose nužudyta 8000 aukų. Jis rėmėsi užrašu ant paminklo, pastatyto žudynėms atminti. Kužių miške sušaudyta apie 1000 žmonių.

Ich weiß nur von der Tatsache eines Massenmordes in dem unweit meines Hauses liegenden Wald von Kushaj, der 12 Kilometer von der Stadt Schjauljaj entfernt ist. In diesem Walde erschossen im Juli 1941 deutsche Faschisten achttausend Menschen, wovon die Mehrzahl Bürger jüdischer Nationalität war; hier wurden jedoch auch litauische Kommunisten und Komsomolzen erschossen. Die Zahl der Erschossenen weiß ich aus molen erschossen. Die Zahl der Erschossenen weiß ich aus dem nach dem Krieg in eben diesem Wald errichteten Denkmal, auf welchem diese Zahl steht. Im Walde von Kushaj, an einer sumpfigen Stelle, wurden nunmehr dreizehn Gräber entdeckt und in Ordnung gebracht; in zehn davon sind Bürger jüdischer Nationalität begraben, und in dreien Litauer und Russen - Kommunisten, Komsomolzen und andere sowjetische Aktivisten.

Paašikėjo, kad nemažai žydų, kasusių tas duobes, išgyveno holokaustą, kai kurie – net lagerius (*von ihnen lebt auch jetzt noch eine ganze Reihe*), tarp jų Poselis, jaunas vyras iš Linkuvos. Gal jis ir buvo tas lietuvių minėtas vertėjas. Poselis tyrėjams papasakojo, kad antrąją vokiečių okupacijos dieną daug Linkuvos žydų buvo sulaukyta, juos uždarė grūdų sandėlyje. Apie 90 žmonių susodino į 3 karinius sunkvežimius ir išvežė į Šiaulius. Ten moteris paleido, vyrai atsidūrė kalėjime. Vėliau atvežta daugiau žydų iš Linkuvos. Atliekant selekcijas, linkuviškis Poselis pateko į 12 kamerą, kurioje buvo 30 jaunų tvirtų vyrų – jie tapo duobių kasėjais. Kad per klaidą jų nesusaudytų, ant kameros durų prižiūrėtojai kreida nupiešė kastuvą. Kalėjime Poselis praleido apie 6 savaites. Apytikriai antrą savaitę jį ir kitus vyrus nuvežė kasti duobių šlapioje miško aikštelėje. Kartais iškasdavo vieną, kartais – 2 duobes. Jis liudijo iš pradžių nesupratęs, kam jos skirtos. Vokiečiai aiškino, neva jų reikia vermachtui, kad apsisaugotų nuo oro atakų. Kasėjus nuolat saugojo 5–6 vokiečiai. Apžiūrėti tų duobių lengvuoju automobiliu atvažiuodavo karininkai, vilkintys gelsvomis uniformomis. Michaelis Littas liudijo, kad buvo bjaurių prižiūrėtojų, bet pasitaikė ir visai neblogų, tie dažnai eidavo į kaimą maisto. Kaimiečiai duodavo duonos, sviesto, lašinių. Vokiečiai maistu kartais pasidalydavę su kasėjais. Panašiai liudijo ir kiti „brigados“ žmonės.

Po gero mėnesio (vienas liudytojas teigė, kad rugpjūčio 7 d.) visą kasėjų grupę vokiečiai išvedė iš kameros, išrikiavo. Karininkas su ruda uniforma paskelbė, kad šiems žydams dovanoja gyvybę, bet jie turi uoliai dirbti, net ir per šabą, nusiskusti barzdas, prisisiūti Dovydo žvaigždes, nevaikščioti šaligatviais, vykdyti kitus nurodymus, griežtai draudžiama pasakoti, ką

matė kalėjime. Po to liepė eiti namo. Tądien iš kalėjimo paleido ne vien kasėjus, bet ir daugiau sulaikytųjų, apytikriai 120 žmonių. Apie porą ar tris savaites iki geto įsteigimo jie gyveno su savo šeimomis. Vienas jau susiruošė grįžti į Linkuvą, bet sutiktas pažįstamas lietuvis jam papasakojo, kad visi Linkuvos žydai, įskaitant ir jo šeimą, liepos 24 d. buvo nužudyti. Žmogus liko Šiauliuose.

Bevor man uns entließ, sagten uns die SD-Leute, daß wir über das was wir im Gefängnis erlebt hätten nicht sprechen dürften. Außerdem wies man uns die Arbeitsstellen zu und sagte uns, daß wir nach Hause zu unseren Familien gehen könnten. Das war also etwa im Juli 1941 und ich habe nun vielleicht noch 3 Wochen lang mit meiner Frau und meinen zwei Kindern in unserer Wohnung gelebt, bis wir Juden aufgefordert wurden ins Ghetto zu ziehen. Schon vor diesem Zeitpunkt hat man sich damit beschäftigt, den für das Ghetto bestimmten Stadtteil einzuzäunen. Ich habe selbst gesehen, wie Juden zu dieser Zeit mit dem Verlegen von Stacheldraht beschäftigt waren.

beobachtet, wie sie wild auf uns loskamen. Ich hörte seinerzeit, daß der Vater der beiden eine Apotheke in Linkowo besaß. Nach vier-fünf Tagen wurde ich in das Gefängnis in Schaulen eingeliefert. Ich war zunächst mit 54, später mit 30 jüdischen Männern zusammen. Wir stellten ein Arbeitskommando zum Gräberschaufeln dar. An unserer Zellentür war mit Kreide eine Schaufel gemalt. Wie ich schon sagte, waren wir am Anfang 54, wovon 30, wahrscheinlich die jüngeren, zur Arbeit ausgewählt wurden. Als wir vom 1. Arbeitstag zurückkamen, waren jedenfalls die anderen 24 nicht mehr in dieser Zelle. Wir waren ein isoliertes Kommando und mußten täglich mit Lastautos nach Kusi fahren. Dort wurden Massengräber ausgeschauelt. Die Deutschen setzten Feldgendarmen - sie hatten eine Plakette um die Hals - führten die Vermessungsarbeiten durch und steckten die Pfähle. Das Gelände lag unter Bäumen. Ich hatte die spezielle Aufgabe, mit einer Axt Äste zu schlagen und sie an den Gräbern an einer Seite als Tarnung aufzustellen. Man sagte uns damals, das seien Stellungen für die Infanterie. Aber in Wirklichkeit sollte man die Erde gewölbt hatte und auf die Kalk gestreut war. Soweit ich mich erinnere, waren die Gräber jeweils zwölf Meter lang und 8 Meter breit und 4 Meter tief. Aber das sind keine genauen Angaben, dies schützte ich nur in meiner Erinnerung. Bei diesem Kommando wurden wir viel geschlagen - wie man sich nach einiger Zeit aneinander gewöhnt hatte, war es ruhiger. Deutschsprechende bzw. litauisch sprechende Angehörige dieses Arbeitskommandos wurden häufig ausgeschiedet, ins Dorf, um Lebensmittel für die Bewachung zu requisitieren. Wir mußten den Bauern sagen, daß dies für die deutsche Infanterie sei. Auf diese Weise gab es Brot, Speck und Butter, aber die Bewachung hatte uns auch davon abgebehalten. Diesem Kommando gehörte ich ungefähr zwei Monate an. Abends wurden die Gefängnisse mit einer Holzblende verschalt. Aus einem Löffel hatten wir eine Art Messer hergestellt und damit einen Schlitz ins Holzbrett

šaudė žydus, trečią vakarą – politinius kalinius. Iš viso apie 180 žmonių. Žudynėms vadovavo SS untersturmfüreris Böhme (nepainioti su bendrapavardžiu SS sturmbanführeriu Hansu-Joachimu Böhme, Tilžės komandos, kuri žudė žydus Lietuvos pasienio miestuose, vadu). Duobės būdavo iškasamos iš anksto. Šaudė karabinais 4 eiliniai iš EK 2, kartu su 6 gestapo, vokiečių kriminalinės policijos ir SD „tarnautojais“.

Einsatzkomandos narys G. Ehrecke patvirtino Patzke's liudijimą. Vieta buvusi pelkėta, šaudė salvėmis, nuosprendžio neskaitydavo. Žydai neturėjo Dovydo žvaigždžių. Aukų neišrengdavo. Žydus į žudynių vietą vežė sunkvežimiais, iš paskos važiavo lengvųjų automobilių kolona su SD pareigūnais, gestapininkais ir EK 2 eilinais. Ehrecke tardytojams sakė buvęs prieš tokias „akcijas“, mielai būtų ejęs į frontą, tačiau tokios galimybės negavo.

Wohl am 4. Tag unseres Aufenthalte in Schaulen kamen gegen Abend zwei oder drei Lkw. an, die mit Juden beladen waren. Böhme gab uns vier Männern den Befehl, uns fertig zu machen und mitsufahren. Böhme führte eine kleine Straße vor Schaulen hinaus. Die Richtung ist mir nicht erinnerlich. Es war sumpfiges Gelände. Die Juden wurden immer 5 Mann nebeneinandergestellt. Böhme gab dann den Feuerbefehl. Wir vier mußten die Juden mit unseren Karabinern erschießen. Je zwei von uns mußten jeweils auf einen Juden schießen. Ich schätze, daß an diesem Abend und an den beiden folgenden Abenden insgesamt 180 Juden erschossen worden sind.

Kitas liudytojas iš EK 2 sakė, kad žudikų komanda, specialiai atvažiavusi iš Rygos, vadovaujama Krauze's, paėmė iš Šiaulių kalėjimo ir sušaudė nemažai žydų.

H. Patzke liudijo, kad šaudant žmones vieną vakarą dalyvavo Reicho darbo tarnyba (*Reichsarbeitsdienst – RAD*). Kai kuriems pasidarė bloga, juos pakeitė esesininkai. Aukas į Kužius veždavo Reicho darbo tarnybai priklausantys sunkvežimiai, RAD padalinys 4 / 16 ne tik transportavo, bet ir saugojo, varė aukas prie duobių, šaudė, užkasdavo duobes. Keista, kad žudynėse dalyvavo darbo tarnyba, apklausiami kiti RAD dalinių vadai negalėjo tuo patikėti, niekas negalėjo jai duoti tokių įsakymų, nes darbo tarnybos funkcijos aiškiai apibrėžtos. Bet, pasirodo, visai patikdavo.

K. Gortato iš RAD liudijimu, tarnybos draugai jam pasakojo, kad irgi kasė duobes aukoms, bet kur ir kada

Tyrėjai, analizuodami įvairių vokiečių tarnybų dokumentaciją, išsiaiškino, kokie daliniai tuo metu buvo Šiauliuose, nustatė, kas Kužiuose šaudė žmones. Viskam vadovavo, viską organizavo einsatzkomandos 2 (EK 2) padalinys. H. Patzke iš EK 2 liudijo, kad jau ketvirtą buvimo Šiauliuose dieną jam ir kitiems grupės nariams įsakyta greitai susiruošti, nes važiuos šaudyti žydų. Jis asmeniškai su kitais grupės nariais liepos mėnesį 3 kartus šaudė žmones kažkokioje drėgname miške. Aukas atveždavo sunkvežimiais. Du vakarus

tai buvo, jis nežinojo. Abejotina, kad Kužiuose. Pirmąsias aukas vokiečiai nužudė, matyt, kažkur kitur. Vienas žudynių dalyvis prisiminė, kad buvo šaudoma prie kažkokio didelio ežero. Galbūt ten ir kasė duobes RAD nariai. Vokiečiai net norėdami neprisiminė lietuviškų kaimų, miškų, ežerų pavadinimų. Prokurorai išsiaiškino, kad žydus šaudė ir broliai Döringai iš RAD padalinio 4 / 16, bet surasti jų nepavyko.

Ein Erschießungsplatz soll in der Nähe eines großen Sees bei Schaulen gelegen haben.

Saugumo tarnyba (SD) ir EK 2 į žydų žudynes įtraukė vokiečių 65-ojo policijos bataliono 3-iąją kuopą. Liudytojo Schüperio teigimu, į policijos bataliono raštinę prisistatęs SD karininkas pasakė, kad nori pasikalbėti su hauptmanu Zumwinkeliu. O šis netrukus po „vizito“ įsakė sudaryti specialią komandą, išvardijo policininkų, kurie privalės dalyvauti „akcijoje“, pavardes. Tie greitai surinkti, jiems pasakyta, kokia „akcija“ laukia. Buvo tokių, kurie atsisakinėjo, bet hauptmanas nenusileido. Jeigu Zumwinkelis tam „SD karininkui“ būtų pasakęs „NEIN, mes turim priskirtas užduotis saugoti sandėlius, kitus objektus. Kol negausim nurodymų iš savo vadovybės, nedalyvausim“, egzekucijos talkininkų būtų tekę ieškoti kitur. Būtent taip nutiko Jurbarkė. 1941 m. liepos 3-iąją į Jurbarką iš Tilžės atvažiavo specialiai civilių žudynėms suburta einsatzkomanda, vadovaujama SS šturmbanfiurerio Böhme's. Žydų buvo suimta daug, todėl kreipėsi „pagalbos“ į vokiečių policijos bataliono vadą, tačiau tas atsisakė ir uždraudė pavaldiniams dalyvauti „akcijoje“, o „kolegoms“ iš Tilžės atsakė: „Mes turim kitų reikalų.“ Tačiau Zumwinkelis nepaprieštaravo, norėjo įsiteikti svarbiam viršininkui. Tądien žudynėms vadovavo, komandavo, teritoriją saugojo SD. Karininkai dažniausiai patys paleisdavo ir „pasigailėjimo“ šūvius (Gnadenschuss) sužeistiesiems į galvas.

Vokiečių 65-ojo policijos bataliono 3-iojoje kuopoje tarnavęs M. Hüskesas irgi dalyvavo žudynėse. Jis pasakojo, kad su tarnybos draugais kažkur prie Šiaulių saugojo amunicijos sandėlius. Tačiau kartą vadai sar-

gybinius surinko ir išvežė sunkvežimiu. Jiems pasakyta, kad turės dalyvauti akcijoje, bet nekonkretizavo, kokioje. Miške pamatę duobę, visi suprato, koks reikalingas. Šaudymui tąkart vadovavo, „pasigailėjimo“ šūvius iš savo ginklo paleisdavo to policijos bataliono vyresnysis leitenantas Wolfas, jaunas karininkas, neseniai atvykęs iš SS vadų mokyklos. Liudytojas negalėjo pasakyti, kas buvo tie sušaudyti žmonės. Nežinojo, kokios tarnybos sunkvežimiai atvežė aukas.

Toje pačioje kuopoje tarnavęs G. Tattenbornas liudijo, kad jam dalyvauti „akcijoje“ įsakė tiesioginis vadas Schüperis. Tattenbornas kategoriškai atsisakė šaudyti žydus. Vadas griežtai nurodė pagalvoti iki vakaro, bet pavaldinys nuomonės nepakeitė. Galiausiai Schüperis nusileido, Tattenbornui šaudyti nereikės, tačiau privalo aukas vedžioti prie duobių. Į mišką visus egzekutorius nuvežė bataliono sunkvežimis. Miško aikštelėje pamatė iškastą duobę. Netrukus keli sunkvežimiai atvežė žydus. Jiems įsakyta lipti iš kėbulų ir gultis pievoje ant pilvų. Tattenbornas užduotis buvo grupes po 5–6 žmones vesti į šaudymo vietą. Netoli duobės aukas perimdavo kiti vokiečių policininkai. Žmones pastatydavo veidais į duobę. Šaudė iš karabinų. Aukoms nusirengti neliepdavo. Lavonus apipylė kalkėmis ir užkasė patys vokiečiai. Tada gėrė degtinę. Žudynėse nedalyvavę policininkai liudijo, kad iš tų „akcijų“ visi grįždavo įkaušę ar net visiškai girti.

Kitomis dienomis šaudė grupėmis po 10 žmonių, egzekutorių buvo 20. Tokiems brutaliems veiksams neparengti policininkai šaudė netaikliai, keletui pasidarė bloga. Saugumiečiai juos išjuokė ir keikdami nuvijo šalin. Liudytojai tvirtino, kad to paties bataliono policininkai žudė žydus ne tik Šiauliuose, bet ir Kaune, ten šaudžiusi 2-oji kuopa naudojosi net kulkosvaidžiais, aukos pačios turėdavo išsikasti duobes. Žudytos ir moterys, ir vaikai. Apie tas žudynes liudijo ir kiti bataliono nariai. Dalis veteranų buvo rezervistai.

Daug svarbios informacijos tyrėjams suteikė 65-ojo bataliono vairuotojas A. Ebenas, į mišką atvežęs šaudytojus. Puikiai prisiminė ir leitenantą Wolfą, neseniai atvykusį iš SS vadų mokyklos, – apytikriai 22 metų labai arogantiškas tipas. Ebeno teigimu, visi žudikai gau-

davę degtinės ir po 5 reichsmarkes už „akciją“. Ebenas tvirtino, kad moteris ir vaikus į šaudymo vietas sunkvežimiu veždavęs kitas to paties bataliono vairuotojas F. Spekowiussas. Kužiuose vaikai nebuvo šaudomi, tai padaryta po keleto savičių kitoje vietoje. To bataliono policininkai tempdavo žmones iš namų, veždavo prie duobių ir šaudydavo. Vienas rezervistas pasakojo girdėjęs, kaip kartą, kai šaudė vaikus, kažkoks berniukas kreipėsi į policininką: „*Déde, juk aš tau nieko blogo nepadariau.*“ Tas metė karabiną šalin ir pasitraukė iš žudikų rikiuotės. Vadui pasakė, jei bus verčiamas šaudyti beginklius žmones, pats sau kulka paleis į galvą. Tokių savižudybių pasitaikydavo. Tas rezervistas dėl tokio „akibrošto“ nebuvo nubaustas. Pasekmės priklausydavo nuo tiesioginio vado. Jei būtų ėmęs rašinėti visokius „raportus“, pavaldinys, pasitraukęs iš žudynių, būtų atsidūręs specialiaame konclageryje prie Dancigo. Pasitaikė ir tokių atvejų.

Liudytojas Füsneris tyrėjams pasakojo, kad bataliono policininkai dalyvavo ir „akcijoje“, kai sušaudyta apie 3000 žmonių. Buvo naudojami net 4 MG kulkosvaidžiai. Grįžęs kuopos kulkosvaidininkas Wernsmannas susijaudinęs pasakojo, kad vaizdas klaidus, šaudytos ir moterys, ir vaikai. Dar pridūrė, kad daugiau niekada skerdynėse nedalyvaus. Dabar žinome, kad Šiauliu apylinkėse tokio masto žudynės surengtos Žagarėje, tiesiog liudytojai neprisiminė miestelio pavadinimo. Kulkosvaidininkas Wernsmannas liudyti negalėjo, nes žuvo fronte, baigiantis karui.

Trečiojo Reicho vadovybė, suplanavusi Rytų Europos šalyse, kai tik jas okupuos, nužudyti šimtus tūkstančių civilių, dar prieš puolimą 1941 m. birželio 22 d. sutelkė ir apmokė specialias einsatzgrupes. Ieškojo žudynėms tinkamų vietų atokiau nuo svetimų akių ir ausų, kad žinios apie vokiečių veiksmus nepasklistų po pasaulį. Kaune parinko caro laikais įrengtus fortus, o šalia Vilniaus, Paneriuose, kapavietėmis pavertė dar prieš karą iškastas duobes – ten planuota įrengti degalų saugyklas. Šiauliuose objektų, tinkamų tokio masto žudynėms, nebuvo – visur kaimai, sodybos, o lįsti gilyn į miškus dėl įvairių priežasčių privengta. Taigi atsiradavo dešimtys „stebėtojų“.

Po karo nustatytos pačių didžiausių žudynių vietos, bet gali būti, kad išsiaiškinta ne viskas. Pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis suimtų ir Šiaulių kalėjime uždarytų žydų didžiausios žudynės rengtos Kužių kaimo apylinkėse. Egzekutoriai važiuodavo pro sodybas, aukas išlaipindavo atvirose vietose, nes miškas pelkėtas, mašinos klimpsta. Žinios apie susidorojimus greitai pasiekė Šiaulius. Vokiečiams išvažiavus, kaimiečiai nueidavo prie duobių. Ten mėtydavosi aukų daiktai, dokumentai. Apylinkėse gyvenantys žmonės pranešdavo pažįstamiems žydams, kas vyksta. Vis dėlto liudijimai rodo, kad net sužinoję apie žudynes žydai (o gal ir lietuviai) negalėjo tuo patikėti, nenujautė, kokia katastrofa jų laukia. Manyta, kad štai dalį žmonių sušaudė ir viskas tuo baigsis. Net kai pradėta žudyti moteris ir vaikus, daugelis vylėsi, gal čia tik baisūs gandai. Štai liudytojas Burginas pasakojo, kad kraupią žinią apie masinius šaudymus pranešė žydų inteligentams. Vienas žydų tarybos narys į jo žodžius reagavęs taip: „*Burginai, Burginai, aš maniau, esate protingas žmogus, tačiau jeigu tikite, kad kažkas panašaus gali vykti, pradedu abejoti, ar Jūs protiškai normalūs.*“ Normalūs žmonės tiesiog neįstengė patikėti, kad įmanomi tokie siaubingi dalykai.

Ich von einem der Feuerwehrrichter, der mir sagte, hat eines der Mitglieder des Ältestenrates, Kartun, gesagt: "Burgin, Burgin, ich glaube, Sie sind ein vernünftiger Mensch, aber wenn Sie glauben koennen, dass so etwas geschehen kann, muss ich daran zweifeln, dass Sie geistig normal sind." - Leider wurde spaeter diese Nachricht

- 3 -

Rugpjūčio pradžioje žudynės Kužiuose baigėsi, tačiau greitai, kai pradėta steigti getą, šaudymai vėl atnaujinti, bet jau Gubernijos miško pakraštyje. 1941 m. rugsėjį ten sušaudyta apie 1000 žmonių. Žudė vaikus, moteris, vyrus, senokus, – visus tuos, kurie „netilpo“, t. y. paprasčiausiai nebuvo įleisti į getą. Gewecke tvirtino, kad už tą selekciją, kai žmonės atrinkti, pasmerkiant juos mirčiai, išskirtinė atsakomybė tenka SD. „*Ne mano galioj buvo visa tai sustabdyti*“, – tvirtino gebietskomisaras. Neįleistus į getą žydus suvarė į tris Šiaulių sinagogas ir senelių prieglaudą, o iš ten veždavo žudyti.

Šiauliuose veikė tranzitinis rusų belaisvių lageris (*Durchgangslager; dulag 102*) ir belaisvių stovykla *Stallag 313*. Per apklausas H. Šūtas, tarnavęs *dulage 102*, liudijo,

kad matydavo žydus, dulago automobiliais vežamus iš miesto. Žinojo, kad jie žudomi. Tačiau negirdėjo kalbų, kad egzekucijose būtų dalyvavę dulago kariškiai.

B. Austermannas pasakojo matęs žydus, uždarytus 3 sinagogose. Juos grupėmis vežė į aplinkinius miškus ir žudė. Austermannas tai sužinojo iš pasakojimų. Sinagogose žydus saugojo dulago 102 personalas, o į miškus veždavo esesininkai. Dulago personalas masinėse žudynėse nedalyvavo, bet sušaudė rusų komisarą pavarde Serebriakov.

Sinagogose uždaryti žmonės, matyt, nujautė, koks likimas jų laukia, nes per pažįstamus lietuvius bandydavo į getą perduoti atsiveikinimo raštelius.

falsch war und dass es besser gewesen wäre, wenn ich mich bereits in Uln nicht zu allen Dingen vorbehaltlos geäußert hätte. Ich weiss positiv, dass an diesen Selektionen gelegentlich der Belegung der Ghettos der SD beteiligt gewesen ist und zwar nicht nur beteiligt, sondern ausschließlich verantwortlich. Ich habe mit eigenen Augen gesehen, dass größere Fahrzeuge - meiner Erinnerung nach Camibusse -, die mit Juden vollgeladet waren auf Wege am Ghettoausgang vorbeigefahren sind und zwar nicht in Richtung Ghetto. Diese Kraftwagen waren besetzt mit litauischer Polizei und SD-Männern. Ich habe einen der SD-Leute nicht erkannt. Die verhältnismässig wenigen Schaulener SD-Leute können allein bei dieser Aktion nicht eingesetzt gewesen sein. Ich nehme an, dass es Leute vom Einsatzkommando Riga gewesen sind. Bei mir hat sich zur Zeit dieser Aktion niemand vom SD schon lassen. Ich bin von den Selektionen vorher nicht unterrichtet gewesen und habe dabei in keiner Weise mitgewirkt. Es stand auch nicht in meiner Macht, sie zu verhindern.

Gubernijos miške žmonės šaudė tos pačios vokiečių tarnybos kaip ir Kužiuose, tačiau dalyvavo ir pagalbininkai lietuviai, vadinamieji baltaraiščiai, arba „buržuaziniai nacionalistai“, kaip užprotokuluota sovietmečiu. Kartu žudė, kartu degtinę gerė. Įdomus faktas, kad Šiaulių bylos tyrėjai turėjo tik vokiečių, dalyvavusių žudynėse, liudijimus, nes rusai neatsiuntė nė vieno lietuvio, prikišusio nagus prie žydų žudynių Šiauliuose, apklausos. Gal tie buvo jau sušaudyti?

Hando, wobei uns zu diesen Aussagen gipfeln jedoch darin, daß die 3. Kp. laufend zu Judenerschießungen im Raum Schaulen (Männer, Frauen und Kinder) eingesetzt war.

Į Gubernijos mišką aukas vežė įvairių vokiečių dalinių sunkvežimiai. Tačiau liudytojai prisiminė ir vietinį gelto-

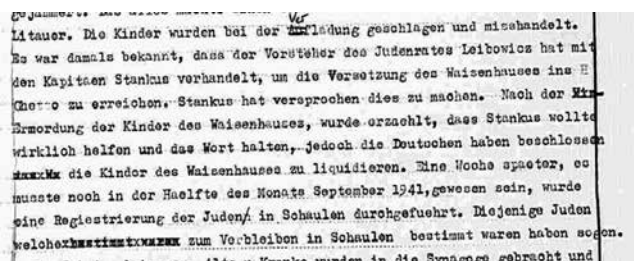
Nach den bisher vorliegenden Erkenntnissen war die 3. Kp. während ihres Aufenthaltes in Schaulen - die 1. und 2. Kp. sowie der Stab des Batl. 65 lag in dieser Zeit in Kowno - an Massenerschießungen jüdischer Menschen beteiligt. Nach den vorliegenden Zeugenaussagen wurden die Menschen aus ihren Wohnungen in Schaulen geholt und durch die Batl.-Fahrzeuge in einen Wald bei Schaulen gefahren. Dort erfolgte dann in einer Lichtung die Exekution, die durch die 3. Kp. durchgeführt wurde.

Nach den verschiedenartigen Darstellungen der Zeugen steht fest, daß die 3. Kp. bzw. Teile davon, während ihres Aufenthaltes in Schaulen mehrfach zu Judenerschießungen eingesetzt waren.

ną autobusą. Sovietų tyrėjai surado ir apklausė to autobuso vairuotoją lietuvį. Jis labai detaliai prisiminė karo metų įvykius. Kartą vasaros pabaigoje, „kai soduose jau buvo obuolių“, garažo viršininkas jam liepė važiuoti prie vokiečių saugumo policijos būstinės. Kai nuvažiavo, vokiečiai nusivedė į pastatą ir ėmė klausinėti, ar jis ne žydas. Žmogus gynėsi, tačiau vokiečiams atrodė gerokai įtartinas. Tikrino dokumentus, žiūrinėjo visaip, bet galiausiai nutarė, kad ne žydas. Tada įsakė važiuoti prie sinagogų. Ten stovėjo 5 ar 6 sunkvežimiai, į kuriuos buvo varomi žmonės. Iš kur tie sunkvežimiai, jis nežinojo. Prigrūdo ir jo autobusą vyrų, moterų, vaikų. Tuomet įlipo 2 ginkluoti lietuviai, liepė važiuoti Telšių kryptimi, prigrasino, kad niekur nestotų. Važiavo apie 10 km, tuomet iš pagrindinio kelio pasuko Gubernijos miško link. Jų jau laukė esesininkai, stovėjo lengvasis automobilis. Žydamis liepė išlipti, nusi-rengti ir gultis ant žemės. Už menkiausią nepaklusnumą žiauriai mušė specialiais rimbais. Vienas smūgis perplėsdavo drabužius, trūkdavo oda, žmogus apsipildavo krauju. Po to ėmė varyti į mišką. Ten sušaudydavo. Viskam komandavo vokiečiai. Matė, kaip egzekutoriai kapstosi po nurengtų aukų rūbus, ieškodami vertingų daiktų.

Tądien geltonasis autobusas padarė 2 reisu. Sunkvežimiai, jo teigimu, dar daugiau kartų važinėjo į Šiaulius. Autobuso vairuotojui pagrasino mirtimi, jei kam nors papasakos, kur buvo, ką matė. „Ir aš tylėjau tuomet“, – prisipažino tardytojui žmogus. Bet po karo liudijo atvirai. Sakė, kad žmones į tą pačią vietą vežė dar keliskart. Jam teko vežti ir našlaičius iš vaikų namų, buvusių Vilniaus gatvėje. Kai tuos 6–11 metų vaikus išsodino ir liepė nu-

sirengti, jie ėmė verkti, klykti, šauktis tėvų. Vairuotojas sakė, kad tai baisiausia, ką per netrumpą savo gyvenimą yra matęs ir išgyvenęs. Po to kelias paras negalėjęs nei miegoti, nei valgyti. Liudytojai žydai pasakojo, kad „judenrato pirmininkas Leibowiczius tarėsi su kapitonu Stankumi perkelti vaikus iš našlaičių namų į getą. Stankus pažadėjo tai padaryti. Po našlaičių žudynių buvo kalbama, kad Stankus laikėsi žodžio, tikrai norėjo padėti, bet vokiečiai nusprendė vaikus likviduoti“. Žudynėse dalyvavo vokiečiai ir lietuviai. Autobuso vairuotojas prisiminė, kad žudikai buvo girti.

Jerušalmis „Dienoraštyje“ paminėjo, kad vaikus į žudynių vietą vežė sunkvežimis. Kaip minėta, 1941 m. liepos–rugsėjo įvykius jis aprašė kiek vėliau, remdamasis kitų pasakojimais, nes pats tuo metu Šiauliuose nebuvo. Tačiau liudytojai žydai, žinoję tikrąsias aplinkybes, prisiminė ir autobusą, vežusį vaikus.

Šalia Gubernijos miško gyvenęs žmogus tardytojui pasakojo, kad duobes kasdavo iš Šiaulių atvežti belaisviai, kartais užeidavę paprašyti maisto. Po šaudymų tuos belaisvius atveždavo duobių užkasti.

Viskas vyko apytikriai už 300 metrų nuo eigulio namų. Eigulys liudijo, kad Gubernijos miške, Normančių eiguvoje, žudynės vyko rugsėjo mėnesį. Šaudydavo popiet. Aukas veždavo keliuku per to žmogaus kiemą. Prie miško išsodindavo ir liepdavo nusirengti iki apatinių rūbų.

Šaudymo dienomis pirmieji lengvuju automobiliu atvažiuodavo vokiečių karininkai, prie diržų prisiseğę neįprastai didelius geltonus dėklus su pistoletais. Motociklais atburgzdavo kareiviai. Eigulio name užėmę vieną kambarį, vokiečiai gerdavo degtinę. Po to eidavo prie duobės. Baigę egzekuciją, susirinkdavo vertingiausius daiktus, net drabužius ir išvažiuodavo. 1944 m. rudėnį žudynių vieta ištirta, apklausti vietiniai gyventojai

liudijo, kad šaudyta rugsėjo 7–15 dienomis, pradėdavo 15 val. Miško aikštelėje buvo didžiulės apie 21 m ilgio 3 m pločio duobės. Iš viso aukų apie 1000. Daugeliui persautos galvos. Paprastai taip šaudoma iš pistoletų, pridėjus vamzdį prie pakaušio...

Geltonojo autobuso vairuotojui kelionės į Gubernijos mišką baigėsi, kai kartą jis įklimpo purvyne. Netrukus žudyti „nereikalingus“ žmones Gubernijos miške liautasi, bet vairuotojo bėdos tęsėsi. Kartą „ankstyvą rudėnį“ jam vėl įsakyta važiuoti prie SD būstinės. Šįkart reikėjo ginkluotą būrį iš Užvenčio nuvežti į Žagarę. Nuvežė, bet grįžti negalėjo, liepta laukti kitos dienos. Pernakvojo kažkokiame ūkyje prie Žagarės, o rytą apie 11 val. nurodyta skubiai važiuoti į miestelį. Nuvažiavęs pamatė turgaus aikštėje suguldytus žydus, apsuptus ginkluotų vokiečių ir lietuvių. Buvo jau nušautų žmonių. Liepta privažiuoti kuo arčiau, tada gyvuosius suvarė į autobusą ir sunkvežimius. Vairuotojas matė, kaip stovėdami balkone 4 vokiečiai fotografavo tą vaizdą. Nuvežė aukas į „miškelį, kuris atrodė panašus į parką“. Priveždavo prie pat duobės. Baisus vaizdas. Vairuotojas matė vaikus, stumiamus į duobę ir šaudomus. „Du vokiečiai iš visai arti mašinpistolėmis“ šaudė moteris ir vyrus. Po egzekucijos vokiečiai rausdavosi po nužudytųjų daiktus. Vairuotojas pavirtino, kad tose skerdynėse kartu su vokiečiais dalyvavo ir lietuviai.

Vienas vokiečių policijos rezervistas liudijo, kad baisiose žudynėse netoli Šiaulių dalyvavo ir 65 bataliono policininkai su 4 MG kulkosvaidžiais, nužudyta 3000 žmonių. Vietovės pavadinimo jis neprisiminė, tačiau tame regione buvo tik viena tokio masto „akcija“ – Žagarėje.

Ir vokiečiai, ir tas autobuso vairuotojas liudijo, kad tądien Žagarėje nužudyta apie 3000 žmonių. Po karo atlikus tyrimus, beveik tiek aukų rasta trijose duobėse: vienoje 6 vyrai, kurių rankos surištos už nugaros, ir 2 moterys. Antroje – 38 asmenys, trečioje 530 vyrų, 1225 moterys ir 625 vaikai. Manoma, kad Žagarės žudynės suorganizavo einsatzkomanda 3 (EK 3).

Žydus iš įvairių miestelių vokiečiai koncentravo Žagarėje. Iki geto įsteigimo planuota ten perkelti ir Šiaulių žydus. Gewecke's teigimu, kažkiek žydų,

nepatekusių į Šiaulių getą, buvo išgabenta į Žagarę ir net į Rygą. Sovietų laikais apklausta radviliškiečiai pasakojo, kad Radviliškio žydus „sušaudė vokiečių fašistai, talkinant lietuvių buržuaziniams nacionalistams“. Rugsėjo mėnesį moterys ir vaikai iš Radviliškio buvo išvežti į Žagarę, bet liudytoja su 2 metų dukra pabėgo. Po kurio laiko abi prisiglaudė Šiaulių gete, ten ir sužinojo, koks likimas ištiko žydus, nuvežtus į Žagarę. 1943 m. ji iš geto paspruko ir liko gyva.

Apie tas baisybes žydams pasakojo ir lietuviai, viską matę savo akimis. Šiaulių gaisrininkai kitą dieną po žudynių turėjo važiuoti į Žagarę – liepta nuplauti kraują aikštėje. Sugrįžę viską papasakojo savo bičiuliams žydams. Keletui aukų tądien Žagarėje pavyko išsigelbėti. Vienas iš jų, atbėgęs į Šiaulių getą, nieko aiškaus papasakoti negalėjo, buvo pernelyg sukrėstas. Lapkričio pradžioje į getą atbėgo buvusi Jerušalmio mokinė Krol ir Strulis, likę gyvi per Žagarės žudynes. Jerušalmis prisiminė savo mokinę po karo sutikęs Šiauliuose, o Strulį – Vilniuje. Per Žagarės žudynes išgyveno dar vienas žydas, jo pavardė Wazis (ar Vacis).

Šiaulių byloje yra daug medžiagos apie Žagarės žudynes, nors tai nebuvo šios bylos objektas. Pateikta liudijimų apie vokiečių Josefą Böhme, kuris buvo vienas iš pagrindinių, o gal net svarbiausias Žagarės „akcijos“ organizatorius. Skirtingais laikotarpiais jis naudojosi netikromis tapatybėmis – M. von Manteufelio ir kitais vardais. Karo metais patiems vokiečiams darant pas jį kratą, rastas lietuviškas asmens dokumentas su jo nuotrauka, bet Juozo Falko vardu.

Außerdem wurden eines Abends bei Schaulen ca. 50 - 60 Menschen (Männer, Frauen und Kinder) durch die 3. Kp. erschossen. Nach diesen durchgeführten Aktionen gab es jeweils Schnaps zu trinken. Dieses kann ich als Augenzeuge berichten, denn ich habe gesehen, wie diese Kommandos betrunken zurückkamen. Einer dieser zurückkehrenden betrunkenen Leute war Theo W e i t e r s h a g e n aus Gladbeck oder Gelsenkirchen. Weitere Namen fallen mir im Moment nicht ein. Wo diese Kommandos die jeweiligen Befehle herbekamen, kann ich auch nicht sagen. Sie mußten doch aber vom Batl.-Stab gekommen sein. Zusammenge stellt sind die Kommandos sicherlich durch den damaligen "Spieß". An den Namen kann ich mich nicht mehr erinnern. Wenn mir hier der Name S c h ü p e r genannt wird, so mag diesen zutreffen, dieser Name ist mir auch geläufig.

Kita didelė Šiaulių žydų žudynių vieta – Bubiai, apytikriai už 14 km nuo Šiaulių, važiuojant Kelmės kryptimi. Apie ją liudijo keletas lietuvių „stebėtojų“. Bubiuose karo metais veikė vokiečių valdomas valstybinis ūkis, kuriame dirbo vietiniai gyventojai. Žmonės prisiminė, kad savaitę prieš žudynes į Bubius lengvuju automobiliu atvažiavę vokiečių karininkai vaikščiojo, dairėsi ir apytikriai už 300 metrų nuo to ūkio pagrindinių pastatų, nedidelėje daubelėje netoli Dubysos sukalė kuoliukus. Netrukus vokiečiai sunkvežimiu atvežė sovietų belaisvius, kuriems liepė iškasti didžiulę duobę. Žmonės nekrepė dėmesio, toliau dirbo įprastus darbus, sėjo rugius, prižiūrėjo gyvulius, remontavo pastatus, juk maža kam reikia duobių karo metais... Po keleto dienų, apie 16 val. vėl atvažiavo vokiečių karininkai su žalsvomis uniformomis, aukštomis kepurėmis. Tokias uniformas dėvėjo vokiečių saugumo policija. Suprantama, „stebėtojams“ tie „žalieji“ karininkai neprisistatė, nepasakė, kokiai tarnybai priklauso. Netrukus vienas po kito atvažiavo apie 10 sunkvežimių. Vieni liudytojai tvirtino, kad vyrus, moteris, vaikus saugojo ginkluoti lietuvių „buržuaziniai nacionalistai“, kiti sakė, kad vien vokiečiai. Galėjo būti ir taip, kad vienuose sunkvežimiuose aukas saugojo lietuviai, o kituose – vokiečiai. Kelias iki duobės ėjo per ūkio centrą. Atvežtus žmones išsodino, liepė nusirengti, mušė... Vėliau grupėmis pradėjo varyti prie duobės. Pasigirdo šūviai. Sukrėsti ūkio darbininkai metė darbus. Pačios žudynių vietos jie nematė, girdėjo tik riksmus, aimanas, šūvius. Viskas truko iki tamsos. Tada žudikai į maišus susikrovė aukų drabužius. Ūkio darbininkai kitą rytą nuėjo prie duobės. Šalia mėtėsi žudikams netikę aukų batai, varganos drapanos. Nužudyti žmonės buvo tik vos vos apiberti žemėmis. Ūkio darbininkai duobę užkasė. Netoliese rastą žydų malūnininko Navitzkio pašą nunešė į getą, atidavė žydų tarybai. Taip sužinota apie dar vieną tragediją ir žudynių vietą. Bubiuose daugiau nešaudyta.

grüßern erschossen worden sein sollen. Daß Leute, die nicht im Ghetto kamen bei Bubai erschossen worden sind, geht aus folgender Tatsache hervor: Ein litauischer Bauer hat ins Ghetto den Personalausweis eines jüdischen Mühlenbesitzers mit Namen Nawitzki gebracht und dazu gesagt, daß er diesen Paß in der Nähe der Erschießungsstelle im Wald von Bubiai gefunden habe. Den Paß hat er dem Judenrat überlassen. Ich habe ihn selbst gesehen.

Erikas Grapas, tarnavęs vokiečių gal 11, gal 13 policijos batalione (prabėgęs 3 dešimtmečiams jis nebuvo tikras dėl bataliono numerio), liudijo, kad kartą Šiauliuose jam ir kitiems policininkams jų vadas leitenantas Wagneris nurodė kartu eiti į getą. Ten buvo surinkta nemažai žydų, leitenantas skaitė pavardes, o žydai su ryšuliais lipo į sunkvežimį. Viskas vyko taikiai, atrodė, tuos žmones kažkur perkelia. Tai truko apie 2 val. Žydai nieko neįtarė. Leitenantas Wagneris pasakė Grapui: „*O kad jie žinotų.*“ Liudytojo teigimu, iš geto išvežė 4 pilnus sunkvežimius. Grapas tų žmonių nelydėjo, bet iš tarnybos draugų, saugojusių žydus, sužinojo, kad visi nužudyti kažkur prie Šiaulių. Didelė tikimybė, kad būtent tuos žmones nuvežė į Bubius.

Grapas liudijo ir apie bendražygius, prisiminė Ernstą Šulcą, nusišovusį Rygoje. Dankas ir Diedrichkeitis buvo iš Kionigsbergo, abu labai gėrė, galiausiai dėl to degradavo. Valdžia išsiuntė juos į Kauną.

Netoli Šiaulių esantys Pručiūnai – specifinė žudynių vieta, kurioje egzekucijos vykdytos nuo okupacijos pradžios iki paskutinių nacių šeimininkavimo Šiauliuose dienų – 1944 m. liepos pabaigos. Pručiūnuose buvo žudomi įvairių tautų kaliniai, bet daugiausia lietuviai. Pručiūnus galima vadinti žinybine SD ir vokiečių saugumo policijos rengtų egzekucijų vieta. Duobės kasė privačioje žemėje, vos už 400 m nuo savininko namų. Niekas jo nuomonės neklausė, o jam net mintis nekilo protestuoti. Ne savo valia tapo, kaip dabar sakoma, „stebėtoju“, o po karo – svarbiu liudytoju. Jį apklausę sovietiniai tardytojai sužinojo, kad kasdavo duobes karo belaisviai, dauguma aukų buvo lietuviai. 1944 m. pasitraukus vokiečiams, žudynių vieta ištirta. Viena iš 8-ių duobių buvo prastai užkasta, matėsi žmonių, nužudytų surištomis rankomis, lavonai. Jie sušaudyti 1944 m. liepos 23 d., paskutinį sekmadienį, prieš užimant Šiaulius sovietams. Aukas į Pručiūnus veždavo dengtais sunkvežimiais, kuriuos lydėdavo lengvieji automobiliai. Teritoriją saugojo automatais ginkluoti vokiečiai, niekam neleisdami artintis. Kartais šaudydavo trumpai, o kartais egzekucija tęsdavosi kelias valandas. Šaudyta karabiniais, pistoletais, automatais.

Atskirai apklausta to žemės savininko žmona patvirtino vyro liudijimą, papildomai papasakojusi, kad vo-

kiečių uniformos buvo žalsvos, šaudymų surengta daug, skirtingomis dienomis nužudytas aukas suversdavo į vieną duobę. Egzekucijos išvakarėse vokiečiai išpėdavo, kad nesiartintų prie tos vietos, gyvulių į ganyklą nevėstų ta kryptimi. Liudytoja karo metais girdėjusi, kad žmonės veždavo iš Šiaulių kalėjimo. Sovietų tardytojai apklausė ir to kalėjimo kapelioną, kurį sovietiniai „organai“ surado Skirsnemunėje. Toms pareigoms jį paskyrė arkivyskupas Juozapas Jonas Skvireckas. Kalėjime buvo ir kriminalinių, ir politinių kalinių. „Politinius“ savo žinioje laikė vokiečių saugumo policija. Surinkę partiją pasmerktųjų, rankas surišdavo viela, išveždavo sunkvežimiais. Geresnius rūbus pakeisdavo prastais. Veždavo pagal sąrašą, surašytą vokiečių kalba.

Kapelionas gerai sutarė su politiniais kaliniais. Kalėjimo viršininkas A. Virkutis jam pasakojo, kad kalinys, kuriuo susidomėdavo vokiečių saugumo policija, iškart būdavo pasmerktas. Sprendimus priimdavo vokiečiai. Informacija apie žudynes buvo slepiama. Areštuodavo dėl įvairiausių priežasčių – pavyzdžiui, išvarė žmogų kasti apkasų, o tas pabėgo. Jei pagaus, už tokį dalyką – kulka į pakaušį. Arba padėjo kokiam išalkusiam belaisviui, arba laiku nepateikė nustatytos duoklės. Štai ir „politinis“ nusikaltėlis.

Žudynių vietą Pručiūnuose ištyrus, duobėse rasta ir vyrų, ir moterų, iš viso 732 lavonai. Aptikta asmens dokumentų. Liudytojai sakė girdėję, kad vienas nušautas, nes pabėgo iš vokiečių darbo tarnybos, kitas dar kažkokį „nusikaltimą“ padarė. Atkasinėjant duobes, iš aplinkinių kaimų ėmė rinktis žmonės, kurių artimieji ten nužudyti. Moteris iš Žuvininkų kaimo, atsivežusi karstą, papasakojo, kad jos vyrą vokiečiai suėmė okupacijos pabaigoje, liepos 6 d. ir išvežė nužudyti. Nors buvo sužeistas, sugebėjo pabėgti, bet vokiečiai su šunimis jį pasivijo. Liudytojas pasakojo, kad prieš įmesdami į duobę, galvažudžiai nutraukė aukos pusbačius. Kitą dieną vokiečiai suėmė ir tą moterį, mušė lazdomis. Jau buvo aiškus ir jos likimas, tačiau tąakt Šiaulius bombardavo sovietai, kliuvo ir kalėjimui, per sumaištį pabėgo nemažai kalinių, su jais ir toji mirčiai pasmerкта moteris...

Tęsinys kitame numeryje

RELIGIJA IR DIPLOMATIJA: KATALIKŲ BAŽNYČIOS VEIKLOS KRYPTYS EUROPOJE IR LDK

Viduramžiais Romos Katalikų bažnyčia savo įtakos gijomis buvo apraizgiusi kone visą politinį, socialinį ir kultūrinį Europos gyvenimą. Daugelis įtakingiausių to meto asmenų glaudžiai siejosi su Bažnyčia, jos padedami kopė pasaulietinės karjeros laiptais. Ne išimtis buvo ir diplomacija, anuomet dar griežtai neapibrėžta, žengianti pirmuosius žingsnius institucionalizacijos link. Katalikų bažnyčia, daugeliu atžvilgių būdama geriau organizuota, turėdama aiškesnę struktūrą, ilgai dominavo ir diplomatijos sferoje, išlaikydama savo įtaką galingiausių Europos valdovų rūmuose. Tačiau Renesansas, humanizmo idėjų plėtra, Reformacijos plitimas privertė Bažnyčią, o kartu ir valstybes, permąstyti tarpusavio bendravimo formas, nusistatyti naujas taisykles.

Koks buvo Romos Katalikų bažnyčios santykis su diplomacija, kokią įtaką jos darė viena kitai? Europai atsisveikinant su Viduramžių epocha, Bažnyčia stengėsi išlikti svarbia tarptautinės politikos veikėja tuo pokyčių laikotarpiu. Čia nebus gilinamasi į diplomatijos istoriją, jos raidą, į kanonų teisės poveikį besiformuojančiai sekuliariajai teisei, kuri, žinoma, darė didelę įtaką ir pasaulietinei diplomacijai, nes tam apžvelgti reikėtų kur kas platesnio tyrimo. Minėtų sričių pavyzdžiais, nesigilindama į jų priežastis ir ištakas, tiesiog iliustruosiu kai kuriuos ap-

tariamąsias temas aspektus. Geografinis tyrimo laukas apima Vakarų Europą, kur neginčytinai stipri buvo krikščionybė ir kur mezgėsi svarbiausi užsienio politikos kontaktai. Ypatingas dėmesys kreipiamas į Apeninų pusiasalio valstybes – ne tik dėl to, kad joms ypač juntamą poveikį darė Šventasis Sostas, bet ir dėl Italijos miestų-valstybių diplomatijos specifikos. Bus aptariama ir LDK diplomatų veikla, kartu apžvelgiant rytinį Europos pakraštį dėl kontaktų su slavų kraštais. Chronologinėmis tyrimo ribomis pasirinktas XVI a., nes tuo metu Europoje jau galutinai subrendo Renesanso idėjos, kilo ir plito Reformacija, buvo pradėta Katalikiškoji reforma. Senasis žemynas patyrė pirmuosius kokybinius tarptautinės politikos pokyčius. Aptariamasis laikotarpis bus išplėstas, prisitaikant prie geografijos, nes Italijos diplomacijai labai svarbi XV a. antroji pusė, o LDK – XVII a. pradžia.

Tyrėjai šią temą aptaria platesniuose kontekstuose, lygindami Viduramžių ir Renesanso diplomatijos ypatumus. Italijos miestų-valstybių diplomatiją išsamiai nagrinėjanti Isabella Lazzarini pabrėžia, kad viduramžiškosios diplomatijos nei erdvės, nei laiko požiūriu negalima aiškiai atskirti nuo renesansinės. Pasak Lazzarini, daugelis diplomatų buvo Bažnyčios tarnai. LDK diplomato portretą tyrinėjo Rita Regina

Trimonienė, Jūratė Kiaupienė, kiti lietuvių istorikai. Išsamiausią LDK diplomatinės tarnybos XV–XVI a. vaizdą pateikė Egidijus Banionis.

Šventojo Sosto diplomatinės įtakos kaita Europoje

Katalikų bažnyčia, o kartu visa katalikiškoji Europa XVI a. patyrė didelį sukrėtimą. Reformacija paskatino visus Bažnyčios veikimu nepatenkintus žmones, nuo valstiečių, pasiturinčių miestiečių iki didikų, aktyviai ir organizuotai priešintis nežabotai Romos pontifikato valdžiai. Kilmingiesiems, net valdovams pereinant į protestantizmą, jų dvaruose veikę katalikų dvasininkai jautėsi nesaugūs. Katalikybei teko permąstyti kelius, kuriais eidama užsitikrintų tolesnį dominavimą Europoje, galėtų plėsti savo įtaką, pasitelkdama dvišalius ir daugiašalius santykius. Norint geriau suprasti, su kokiais iššūkiais Reformacijos epochoje susidūrė Bažnyčia ir kokių veiksmų ėmėsi, vertėtų apžvelgti jos įtakos mastą vėlyvaisiais Viduramžiais.

Katalikų bažnyčia nuo pat jos „legalizavimo“ Senovės Romos imperijoje tapo viena pirmųjų gerai organizuotų politinių Europos jėgų. Nenuostabu, kad ilgainiui ji pasidarė tokia įtakinga – Romos popiežius, tiesiogiai nevaldydamas didelių nei karinių, nei ekonominių išteklių, politine galia ėmė konkuruoti su Šventosios Romos imperatoriumi. Prie to svariai prisidėjo ir popiežiaus diplomacija, kuri, iš pradžių oficialiai neapibrėžta, per Bažnyčios tarnų veikimą plito beveik visose Europos valstybėse. Dvasininkai buvo raštingi, išsilavinę asmenys, todėl pageidaujami monarchų aplinkoje. Savotiška diplomatinės forma galima laikyti net krikščioniškąsias misijas į pagonių kraštus, pavyzdžiui, į LDK. Juo labiau kad Lietuvos valdovams artimoje aplinkoje dar prieš valstybės krikštą veikė katalikų vienuoliai, kurių patarimus kunigaikščiai labai vertino.

Popiežiaus valstybė net ir palyginti ramiomis sąlygomis iki Reformacijos pradžios turėjo nuolat stengtis, kad išliktų konkurencinga Vakarų Europos žaidėja. Nenuostabu, kad ankstyvosios modernio-

sios diplomatinės tėvyne mokslininkai laiko Apeninų pusiasalį,¹ kur buvo įsikūrusios plotu nedidelės, tačiau politinės kultūros atžvilgiu toli pažengusios valstybės – Milanai, Florencija, Venecija, Roma. Šių miestų-valstybių didžiulę pažangą derybų srityje lėmė Romoje įsikūrusio Šventojo Sosto įtaka, nes informacijos rinkimas ir gebėjimas ja disponuoti Bažnyčiai tapo svarbus kur kas anksčiau, negu atsirado šiuolaikinis *diplomatinės* terminas.

Istorikų teigimu, Romos kurija ypač aktyviai reikštis tarptautinėje Europos erdvėje ėmė, pasibaigus vienai didžiausių religinių krizių, kai popiežius Klemensas V, bijodamas sukilimo, savo rezidenciją iš Romos perkėlė į Avinjoną.² Vadinamaisiais Avinjono nelaisvės metais Bažnyčia vykdė teises, administracines reformas. Popiežius, 1377 m. grįžęs reziduoti į Romą, atgavo ir didesnę nepriklausomybę. Minėta krizė išraiškingai parodė, kokie problemiški religinės ir pasaulietinės valdžios santykiai, atskleidė, kodėl popiežiaus valstybei išskirtinai svarbus derybų menas ir informacijos valdymas. Po „Avinjono nelaisvės“ popiežiaus autoritetas antrą kartą stipriai susvyravo tik Reformacijos laikais, tačiau iki tol Romos vyskupai sugebėjo išlaikyti nors įtempus, bet palyginti taikius santykius su valdovais pasauliečiais. Prie to svariai prisidėjo popiežiškųjų legatų tinklas, jau keletą amžių veikęs Europoje ir *de facto* vykdęs diplomatinės misijas. Nenuostabu, kad Renesanso laikų diplomatai turėjo humanistinį išsilavinimą, o kai kurie priklausė dvasiškių luomui,³ vadinasi, buvo gerai pasirengę tokiam delikačiam darbui, reikalavusiam iškalbos meno ir derybinių įgūdžių.

Popiežiaus valstybė atlikdavo ne tik religinę savo funkciją, bet steigė ir sekuliariems poreikiams tenkinti reikalingas institucijas, apaštališkąsias nunciatūras. Europos monarchų dvaruose apaštališkieji nuncijai rezidavo dar prieš Tridento bažnytiniam susirinkimui oficialiai patvirtinant diplomatinę atstovavimą popiežiui svarbiausiose valstybėse. Popiežiškosios diplomatinės tinklas dinamiškiausiai plėtojosi Grigaliaus XIII pontifikato metais (1572–1585).⁴ Tokį

suaktyvėjimą galima sieti su Katalikiškąja reforma, nes Bažnyčios atsinaujinimas vyko įvairiais lygmenimis, o Europoje, kamuojamoje religinių karų, diplomatinis atstovavimas popiežiui laikytinas priemone pasiekti susitarimų be kraujo praliejimo. Apaštališkieji nuncijai veikė trimis pagrindinėmis kryptimis – rinkdavo informaciją apie priimančios valstybės užsienio ir vidaus politiką, bendraudavo su vietine Katalikų bažnyčios vadovybe, sprendžiančia religinius klausimus, prižiūrėjo Bažnyčiai priklausančių finansų surinkimą konkrečioje šalyje.⁵ Toks platus diplomatų veikimo spektras rodo, koku tankiu įvairių interesų tinklu Bažnyčia buvo apraizgiusi Europos valstybes.

Praūžus didžiosioms Reformacijos audroms, dalis katalikiškosios Europos XVI–XVII a. laikė popiežių „tarptautiniu“ arbitru, atliekančiu mediatoriaus tarp valstybių funkciją. Šventojo Sosto politika buvo lankstesnė, todėl sprendimai mažiau kontroversiški, negu įprasta kietam imperatoriaus valdymui.

Vis dėlto ir popiežiaus valstybei visų pirma rūpėjo savi interesai, be to, ji ne visada buvo linkusi veltis į didžiųjų valstybių galios žaidimus.⁶ Europą užplūdusi Reformacijos banga sumenkino diplomatinį Šventojo Sosto vaidmenį. Roma, laikyta „*tarptautinių gandy krautuvėle*“, XVII a. antrojoje pusėje užleido vietą stiprioms modernėjančios Europos valstybėms. Labiausiai prie to prisidėjo Vestfalijos taika, nustačiusi pirmąją sistemą, reguliuojančią tarpvalstybinius santykius. Daug lėmė ir ekonominis popiežiaus valstybės nepajėgumas, nesutarimai kurijos viduje.⁸ Europa žengė į naują tarptautinės politikos erą. Bažnyčia, atsisakiusi ambicijų lyderiauti politinėje plotmėje, vis labiau koncentravosi į tikėjimo klausimus, apsiribodama „moralinės patarėjos“ vaidmeniu.

„*Viduramžiais diplomatijos tikslas buvo užtikrinti krikščioniškąją taiką, Renesanse svarbiausi tapo valstybių interesai*“, – tvirtina Charlesas Carteris.⁹ Ko gero, tai tiksliausiai apibūdina, kokį pokytį Europos diplomatija patyrė epochų sandūroje. Sekuliarios diplomatijos pavyzdys galėtų būti Apeninų

pusiasalis, kur derybų menas didelę reikšmę įgavo anksčiau negu kitur Europoje. Nuolatinės diplomatijos, pastovaus ambasadorių rezidavimo svetimose valstybėse pradžia mokslininkai dažniausiai laiko procesus, vykusius XIV–XV a. Nors dabartinės Italijos teritorijoje tuo laikotarpiu gyvavo net kelios savarankiškos, dėl politinės įtakos konkuravusios valstybės, tačiau diplomatijos atžvilgiu Apeninų pusiasalis buvo gana vieningas.¹⁰ Tą vienybę iš dalies skatino noras atsverti popiežiaus diplomatijos įtaką. Diplomatais galėjo būti ne tik dvasininkų luomo atstovai, bet ir pasauliečiai, svarbiausia, kad atitiktų vis didėjančius tokiai veiklai keliamus reikalavimus.

Pareigos, kurias dabar apibrėžia žodis „diplomat“, atsirado XIII a. Iš pradžių valdovo žinią perduodavo *nuntius*, įgaliotas tiksliai vykdyti šeimininko nurodymus, vėliau *procurator*, jau turėjęs tam tikrą laisvę misijai vykdyti. XV a. atsirado mums labiausiai pažįstamos ir suprantamos *orator* arba *ambassador* pareigybės, kai diplomatu leidžiama ne tik perduoti žinią, bet ir priimti savarankiškus sprendimus savo valdovo ir valstybės labui.¹¹

Šiandien diplomatija yra pagrindinė valstybės užsienio politikos įgyvendinimo priemonė. Alfonsas Eidintas ją apibūdina kaip mokslą ar net meną abipusiškai suderinti skirtingus tautų interesus.¹² Pavidalą, panašų į dabartinį, diplomatija įgavo XV a. pabaigoje. Tuometė diplomatinio darbo praktika apėmė tris pagrindines veiklos sritis: atstovavimą, derybas ir informacijos rinkimą. Pastaroji funkcija tapo ypač aktuali ankstyvaisiais naujaisiais laikais, nes žinių sklaida dar nebuvo tokia greita kaip šiandien. Ši sritis, nors praradusi pirminį tikslą, išlieka svarbi ir šiuolaikinei diplomatijai, ieškant skirtingoms pusėms priimtino sprendimo. Renesanso laikais italų diplomatams buvo keliami dideli reikalavimai. Greita ir šiandien būtino atitinkamo išsilavinimo, gerų manierų, lankstumo, *ambasadorius* turėjo nestokoti fizinės ištvermės, pageidauta, kad būtų turtingas, nes tokia karjera neduodavo pelno, atvirkščiai – papildomas išlaidas tekdavo padengti pačiam diplomatu.¹³

Diplomatija LDK – dvasininkų ir pasauliečių veiklos galimybės

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, į krikščioniškų valstybių šeimą įsiliejusi XIV a. pabaigoje, netrukus tapo svarbia europinės diplomatijos dalimi. Dar gerokai prieš krikštą didieji kunigaikščiai bandė diplomatinėmis priemonėmis užsitikrinti Europos valdovų ir popiežiaus palankumą pagoniškam kraštui (Algirdo ir Kęstučio derybos dėl krikšto, Gedomino laišakai). LDK sostą užėmus Vytautui, valstybės kontaktai su užsieniu įgavo iki tol neregėtą mastą, valdovo interesų platumą rodo ir jo raštinėje vartotų kalbų gausa.

LDK, pasitelkdama „santuokinę diplomatiją“, XVI a. susisaistė su tolimąja Italija. Vedybinė politika buvo svarbus valstybės plėtros ir stiprinimo įrankis, glaudžiai susijęs su religiniais aspektais. Žygimantui Jogailaičiui 1518 m. vedus Milano kunigaikštę Boną Sforcą, LDK pasiekė italų Renesanso idėjos. Būsimoji valdovė atvyko su savo dvirikiškais, kurie padėjo, kad veikli, energinga moteris kuo efektyviau įgyvendintų tam tikrus kultūrinius, administracinius, diplomatinius pokyčius Lenkijoje ir LDK. Bona gyveno tuo laikotarpiu, kai Florencijoje diplomato pareigas ėjo politikas, filosofas Niccolò Machiavelli's, savo veikaluose „Valdovas“ (1513), „Pokalbiai apie pirmąją Tito Livijaus dekadą“ (1517) teigęs, kad norint išlaikyti valdžią ir plėsti įtaką, privaloma elgtis klastingai, gudriai ir žiauriai.¹⁴ Nenuostabu, kad sklido gandai ne tik apie puikų Bonos išsilavinimą, bet ir apie valstybės valdymo įgūdžius – ji buvo sumani valdovė, bet kartu klaspinga manipulatorė.¹⁵ Vis dėlto Bonos Sforcos indėlis į LDK kultūrinį ir politinį gyvenimą reiškė tiek užsienio politikos stiprinimą, tiek ekonominės ir kultūrinės diplomatijos tradicijų plėtrą. Kaip teigia Jūratė Kiaupienė, jei diplomato pareigybę suprasiame pagal Ermolao Barbaro apibrėžimą, tai „*pirmoji ambasadoriaus pareiga yra visiškai tokia pat kaip ir kitų vyriausybės pareigūnų, t. y. jis turi daryti, sakyti, patarti, galvoti apie tai, kaip geriausiai apsaugoti*

ir sustiprinti savo valstybę“. LDK turėjo pareigūnų, stiprinusių Kunigaikštystę diplomatinėmis priemonėmis.¹⁶

Žinoma, daugelis Europos kraštų aptariamuoju laikotarpiu dar nebuvo pasiekę diplomatinės tarnybos veikimo tokiu mastu, koks egzistavo Apeninų pusiasalyje. XVI a. pirmosios pusės LDK diplomatija irgi toli gražu neprilygo Italijos diplomatijos tradicijai, kuri buvo labiausiai išpuoselėta visoje Europoje. Vis dėlto per pusantro šimtmečio nuo krikšto Lietuva sugebėjo sukurti savitą lotyniškosios kultūros modelį, tapo integralia toliausiai anuomet pažengusios pasaulio civilizacijos dalimi.¹⁷

Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei XVI amžius buvo turtingas įvairių politikos ir kultūros įvykių. Svarbiausias iš jų, be abejo, buvo Liublino seime 1569 m. pasirašyta lenkų ir lietuvių unija. Tyrinėtojai sutaria, kad Abiejų Tautų Respublikoje išlaikyti didesnę valstybingumą Lietuvai padėjo žymaus to meto politiko Jono Chodkevičiaus diplomatija. Edvardas Gudavičius šį valstybės veikėją vadino „*diplomatijos genijumi*“.¹⁸ Prabėgus dešimčiai metų po Liublino unijos, įsteigtas Vilniaus universitetas. Jėzuitų ordinas, buvęs priešakinėse kovos su Reformacija gretose, pakviestas Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus, užtikrino Lietuvai galimybę siekti aukštojo mokslo bei garantavo, kad katalikybė neužleis savo pozicijų protestantams. Diplomatinės kontekste bene ryškiausias XVI a. pabaigos kultūrinis įvykis buvo Mikalojaus Radvilos Našlaitėlio pilgriminė kelionė į Jeruzalę ir jos pagrindu parašyta knyga. Žymus politinis LDK veikėjas Radvila Našlaitėlis buvo savo epochos atspindys – protestantizmo Lietuvoje įtakingiausio šalininko Mikalojaus Radvilos Juodojo sūnus grįžo į katalikybę ir aktyviai rėmė jėzuitus. Radvilai Našlaitėliui dažnai klįjuojamą kataliko fanatiko etiketę¹⁹ paneigia jo pažiūrų platumas, domėjimasis ne tik krikščionybės, bet ir kitų religijų paminklais. Pagarba kitoms kultūroms akivaizdžiai jaučiama ir jo knygoje „*Kelionė į Jeruzalę*“. Nors tiesioginės diplomatinės misijos Radvila Našlaitėlis Jeruzalėje neatliko, tačiau jis visais at-

žvilgiais atitinka renesansinio diplomato įvaizdį.

LDK kaip ir visoje Europoje politiniu požiūriu sėkmingą ir įtakingą socialinę padėtį galėjo užtikrinti Bažnyčia. Lietuvos kilmingieji bažnytinės karjeros teikiamomis galimybėmis susidomėjo dar XV a.²⁰ Iš Bažnyčios hierarchų didžiausią politinę įtaką LDK darė vyskupai. Nuo pat valstybės krikšto būdami artimiausioje valdovo aplinkoje, vėliau jie tapo Ponų Tarybos, po Liublino unijos – ATR Senato nariais. Jų diplomatinio veikimo efektyvumą iliustruoja tai, kad prireikus svaresnio Lietuvos reprezentavimo kaimyninėje Lenkijoje, dar iki unijos į Karalystę būdavo siunčiami Vilniaus, Žemaičių ir Lucko vyskupai. Jie tokiai tarnybai tiko ne tik dėl svarbaus vaidmens valstybėje, bet ir dėl puikaus išsilavinimo, neapsiribojančio vien teologinėmis žiniomis.²¹ Taigi XV–XVI a. LDK politika ir Bažnyčia, o kartu Bažnyčia ir diplomacija žengė koją kojon.

Romos popiežiaus diplomacija veikė ne tik Vakarų Europoje, bet ir rytinėje žemyno dalyje. Popiežius Klemensas VII karaliaus karūną 1524 m. siūlė Maskvos didžiajam kunigaikščiui Vasilijui III, siekdamas įtraukti Maskvą į antiturkišką koaliciją. Tuo pačiu tikslu XVI a. pradžioje popiežius Aleksandras VI ragino Maskvą nutraukti karą prieš LDK ir kovoti su bendru priešu.²² Šventojo Sosto bandymai rytinėse Europos teritorijose pasiekti savo tikslų, siūlant karūnavimą, nebuvo naujas reiškinys – XIII a. viduryje popiežius karūnavo Danielių iš Haličo. Tai rodo, kad popiežiškoji diplomacija buvo daugiakryptė, peržengianti katalikišką, net ir krikščionišką teritorijų ribas.

Romos Katalikų bažnyčia diplomatijos principus taikė, spręsdama įvairius su tikėjimu ir Europos tvarka susijusius klausimus. Sėkmingą Bažnyčios veiklą užtikrino didelė išsilavinusių žmonių koncentracija. Ilgainiui Šventojo Sosto įtaka Europos politikai ėmė silpti, žemyne įsitvirtinusios pasaulietinės valstybės brėžė savas diplomatijos linijas. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje aukšti Katalikų bažnyčios hierarchai dalyvavo valstybės valdyme ir diplomatinėje veikloje greta pasauliečių. Romos

diplomatijos įtaką Rytų Europoje užtikrino įvairios popiežių inicijuojamos misijos. ■

¹ Dorota Gregorowicz. The State of the Church – Great Diplomacy of a Small State. In: *The Ignatianum Philosophical Yearbook*. Vol. 28. No. 1 (2022). 2022, p. 20.

² Ibidem, p. 21.

³ Isabella Lazzarini. Renaissance diplomacy. In: *The Italian Renaissance State*. Cambridge. 2012, p. 439.

⁴ Dorota Gregorowicz. The State of the Church – Great Diplomacy of a Small State, p. 19–23.

⁵ Ibidem, p. 23–24.

⁶ Ibidem, p. 24–27.

⁷ Ibidem, p. 20.

⁸ Ibidem, p. 28–29.

⁹ Michael Mallett. Italian Renaissance diplomacy. In: *Diplomacy and Statecraft*. 2001, p. 61.

¹⁰ Isabella Lazzarini. Renaissance diplomacy, p. 425–425.

¹¹ Ibidem, p. 430.

¹² Alfonsas Eidintas. Diplomataų šypsenos ir pokštai. Vilnius: *Briedis*. 2020, p. 9.

¹³ Isabella Lazzarini, op. cit., p. 430–437.

¹⁴ Jolita Bernotienė, Rasa Leonavičiūtė. Karalienės Bonos virtuvė. Vilnius: *Aukso žuvys*. 2020, p. 17.

¹⁵ Ibidem, p. 208.

¹⁶ Jūratė Kiaupienė. Mes, Lietuva. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a.* (viešasis ir privatus gyvenimas). Vilnius: *Kronta*. 2003, p. 199.

¹⁷ Alfredas Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: *R. Paknio leidykla*. 2005, p. 272.

¹⁸ Ibidem, p. 258.

¹⁹ Mikalojus Radvila Našlaitėlis. Kelionė į Jeruzalę. Vilnius: *Mintis*. 1990, p. 22.

²⁰ Vidmantas Jankauskas. Kunigaikščio Jonušo Boleslovičiaus Svirskio (mirė 1597 m.) karjera: nuo vietinių pareigybių iki Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diplomatinės tarnybos. In: *Lituanistica*. 2014, t. 60. nr. 1(95). Kaunas. 2014, p. 2.

²¹ Rita Regina Trimonienė. Aleksandro Jogailaičio laikų pasiuntiniai į Lenkijos karalystę. In: *Lituanistica*. 2016, t. 62. nr. 3(105). Šiauliai. 2016, p. 177.

²² Egidijus Banionis. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius: *Diemedžio leidykla*. 1998, p. 290–308.

NEIPRASTI POZUOTOJAI, arba POGRINDŽIO ASMENYBĖS

Kasdieninio pasipriešinimo formos

Lietuvos SSR valstybinio dailės instituto, sukaustyto daugybės draudimų, studentai išlaikė atmintyje sunkiai apibrėžiamą patirtį, laisvės ilgesį, kurį žadino ir keletas autentiškų pozuotojų, padariusių įtaką pasaulėjautai. Marijos Teresės Rožanskaitės prisiminimai apie skurdžius, persekiojimų paženklintus, bet išradingus studijų Dailės institute metus (1953–1959) paskatino pasidomėti pozuotojais, kurių antisovietinė laikysena buvo akivaizdi – jie (ne)pastebimai kultivavo kasdieninės rezistencijos formas, įsipareigoję egzistencijos laisvinimui. Rožanskaitė knygoje „Vaizdai ir tekstai“ prisimena keturis keistuolius (Feliksą, Juozą Mikonį, Kazimierą Skebėrą, Justiną Mikutį), kuriuos buvo smagu tapyti, nes tai pašėlusiai įdomios asmenybės. Du iš jų – sovietų režimo nepaklupdytos aukos.

Politinis kalinyš Kazimieras Skebėra (1904–2003) nuoširdžiai bendraudavo su studentais, skolindavo jiems knygas, pasižymėdamas užrašų knygelėje. Marija Teresė tekste, dedikuotame Vincui Kisarauskui, rašo: „Tu taip pat pasiskolinai, nes labai domėjaisi literatūra, menu ir filosofija. Po kiek laiko tą pozuotoją suėmė, rado jo užrašų knygutę ir pagal tai susekė visus, kurie skolinosi knygas.“¹

Skebėra buvo savamokslis, tačiau visapusiškai išsilavinęs žmogus. Pasak pasipriešinimo kovų dalyvio Jono Kadžionio-Bėdos, lageryje jį vadino „profesorium“.² Kazimieras savo biografiją apgaubė fikciniais pasakojimais, tad ne viskas atitinka tikrovę, tačiau padidina asmeninį žavesį. Gimęs Bagaslaviškyje, Širvintų raju-

ne, 1934 m. apsigyveno Kaune. *Spaudos fondui* talkino leisti lietuvišką enciklopediją, vertėsi rašydamas laikraščiams ir žurnalams. 1940 m. sovietų valdžia fondą nacionalizavo. Skebėra įsidarbino leidykloje. Sukaupė didelę biblioteką, kurią sudarė prieškariniu išleisti žodynai, istorijos, literatūros, filosofijos veikalai įvairiomis kalbomis. 1944 m. buvo suimtas, tardytas saugumo rūsiuose, kaip ir daugelis kitų apkaltintas „antisovietinių atsisaukimų ir spaudos platinimu“. 1945 m. nuteistas aštuoneriems metams ir išvežtas į Vorkutos lagerį.

Grįžo 1952 m. Iš pradžių Kaune, Laisvės alėjoje, pardavinėjo loterijos bilietus, vėliau persikėlė į Vilnių, ėmė dirbti pozuotoju. Tai buvo baimės sukaustyti sovietinės priespaudos laikai – ginkluotas pasipriešinimas jau nuslopintas, iki „atlydžio“ dar toli. Studentams Skebėra pasiūlydavo knygų, išdėstydamas ir savo svarstymus apie istoriją, kultūrą, spalvingus pasakojimus perpindamas fantazija. Skulptorius Vladas Kančiauskas prisimena Kazimierą pirmąkart sutikęs pas rezistentą Viktorą Petkų: „*Jam prabilus, iškart suklusau. Tarsena buvo kitokia negu mūsų – taip kalbėjo tarpukario Lietuvos inteligentai, su kuriais vis dar pavykdavo susitikti. Tai Kipro Petrausko, Liudo Truikio, Jono Žėruolio, Roberto Antinio kalba, kurią galima apibūdinti kaip savotiškai rafinuotą – kalbama tęsiamai, raiškiai tariant balse.*“³

Pats Skebėra yra nemažai pasakojęs apie apmaudų likimą ir pozuotojo darbą: „*Kadangi po lagerio buvau gan kaulėto stoto, tai tokiam darbui, nors ir menkai apmokamam, puikiai tikau. Be to, norėjau būti arčiau gabaus jaunimo. Tokią kryptį jau kalėjimuose aptarėme, nes*

*Lietuvos ateitis yra jaunimas, o mūsų kova su netikrais pranašais dar nesibaigusi. Mano nuomojamo kambario šeimininkas paklausė, ar aš ne prieš, jeigu į kambarį įsikeltų studentas. Taip atsirado kambario bendras, su kuriuo susidraugavau, tapau visiškai atviras pašnekovas, nes Džeskazgano persiuntimo lageryje buvau sutikęs jo tėvą, o štai dabar su sūnum bendru kambariu dalijamės. Po gerų metų, jau vėl tardomas, išgirdau savo sakinius, žodis žodin kartojamus tardytojo.*⁴

Dailės instituto komjaunuoliai Skebėrą dėl ko nors vis apskųsdavo, tada saugumiečiai išveždavo pozuotoją į Bagaslaviškį, bet jis netrukus vėl grįždavo. 1957 m. antrąkart buvo suimtas, apkaltintas antitarybine veikla. Per kratą kagėbistai konfiskavo dienoraščius, paskolintų knygų sąrašą. 1958 m. teisme liudyti prieš Skebėrą liepta studentams, kurie skolinosi knygas, todėl atsidūrė tam sąrašė. Apklaustuosius šioje byloje – Vladą Vildžiūną, Alfonsą Ambraziūną, Liuciją Šulgaite, Povilą Sidaravičių – pašalino iš Dailės instituto. Apie Skebėros bylą plačiau rašo Elona Lubyte straipsnyje „Tyliojo modernizmo herojus naujų sovietmečio tyrimų šviesoje: socialinis skulptoriaus Vlado Vildžiūno portretas“.⁵ Tardomas Skebėra neneigė skolinęs studentams knygas, tačiau antitarybinės literatūros tvirtino neplatinęs.

6-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje aplink Skebėrą spietėsi gana gausus gerbėjų būrys. Šis „įdomios biografijos žmogus“, pasak rašytojo Vytauto Girdzijausko, atliko svarbų vaidmenį jo gyvenime, vėliau tapęs romano „Danguje kitaip“ (2013) pagrindinio personažo prototipu. Pozuotojas duodavo paskaityti Bernardo Brazdžionio, Antano Miškinio, Jono Kossu-Aleksandravičiaus poezijos, kitų tarpukariu išleistų knygų, išlaikydamas jungtį su nepriklausomos Lietuvos kultūra. Turėjo įvairiausių veikalų – nuo tarpukariu populiaraus Alios Rachmanovos romano „Studentai, meilė ir čeka“ apie revoliucijos Rusijoje sukeltą chaosą iki religinio filosofo Nikolajaus Berdiajevo veikalų apie žmogaus egzistencijos prasmę.⁶ Pažintis tęsėsi keletą metų, o baigėsi, kai Girdzijauskui teko liudyti skolintų knygų byloje. Skebėra vėl buvo suimtas, nuteistas ir ištremtas į Irkutską, grįžo į Lietuvą po dešimties metų. Apsigyvenęs Bagdyšių kaime, domėjosi istorija, kaupė etnografinę medžiagą.

Spausdino straipsnius savilaidinėje pogrindžio spaudoje. Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę, paskelbė dvi memuarų knygas: „Reikėjo mūsų kančių“ (1990), „Prisimenu ir amžininkai pasakojo“ (1998).

Kai Skebėrai iškelta baudžiamoji byla, Vilniaus dailės mokykloje ir dailės institute 1957 m. pradėjo pozuoti kitas politinis kalinys, literatūros tyrinėtojas, mastytojas Justinas Mikutis (1922–1988), vėlyvučiu sovietmečiu palikęs gilų pėdsaką kultūroje kaip radikalus nepaklusnumo režimui, nesitaikstymo su sovietine ideologija pavyzdys. Buvo puikiai išsilavinęs – 1941 m. baigė Kretingos pranciškonų gimnaziją, mokytojavo Večių pradžios mokykloje, 1942 m. įstojo į Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Filosofijos fakultetą studijuoti lietuvių kalbos ir literatūros. Mikutis priklausė Vytauto Mačernio literatūrinei kartai (jai priskiriami Henrikas Nagys, Alfonsas Nyka-Niliūnas, Kazys Bradūnas ir kiti, gimę 1916–1922 m.). Juos formavo „bendra to meto gimnazijų atmosfera (literatų būreliai, ankstyva kūrybos pradžia moksleiviškoje periodikoje), vėliau – studijos Kauno ir Vilniaus universitetuose, sąsajos su moderniosios katalikybės sąjūdžiu (daugelis jo poveikį yra pajutę dar gimnazijos suole, priklausydami ateitininkų organizacijai), domėjimasis filosofija, ypač egzistencializmu, ir Vakarų Europos kultūrinis kontekstas“.⁷ Universitetą uždarius, Mikutis 1943 m. kovą grįžo į Žemaitiją mokytojauti. 1945 m. buvo suimtas – sovietai įtarė, kad dalyvauja lietuvių pogrindžio veikloje. 1946 m. neteisingai nuteistas, dešimt metų praleido Uchtos, vėliau Vorkutos lageriuose. Ten susibičiuliavo su kitais įkalintais intelektualais, gilindamas savo refleksijas, neatsiejamas nuo trauminės patirties.

Suluošintas, vilkšunių iškandžiotais sėdmenimis, prastos sveikatos Mikutis 1956 m. grįžo į Lietuvą, dirbo grąžtų fabrike liftininku, vertė techninę literatūrą iš vokiečių kalbos. Tapęs pozuotoju (pozavo 1957–1961, 1975–1981 m.), tęsė neoficialų mokytojaviimą – daug laiko praleisdavo su studentais, su mokslus jau baigusiais dailininkais. Dalydavosi filosofine savo išmintimi, įžvalgomis apie literatūrą, dailę, istoriją. Lagerio patirties prisiminti nemėgo, nebent retsykais užsimindavo. Tikriausiai svarbiausias pats jo, skau-

džią patirtį sukaupusio, jautraus žmogaus, mėginančio suvokti būties prasmę, buvimas sovietinės sistemos sąlygomis, melo apsuptyje – tarsi „gyvas priekaištas bandantiems žaisti su sistema, ją apgaudinėti, bet sykiu priverstiems apgaudinėti ir save“.⁸

Laiškuose Antanui Kisieliui į Vorkutą atskleidė savo savijautą: „Atrodytų, jog Lietuvoje visai nelikę jokių dvasinių ir kultūrinių problemų, ir žmogus, dar ką nors turįs savyje, esi traktuojamas, o galop ir pats pradedi jaustis kaip vagis ar įsibrovėlis, atėjęs sudrumsti jų šventą gyvulišką atbukimą. Kad ir pačiam yra pavojus kristi moraliai arba tuo pačiu užsikrėsti, dalykas savaime suprantamas. Žodžiu, sugrįžus per pusmetį su viršum laiko teko išgyventi tokią ilgą įvykių grandinę, įvykių smulkių, vos pastebimų ir tik juos išgyvenančiam teturinčių reikšmės, tačiau jų bent man pakako, kad grįžimas būtų nemažesnė psichinė trauma, kaip ir areštas“ [1957-05-19, JM]. Kitame laiške tvirtino: „jaučiausi benamis (ne tiek fiziškai, kiek moraliai), liguistai karštligiška būklė dėl nervų ligos ir per daug jau netikro rytojaus. [...] viena tik galiu garantuoti, kad niekuomet neparduosiu dūšios dėl karjeros (nors galimybės tam būtų, nes nesunku prie dabartinio kultūrinio lygio „блещным“, o už ką kita sunku garantuoti. Baisiausia, kad jaučiuosi per daug vienišas.“ Tame pačiame laiške pridūrė: „kiekvienai kūrybinei minčiai arba žmoniškam jausmui irgi reikia panašaus rezonanso, nelaimėi, dabartinė aplinka labai blogai rezonuoja“ [1958-04-27, JM]. Vis dėlto po metų jau dalijosi ir viltimis: „Nenuleisim dar burių ir neatsisakysim savo kultūrinių bei religinių idealių! Man taip pat sunku, nes per daug atbukimo. Tik studentinės jaunuomenės tarpe yra gerų vyrų, kurie ieško, myli poeziją ir aplamai nenuleidžia rankų [...] turiu keletą draugų – dailės akademijos studentų. Tai beveik vieninteliai pragiedruliai mano rūškaname ir nelinksmame gyvenime“ [1959-03-09, JM].

Laiškuose užsiminė ir apie literatūrą, kurią skaitė vokiečių, lenkų, rusų ir lietuvių kalbomis. Norėjęs stoti į universitetą, bet buvo „3 mėnesiai (taip!) per senas“, o studijuoti neakivaizdiniu būdu nematė prasmės. Be Dante's, Goethe's, Shillerio, kitų klasikos veikalų, išskyrė lenkų rašytojo Zygmundo Krasinskio metafizinę

dramą „Nedieviška komedija“ (1835, lietuviškai 1928), rusų kalba skaitytus François Mauriac'o romanus „Gyvačių kamuolys“ (1932, liet. 1975), „Kelias į niekur“ (1939), kuriuos vadino sukrečiančiais, lenkų kalba – Grahamo Greeno „Tykųjį amerikietį“ (1955, liet. 1959) ir kitus kūrinius.

Naujojoje Vilnioje jam paskirtame kambarėlyje su bendra virtuve Mikutis jautėsi nepageidaujamas, tad, galima sakyti, neturėjo gyvenamosios vietos. Glaudėsi pas brolių, dažnai svečiuodavosi dailininkų studijose, namuose, lankėsi neformaliuose susibūrimuose. Rožanskaitė prisimena: „Prasidėjo mūsų pažintis 1959 ar 1960 metais. Justas dažnai lankydavosi pas mus. Gyvenome mes tada mažame mediniame namelyje Rūtų gatvėje. Tai buvo varganas gyvenimas, bet pilnas svajonių ir įvairiausių siekių. Kai ateidavo Justas, visuomet uždėdavome šią plokštelę, o pagroję vėl ją kartodavom. Šis kūrinys [Beethoveno Devintoji simfonija] Justui turėjo būti ne tik gerai suprantamas, bet šiuo gyvenimo momentu labai reikalingas.“⁹ Po daugelio metų mėginama atkurti, kaip Mikutis vaikštinėdavo po dirbtuvę gestikuliuodamas rankomis, pasinėręs į filosofinius monologus, gražiai palygino jį su Svirskio skulptūromis, El Greco paveikslais. Mikutis buvo tarsi sunkiai nusakoma aberacija, atspindinti visą dviprasmybių ir absurdo kupiną laikmetį, iškreipusį normalumo ir ne-normalumo suvokimą.

Pozuodamas kalbėdavo, deklamuodavo eiles, pertraukas diskutuodavo su studentais, mielai dalyvaudavo jų kūrinių peržiūrose. Ragindavo žvelgti giliau į kūrybos pagrindus kaip tiesos ieškojimų kelią, kuriame nevalia daryti kompromisų su sąžine. Tai buvo spontaniškos prigimties, autentiškos gyvensenos asmenybė. Mikučio iškalba kėlė susižavėjimą. Stebino įstabi jo atmintis, gebėjimas atmintinai cituoti poeziją (tarp mėgstamiausių autorių – Friedrichas Hölderlinas, Georgas Traklis, Raineris Maria Rilke, Osipas Mandelštas, Anna Achmatova, Adomas Mickevičius, Vytautas Mačernis, Jonas Aistis ir kiti), filosofijos kūrinius ar Psalmių knygą. Jo erudicija, išpuoselėta tarpukario nepriklausomoje Lietuvoje, plėtojosi be paliovos, net kai buvo kalinamas lageriuose.

Mikutis dažnai lankydavosi Dailės instituto bendrabutyje, kur burdavosi kitaip galvojantys, bendraudavo, keisdavosi literatūra. Ričardas Vaitiekūnas taip nusakė savo išpūdžius: „Devintas kambarys pirmame aukšte, už sienos tualetai, prausykla, šaltas kaip ledas vanduo, už durų laiptai į rūšį – bendrabučio komendanto raugintų kopūstų statinės ir „kipiatokas“. Už lango anglių krūva. Pro langą nuo tos anglių krūvos įlipa Justinas Mikutis, paduoda mėlyną sąsiuvinį, kuriame jo ranka perrašytos *Boriso Pasternako eilės*.“¹⁰ Sigitas Geda, artimai bendravęs su Mikučiu, prisiminė Justino paskolintą Marcelio Prousto romaną „Prarasto laiko beiėskant“, įtikinusį, kad prarasto ar „tuščio“ laiko kuriančiai sielai nebūna, „neveiklumas kartais privalomas“.¹¹

Bendraminčiai rinkdavosi pas Vildžiūnus, Kmieliauskus, Kisarauskus, pas Repšį ir kitus. Arvydas Šaltenis prisimena: „kartą su Dailės akademijos literatų būrelio nariais (tarp jų buvo Leonardas Gutauskas, Ričardas Vaitiekūnas, Šarūnas Šimulynas, Antanas Martinaitis) skaitėme savo poeziją Vildžiūnų namuose. Visi sėdėjome aplink stalą, ant kurio buvo prigulęs mąstytojas Justinas Mikutis, ir laukėme jo nuomonės apie mūsų eiles. Deja, jis pradėjo deklamuoti savo mėgstamą poeziją, apie mūsų kūrybą neištarė nė žodžio. Man tai padarė didžiulį įspūdį.“¹²

Kai po pirmos pozuotojo „kadencijos“ Mikutis 1961 m. buvo išmestas iš Dailės instituto, tapo klajojančiu mąstytoju, apsistodavusiu tai pas vieną, tai pas kitą artimą bičiulį: Markučiuose pas Kmieliauskus, Salantuose jaunystės draugo Vaclovo Šverio namuose, Gėsaluose pas rašytoją Stasį Jonauską, Viliaus Orvido sodyboje... Kmieliauskas liudija: „Susirinkdavome čia pas mus, Markučiuose. Slidinėdavome. Paskui valgydavome Ritos išvirtus kopūstus su bulvėmis. Kalbėdavomės, diskutuodavome. Mikutis aiškindavo liaudies meno prasmingumą. Daug išgirdome apie meno sakralumą, pasaulio dailę, egzistencialistinę filosofiją. Supratome, kad privalome kurti esamomis sąlygomis, bet nepataikaudami sovietinio režimo reikalavimams, nes, anot Justino, Lietuva bus tokia, kokią ją kursime.“¹³

Neformaliuose susibūrimuose ir pokalbiuose aptardavo tiek meno, tiek Lietuvos istoriją, mąstydavo apie meno esmę, kalbėjo apie būtinybę siekti kūrybos ti-

Eugenijus Varkulevičius, Justinas Mikutis ir Arūnas Vaitiekūnas Beržore (1983–1987)

krumo. Būdamas dvasios intelektualas, nuolat skatino ir kitus svarstyti, kokia gyvenimo ir kūrybos prasmė. Petras Repšys sako: „Mikutis lankydavosi visur, jis gi kaip pranašas [...] būdavo pas Kisarauską, pas mane. Atsimenu, vieną kartą mano žmona prikepė žuvies, ir mes su Geda ginčijomės su Mikučiu kiaurą naktį. Mes tuomet buvome baisūs pagonyš. Jis kovojo su mumis už Kristaus tikėjimą ir jo tiesas. Mikutis buvo apaštalas, kuris eina per visus. Kai Šaltenis pradėjo dėstyti institute [1975 m.], atsikvietė jį pozuoti, norėjo, kad studentams jis kalbėtų, sužadintų jiems kitokių minčių. Kad tie pamatytų, jog yra kitoks kūrybos būdas, kitokie žmonės. Jis niekada negalėdavo nusėdėti vietoje, visada lino-guodavo, bet jie nežmoniškai panašų jį nupaišydavo“.¹⁴

Po ilgokos pertraukos grįžęs pozuoti į Dailės institutą, Mikutis nepaisė, kad jo liga progresuoja. Po mėnesį ar ilgiau atsiguldavo į Vilniaus psichoneurologinę ligoninę, kur buvo gydomas, bet retsykiais, regis, tiesiog rasdavo prieglobstį. Ten sutikdavo ir tuos, kuriems teko per prievartą gerti vaistus dėl nesitaikstymo su konjunktūra ar dėl netiesioginės disidentinės veiklos. Geda išskyrė tris kūrėjų sovietmečiu tipus: „vieni kūrė gerdami brangią kavą ir arbatą, kiti pigų alų ir rašalą, tretį – vaistus ligoninėse ir beprotynuose“.¹⁵ Pasak Rimanto Kmitos, pats Geda priklausė antrai grupei, o Mindaugui Tomoniui, Mikučiui „teko ligoninės ir beprotynai“.¹⁶ Justinas džiaugėsi, kad ir ten dažnai lankydavo bičiuliai, nes jam labiau už viską reikėjo bendravimo.

Dailininkų kartai, studijavusiai 8-ajame dešimtmetyje, stagnacijos, kuri dar labiau pagilino tuštumos jausmą, metais, Mikutis irgi buvo reikalingas. Aplink jį susibūrė Eugenijus Varkulevičius, Arūnas Vaitkūnas, Algė Stankutė, Jonas Maldžiūnas, Eglė Velaniškytė, Vaidotas Žukas, Audrius Naujokaitis. Su jais ilgesniais tarpsniais jis apsistodavo Beržore ir Dovainonyse (dailininkų Vlado ir Barboros Didžiokų sodyboje), keliavo po Žemaitiją, kitas Lietuvos vietas. Bendravimas atrodė labai svarbus, bet nebūtinai reiškė, kad Mikučio mintys, kritinės jo pastabos iki galo suvokiamos. Pasak Arūno Vaitkūno, „kai Justinas gyveno mano dirbtuvėje, gerdavo vyną ir šnekėdavo, aš piešiau. Jis kažką pasakoja, o aš labai galiu ką atsakyti, nes jis daug daugiau žinojo, apie aukštas materijas kalbėjo. Ir žinai, keistas bendravimas, kai nesi tinkamas pašnekovas. O kai pieši, tai visai normaliai bendrauji – jis savo daro, o aš savo.“¹⁷

Dailės instituto durys Mikučiui galutinai buvo užtrenktos 1981 m. Pasak Aušros Vaitkūnienės, studijuoti pradėjusios 1980 m., tapytojams ėmė pozuoti spalvingos moterys: „Nadka, kuri save kildino iš rusų grafų, Birutė, Asia, kuri buvo įsimylėjus skulptorių Stanislovą Kuzmą ir tik apie jį kalbėdavo...“ Tačiau legendinis pozuotojas daug kam buvo girdėtas, kai kada jį dar sutikdavo. Vaitkūnienė pasidalijo keliais atmintyje įsirėžusiais epizodais: „Studentų meno dienų metu, tai galėjo būti 1982–1983 m., instituto koridoriuje, kur eksponuoti tapybos darbai, ateidama pamačiau studentų

grupele, apstojusią išraiškingos povyzos, gestikuliuojančią ir garsiai kalbančią žmogų. Supratau, kad tai žymusis Mikutis. Priėjau ir aš paklausyti. Tokių kalbų nebuvo girdėjusi, man tai buvo naujiena ir giliai sukrėtė. Šnekėjo apie tapybą, lygino su poezija, lietė labai gilius klotus. Ne viską supratau, gal dėl jauno amžiaus ar tam tikrų dalykų neišmanymo, nežinojimo. Giliai jutau, intucija šnabždėjo, kad tai kažkas esmingo ir tikro, nuo mūsų slepiama tiesa. Naujai atsivėrė realybė.“

Mikutis mėgo naktinėti po Vilnių, užsukdavo į savo pažįstamų nuomojamas dirbtuves ar butus. „Vieną tokį keistą suėjimą prisimenu ypač ryškiai. Po paskaitų mes, tapytojai bendraminčiai, patraukėme į svečius pas vaikiną, kuris nuomojosi tokią lyg ir dirbtuvę netoli Barbakano, bet nesimokė institute, nes jo nepriėmė dėl „netinkamų“ pažiūrų. Mums beeinant, prisijungė Mikutis. Šalto pavasario vėjas ir sutemos nuteikė kažkaip dramatiškai. Dirbtuvėlėje irgi nebuvo šilta, tačiau vynas, ginčai įkaitino atmosferą. Kalbėjome apie tapybą, būtį, santvarką. Mikutis kaip visada deklamavo poeziją. Gal tos eilės ar kiti vaizdiniai pakreipė kalbas mistikos link. Mane tai labai paveikė. 1983 m. rudenį buvau palaidojusi tėtį, ši netikėta netektis suteikė mistinės patirties, apie kurią niekam nepasakojau. Gal vynas, gal sodri, įelektrinta atmosfera paskatino atskleisti Mikučiui savo mistinius išgyvenimus, o jis patvirtino, kad taip būna... Sibire, dirbdamas šachtose, kartą išgirdo savo mirusios motinos balsą, liepiantį kuo greičiau bėgti iš tos vietos. Jis savavališkai keltuvu pasikėlė į paviršių, o tą šachtą tuo metu užgriuvo... Mane apėmė vidinis drebuly, kurio net vynas nepajėgė numalšinti... Kalbos peraugo į judesius, prasidėjo šokiai. Šokau su Justinu beveik visą naktį, mąstydama apie gyvenimo trapumą.“

Mikutis artimai bendravo ne tik su dailininkais, bet ir su rašytojais, kompozitoriais. Gedos žodžiais, jis buvo geras „krikščionybės šaltinių, Bažnyčios tėvų, Europos istorijos, istoriografijos, teologijos ir poezijos žinovas, atmintinai citavęs ir giliai analizavęs Hölderliną, Goethę, Schillerį, Traklį, Rilkę, Tolstojų, Dostojevskį, Lermontovą, nekalbant apie Maironį, Krėvę, Kossu-Aleksandravičių, Brazdžionį, Mačernį“.¹⁸ Įdomu, kad tą įsimintiną 1991-ųjų Poezijos pavasarį, kai Geda

labai neįprastai skaitė poeziją, tarsi jausdamas mistinį Šv. Jonų bažnyčios, kuri sovietmečiu buvo paversta popieriaus sandėliu, o 1990 m. grąžinta tikintiesiems, architektūros poveikį, poetas prisiminė Mikučio žodžius: „*Vis jo klausdavau, kaip galėtų prasidėti Lietuvos atgimimas. Justis sakydavo, kad iš Šv. Jono bažnyčios, bet reikia iš ten išvaryt velnią.*“¹⁹

Stasys Jonauskas, kurio sodyboje Mikutis glaudėsi keletą metų, prisiminė, kad jis, dažnai panirdavęs į savo monologus, buvo reiklus pašnekovas, su kuriuo diskutuodavę apie viską. Jeigu ir darė įtaką kūrybai, tai netiesioginę.²⁰ Kartais mėnesiui išvykdavo į Maskvą ar Sankt Peterburgą susitikti su Rusijos disidentais, buvusiais kaliniais. Retsykiais paskambinti Maskvon važiuodavo į Latviją, neva ten skambučių nesiklausoma. Parašė laišką „Laisvojo pasaulio piliečiams“, vylėsi, gal pavyks išsiųsti į užsienį: „*Rašė, kad persekiojami žmonės, yra daug politinių kalinių, kitus uždaro į psichiatrinės ligonines, vaistus leidžia.*“²¹

Pernai švenčiant Justino Mikučio gimimo šimtmetį, daugelis jį pažinojusiųjų pasidalijo prisiminimais apie šį „keistuolį“, kuris priešinosi ne tik sovietų imperijai, bet ir įžvalgiai kritikavo modernybę, atsisakiusią sakralumo. Ilgėdamasis viduramžių, tikėjo krikščioniškojo dvasingumo atgimimu. Jo gyvenimo kelią gero kai anksčiau rekonstravo Tomas Sakalauskas knygoje „Ketvirtoji dimensija. Menas – dvasinės energijos forma: skulptorius Mončys, mąstytojas Mikutis“ (1998).

Apibendrintai galima teigti, kad Skebėra ir Mikutis išliko kultūros istorijoje kaip „*neaiškios asmenybės*“, pasitelkiant Vytauto Kavolio sąvoką. Tačiau šiuolaikinėms rezistencijos studijoms, atsižvelgiančioms į mažiau tyrinėtą kasdieninę praktiką, šie „neherojiški“ veikėjai yra neformalaus pasipriešinimo puoselėtojai. Banali kasdienybė, besiskleidžianti tarsi savaime, susideda iš paprasčiausių dalykų – bendravimo, nuotaikų ir būsenų, išliekančių istorijos paraštėse. „Kasdieninis“, vadinasi, įprastas dalykas, apimantis artimus santykius, gyvenimo tėkmę neoficialiose erdvėse. Todėl ir patys veikėjai savo veiklą retai kada vadindavo „pasipriešinimu“.

Tokia rezistencija, pasak Jameso C. Scotto, apima du dalykus – tai kasdienybė ir nepaklusimo taktika, vie-

naip ar kitaip atmetanti ideologijos raišką gyvenime ir kultūroje, telkianti maištautojų, kūrėjų grupes. „*Kasdienė rezistencija yra tyli, išskaidyta, ar kitaip užmaskuota, iš pažiūros nematoma.*“²² Kasdienybėje išsakni- jusį pasipriešinimą išreiškia ir pati gyvensena, siūlanti savitą „*infrapolitiką*“ (praktiką, kurios visuomenė nelaiko politinių tikslų turinčiu pasipriešinimu). Tiesiog puoselėjamas jautrumas žmogiškumui, suteikiami tam tikri prasminiai orientyrai, skatinama savivoka. Pasak Scotto, „*infrapolitikos*“ kūrėjai yra „neaiškios“ asmenybės, kalbančios metaforomis ir eufemizmais.²³ Jie dažnai tampa neformalių sambūrių dalyviais, kuria alternatyvaus bendravimo ir mąstymo terpę. Jų veikimo „technika“ santykinai saugi, nes „užmaskuota“, nuslepianč tikrąsias intencijas. Režimui tokie asmenys nepriimtini ne tik dėl to, kad mezga neformalius santykius, ryšius, kurie būtini gyvoms kultūros formoms rasti, bet ir dėl autentiško mąstymo, įtartina „keisto“ gyvenimo būdo. Tai gana taikliai nusako ir mūsiškių neįprastų pozuotojų pasirinktą taktiką.

Mikučio užrašai ir pastangos spręsti egzistencines problemas

Mikutis buvo sokratiško tipo mąstytojas, kurio filosofavimo pagrindas – gyva šnekamoji kalba, niekada neužbaigtas, tolesniems svarstymams atviras kalbėjimas ir kalbėjimasis. Jo filosofija neatsiejama nuo filologijos, daugelis įžvalgų išplaukė iš literatūros kūrinių analizės. Mąstymo būdas glaudžiai susijęs su egzistencializmu, filosofiją priartinusiu prie literatūros. Tačiau jo pasaulėžiūros pagrindas – nedogminis pranciškoniškas dvasingumas, krikščioniška egzistencija, apimančias askezę tikrovės atžvilgiu, mistinę patirtį, tam tikrą apaštalavimą, branginant vietos dvasią, gamtą, kasdienybei suteikiant šventumo aurą.

Daugelis bičiulių prisimena Mikučio pasisveikinimą „*Kas krikščioniškesnis?*“ Reikėdavę atsakyti jo paties žodžiais „*Viskas, Mao*“. Įsimintinas posakis „*taiklus nepataikymas*“ ir kiti paradoksai atspindi asmenybės impulsyvumą. Tačiau gilesni pamąstymai amžininkų atmintyje neišlikę. Pasak Repšio, „*Mikutis turėjo savo*

filosofinę sistemą. [...] Nežinau, ar įmanoma ją šiandien rekonstruoti. Bijau, kad atskiri gabalai gali vienas su kitu nesusiklijuoti. Kalbant apie Mikutį, būtų įdomu, kaip jis atrodo tarp Lietuvos filosofų. Ką jis ėmė iš savo mokytojo Karsavino, kaip šalia jo atrodo Šliogeris ar kiti filosofai, kuo jis tarp jų originalus. Reikėtų jį įvesti į mūsų filosofinės mokyklos lauką. Parodyti jį kaip filosofą, o ne „čiūdnai“ filosofuojantį žmogų.“²⁴

Geriau suvokti Mikučio mąstyseną padeda archyvinė medžiaga, kurią susistemino Jurgita Mikutytytė, – tai pa-biri asmeniniai Justino apmąstymai, užrašyti lapeliuose (išlikę apie pora šimtų), korespondencija, dokumentai, jo daryti eilių nuorašai, keletas garso kasečių, išsaugo-jusių gyvo kalbėjimo fragmentus. Išryškėja vis pasikar-tojančios linijos, kurias galima sieti su egzistencialisti-ne filosofija, ypač krikščioniškąja jos atmaina. Kauno

Arūnas VAITKŪNAS. Justino Mikučio portretas, 1983–1984. Popierius, pieštukas; 30,5 x 21,5

universitete jis klausė Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio, Antano Maceinos paskaitų. Tarp mokytojų buvo Jonas Girnius, Levas Karsavinas, tiesa, jo studijų metais jau persikėlęs į Vilnių, tačiau savo veikalais palikęs ryškų pėdsaką intelektualinėje kultūroje (medievistas Karsa-vinas galbūt ir sužadino domėjimąsi Viduramžių dvasi-ne kultūra?). Mikutis gilinosi į egzistencialistinio mąs-tymo tradiciją, skaitydamas Blaise'o Pascalio, Søren'o Kierkegaard'o, Friedricho Nietzsche's tekstus, ateistinio ir teistinio egzistencializmo mąstytojų Martino Hei-deggerio, Karlo Jasperso, Albert'o Camus, Jeano Paulio Sartre'o veikalus. Nors jo užrašuose tiesioginių nuorodų į ukrainiečių religinius mąstytojus – Nikolajų Berdiaje-vą ir Levą Šestovą – nėra, tačiau tam tikras rezonansas girdimas.

Vis dėlto Mikutis nebuvo nei filosofijos istorikas, nei filosofinių veikalų analitikas. Jo mąstymo būdas, per-smelktas giliausių metafizinių klausimų, nesusidėlioja į vientisą loginę konstrukciją. Filosofavimas jam – veikiau paieškų laukas, neatsiejamas nuo asmeninės tragiškos patirties ir perskaitytų kūrinių, padedančių spręsti eg-zistencines problemas, kvestionuojant, ar egzistuoja moralės dėsniai Visatos sąrangoje, kultūros raiškoje, žmogaus gyvenime.

Mikučio 7-ojo dešimtmečio rankraščiuose narplioja-mi blogio ir gėrio, blogio dvasios ir Dievo teisingumo, nuopuolio ir amžinybės, kaltės ir jos atpirkimo, žmo-gaus laisvos valios ir moralinio (krikščioniško) apsis-prendimo, „*esmingai praplečiančio laisvos valios diapa-zoną*“, klausimai, kuriuos gvildena ir egzistencializmo filosofija. Mikutis kritikavo humanizmą, teigiantį, esą nieko nėra aukščiau už žmogų, pabrėžė, kad „*egzisten-cialistinis dėsningumas*“ reikalauja pakilti virš savęs, nes už svetimas kaltes reikia kentėti taip, kaip už savas. Ti-krasis žmogiškumas pakyla „*iki dieviškumo*“ [1a JM].

Mikutis įžvelgė gilų metafizikos paradoksalumą: „*Jei nepriimsime paradoksalių tiesų, būsime privers-ti priimti absurdiškas*“ [22 JM]. Tą paradoksalumą jis atranda visuose būties modusuose. Jo žodžiais, „*me-tafizika nėra įrodoma protu – tam ji ir yra meta fizika, protas jos negali aprėpti, bet už tai pati metafizika gali praaugti net savo metafiziškumą ir sugebėti įsikūnyti*

empirinėmis, mums prieinamomis, pačios metafizikos esmę išaiškinti galinčiomis formomis“ [36a JM]. Jo požiūriu, norint tapti pačiu savimi, reikia savęs atsakyti, t. y. mokėti save prarasti. Metafora – išsilaisvinęs žodis, kuris tikrąjį metaforiškumą atranda irgi „prarasdamas save“, o meno kūrinys yra „taiklus nepataikymas“, kai euklidiškoji plotmė pranoksta save ir tampa „taikliu pataikymu“, „idealio iliuzija“. Egzistencializmas, kuriam būdinga „laisvo užsiangažavimo vergovė“, jo žodžiais, turi „praaugti“ save, atirasdamas „krikščionybės jėgą“. Pasak jo, tikras egzistencialistas neturi galimybės tikėti Dievą, bet neturi nė menkiausios teisės juo netikėti. Mikutis rašo: „Visa Camus ateistinio (o iš esmės turbūt vis dėlto agnostinio) egzistencializmo esmė pasireiškia „Sizifo mite“. Jis kaip tas Sizifas rita į Dievo pažinimo viršūnę savo netikėjimo akmenį, kad ten tikėjimo įteisintas galėtų juo nusikratyti, bet vis neįstengia. Kol vieną kartą (jau savo gyvenimo pabaigoje) tą akmenį užrita ant kalno, bet užuot nusikratęs juo, gauna dar sunkesnę, nes, pasirodo, surado Dievą, tačiau... kaip žmogaus atžvilgiu nereikšmingą abstrakciją, neduodančią galimybės (panašiai kaip ir Mačerniui) tikėti tokį Dievą, bet ir neduodančią teisės netikėti į jį, nes jei Sizifo akmuo buvo tik „akmeniu“ (t. y. negalėjimu tikėti Dievą dėl netikrumo jo buvimu), tai užritus jį į kalną (t. y. įsitikinus Dievo buvimu) jis tampa akmeniu (t. y. beprasmiškumu tikėti net į esamą Dievą). Ironiškas optimizmas, bet vis dėlto optimizmas, [...] (šiuo atveju Camus) būtis, išreikšta per jo poetinę biografiją, yra absurdo („Sizifo akmens“) tapimas absurdu (Sizifo akmeniu), o absurdas reikštų lyg ir visišką nieką, t. y. mūsų egzistencijos nebuvimą, bet pačioje „absurdo“ tapimo absurdu mistikoje vis dėlto kažkas yra“ [93b JM].

Kūryboje Mikutis ieškojo šventumo, siekdamas užčiuopti dieviškosios kūrybos idėją. Pasak jo, kūryba yra metafizinis amžinybės ilgesys, savotiškas dieviškųjų kodų šifravimas („egzortų skaitymas“) ir jų deformavimas. Aukščiausia kūrybos forma, pagal paradoksalų jo logiką, yra gebėjimas „deformuoti patį deformavimą“ (pereinant „į aukštesnės mistinės tikrovės teigimą“). Kū-

Arūnas Vaitkūnas ir Justinas Mikutis Dovainonyse (1984–1987)

rinys kartu yra ir kūrybos filosofija, tačiau meno pagrindas yra kūrėjo pasaulėžiūra. „Ir pats gyvenimas, iš kito matavimo perspektyvos žiūrint, yra menas“ [26 JM].

Jo mintys susipynusios su literatūros kūrinių interpretacijomis, prieštaravimų draskomų personažų apsisprendimais, išryškinančiais moralės dėsnius. Kokie tie personažai? Tai katalikiškos pasaulėžiūros prancūzų rašytojo François Mauriac, Nobelio premijos laureato, romanų veikėjai, susiduriantys su teisingumo disfunkcija. Jie grumiasi su prigimtimi, daro sudėtingus moralinius pasirinkimus, patirdami dvasinius sukrėtimus. Dostojevskio romanų „Demonai“, „Idiotas“, „Nusikaltimas ir bausmė“ herojai, jaučiantys egzistencijos absurdiškumą. Tikėjimas ir netikėjimas, gyvenimo prasmė ir absurdiškumas – teminės šių kūrinių linijos veda „anapus gėrio ir blogio“, verčia priimti svarbius egzistencinius sprendimus. Beje, Dostojevskio „Užrašai iš po grindžio“, nuopuolio tema buvo ir Camus apmąstymų centre. Mikutis į savo filosofinius apmąstymus įtraukė literatūros personažų psichologiją – tai anglų rašytojo

Grahamo Greeno romano „Būties esmė“ herojus policininkas Skobis, Antrojo pasaulinio karo metais tarnaujantis Vakarų Afrikos kolonijoje ir kamuojamas kaltės, graužiamas sąžinės, reporteris Fauleris iš „Tykiojo amerikiečio“, apimtas moralinės krizės dėl karo Vietname. Mikučio intelektualinį žemėlapi sudaro Franzo Kafkos, Stefano Zweigo, Stendalio, Williamo Faulknerio, Maxo Frischo ir kitų kūriniai. Be to, jis apeliuoja į religinį krūvį turinčias Ingmaro Bergmano juostas (tarp kurių „Žemuogių pievelė“, 1957), Federico Fellini'o filmus (pavyzdžiui, „Kabirijos naktys“, 1957), perteikiančius sunkiai pakeliamus išbandymus ir moralines dilemas, į kino režisieriaus Stanley'o Kramerio „Niurnbergo procesą“ (1961), iškeltą filosofines laisvės siekimo, žmogaus orumo temas.

Vis dėlto egzistenciškai artimiausia Mikučiui buvo poezija, kurią cituodavo įvairiomis progomis. Eilės, vedančios į sakralumo slėpinius, jam prilygo maldai, religinei patirčiai. Subtiliai analizavo Mačernio, Hölderlino poetinę kalbą, kurioje „žodis *tampa kūnu*“. Literatūros išvalgas, poetinius palyginimus pasitelkdavo ir lakioms vaizduojamosios dailės bei architektūros kūrinių interpretacijoms, nuolat grįždamas prie Georges'o Rouault, Čiurlionio kūrybos, „*atlaikiusios galiną mistinio mąstymo srautą*“.

Martinus Heideggeris filosofinėje esė „Hölderlinas ir poezijos esmė“ teigė, kad žmogiškumo pagrindas yra pokalbis. Mikučiui kalbėjimas irgi buvo mąstymo ir permąstymo būdas, kryptingai provokuojantis mąstyti ir kitus. Jis polemizavo su egzistencialistais ir su kūrėjais, kėlusiais egzistencinius klausimus, tačiau plėtojo savitą „antifilosofiją“, daugiasluoksnią painių, provokuojančių minčių tekstūroje išryškindamas paradoksalius būties pavidalus, tvirtindamas, kad „*Dievo praradimas veda ir prie žmogiškumo praradimo*“.

spauštuvė. 2019. Prieiga per internetą: https://partizanai.org/failai/html/Lietuviu_Pasipriesinimas_R_Patamsis.htm

- ³ Vladas Kančiauskas. Disidentų likimai. *Kultūros barai*. 2019, nr. 9, p. 75.
- ⁴ Ten pat, p. 76.
- ⁵ Elona Lubytė. Tyliojo modernizmo herojus naujų sovietmečio tyrimų šviesoje: socialinis skulptoriaus Vlodo Vildžiūno portretas. *Baudžiamoji Kazimiero Skebėros byla*. In: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 95, 2019, p. 131–171. Skebėros bylą sudaro 9 tomai ir 3 priedai [LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-11912].
- ⁶ Vytautas Girdzijauskas. Laiškai iš nelaisvės namų: autobiografinė proza. Vilnius: *Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla*. 1994.
- ⁷ Virginija Balsevičiūtė. Vytautas Mačernis ir jo karta. Vilnius: *LLTI*. 2001, p. 10.
- ⁸ Rimantas Kmita. Ugnies giesmės. Tūkstantis Sigito Gedos veidų. Vilnius: *Tyto alba*. 2022, p. 127.
- ⁹ Atsiminimai apie Justiną Mikutį. In: Marija Teresė Rožanskaitė. *Vaidžiai ir tekstai*. 2011, p. 100.
- ¹⁰ Ričardas Vaitiekūnas. Laikas yra klaikas. *Prisiminimai, skirti Juozui Miliūnui*. 7md.lt. 2017-05-12.
- ¹¹ Sigitas Geda. Iš mirusiųjų dienų. *Šiaurės Atėnai*. 2011-09-16.
- ¹² Rūta Mikšionienė. Dešimt žodžių prie lietuvių skulptūros patriarcho V. Vildžiūno kapo. *Lrytas.lt*. 2013-11-13.
- ¹³ Aldona Kačerauskienė. Gyvenimo ir kūrybos vienovė. *Skirta Antanui Kmie liauskui. XXI amžius*. 2002, nr. 18.
- ¹⁴ Petras Repšys. Pokalbis [Atsiminimai]. In: *Tylusis modernizmas*. Sudarytoja Elona Lubytė. Vilnius: *Tyto alba*. 1997, p. 195–196.
- ¹⁵ Sigitas Geda. Puikybių amžiaus šešėliuose. *Literatūra ir menas*. 1989-11-18.
- ¹⁶ Rimantas Kmita. *Op. cit.* 2022, p. 128.
- ¹⁷ Aušra Vaitkūnienė. Arūnui Vaitkūnui atminti. Portretai, www.kamane.lt, 2008-01-15.
- ¹⁸ Sigitas Geda. Atsakymai į klausimu raštu. In: *Tylusis modernizmas*. 1997, p. 177–178.
- ¹⁹ Rimantas Kmita. *Op. cit.* 2022, p. 226.
- ²⁰ Tarsi kuršis krūme retam. Su skuodiškiu (gėsalieškiu) poetu Stasiu Jonauską kalbasi Juozas Šorys. *Šiaurės Atėnai*. 2011-09-30.
- ²¹ Stasys Jonauskas. „Nerašau datų prie eilėraščių...“ Poetą Stasį Jonauską kalbina Vilius Arlauskas. *Bernardinai.lt*, 2014-04-09.
- ²² Stellan Vinthagen, Anna Johansson. Everyday Resistance: Exploration of a Concept and its Theories, *Resistance Studies Magazine*. 2013, nr. 1, p. 4.
- ²³ James C. Scott. Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Papers*. 1989, nr. 4, p. 54.
- ²⁴ Petras Repšys. Pokalbis [Atsiminimai]. In: *Tylusis modernizmas*. 1997, p. 195–196.

¹ Teresė Marija Rožanskaitė. Kisarauskas, Vincas. In: Marija Teresė Rožanskaitė. *Vaidžiai ir tekstai*. Vilnius: *Tarptautinės dailės kritikų asociacijos Lietuvos skyrius*. 2011, p. 83.

² Robertas Patamsis. Lietuvių pasipriešinimas. Klaipėda: *S. Jokužio leidykla*

„VANDENŲ ŽMONĖS“ NORVEGIJOJE

Norvegijos karalystės 1274 m. bendrąją teisyną *Landslov* išsamiau pristaciau straipsnyje apie karališkąjį karo laivyną (*Kultūros barai*. 2022, nr. 9, p. 83–88). Čia sutelkiamas dėmesys į „vandenų žmones“ – keltininkus, žvejus, jūreivius, jūros gyvūnų medžiotojus, pirklis, piratus ir sudužėlių gelbėtojus. Kaip jų kasdienybė atsispindi šiame teisės istorijos šaltinyje?

Jūrų apsuptai karalystei vandenynai užtikrino ne tik ūkinius pajėgumus, bet ir išorės bei vidaus komunikaciją. Kelionė įsiterpusi net į šalies pavadinimą. Senovės skandinavų *Nóreeger*, anglosaksų *Norþ weg*, lotynų *Nhorvegia* siejo sąvokas šiaurės ir kelias. Artimesnės dabartiniam skambesiu *bokmål* šnekos *Norge* ir *rynorsk–Noreg* primena samių-lapių *nuorrek*, t. y. „palei pakrantę“ / „pajūriu“. Norvegijos karalystė XIII a. be Skandinavijos šiaurės dar aprėpė Šetlandą, Orkį, Hebridus, Farerus, Meną, Islandiją, Grenlandiją ir valdas Britanijoje. Dideli atstumai, nuošalumas, klimatinų sąlygų apribotas susisiekimo laikas skatino decentralizaciją ir uždarumą. Skyrėsi gyventojų kilmė, kalba, papročiai, gyvensena. Vietos bendruomenių ūkio, kultūros, atminties ir tradicijų sąveika su karaliaus valdžia lėmė savitas kultūros formas. Palaipsniui karalystės gyventojus ėmė vienyti vyraujanti krikščionybė, valdovas, valstybė, mokesčiai, atsiunčiami valdytojai ir bendroji teisė. Karalystės bendrajame 1274 m. teisyne *Landslov*

negalėjo būti aprėpta visa tokių skirtingų kraštų gyvensenos įvairovė, bandyta perteikti bendrą valdovo aplinkos geidžiamą tikrovės viziją.

Perkėlose

Norvegijos pakrantę raižo ilgi fiordai, žemyninę dalį kerta daugybė upių. Kur netrukdo uolos, slenksčiai, seklumos, srovės, siaurumos ir seklumos, ten vandenys atviri laivams. Kartais svarbūs laivybai vidaus vandenys tapdavo kliuviniu sausumos keliams. XIII a. ne visur buvo įmanoma upių ar fiordų krantus sujungti tiltais. Tiltų išlaidos ir priežiūra brangiai kainavo. Todėl plačiau naudotasi keltais ir keltininkų paslaugomis. Jie padėdavo keliauti pirklų vilkstinėms, laivų valstiečių-bondų varomoms kaimenėms, piligrimų eisenoms, pavieniams raiteliams, važiuotiems bei pėstiems keliauninkams. Norvegijos bendrajame teisyne nurodoma, kad valdos, esančios arčiausiai prie kelio, vedančio upės pakrante, savininkas privalo visiems norintiems suteikti keltininką. Šis turė-

jo valdyti, prižiūrėti ir remontuoti keltą. Nustatyta, kad keltininkas darbuotųsi nuo saulėtekio iki saulėlydžio. Teisyne patikslinta, kad už speigračio, kai diena trunka visą parą, darbo laikas yra 12 val. Ilgiau dirbti keltininkas neprivalėjo. Jo netekus, nurodyta per tris dienas surasti kitą. Keleivių prastovos laikytos sąmoningai sukeltu kelionės trikdžiu. Valdos savininkui tekdavo už tai sumokėti pusę markės karaliui, dar pusę markės skirti perkėlos darbo atkūrimui.

1293 m. Bergeno antspaudė
pavaizduotas drakaras. Jo
laivagalius puošia išdrožtos drakono
galvos, o stiebo viršūnę – kryžius

* Lietuvos jūrų muziejaus istorikas – vyr. muziejininkas, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto bendradarbis

Keltui susidėvėjus ar aplūžus vietos bendruomenė privalėjo per tris dienas pastatyti naują arba sumokėti karaliui markę sidabru. Net sumokėjus baudą, vis tiek reikėdavo pristatyti laivą perkėlai. Keltininkas, sąmoningai perkėlęs vagį, galėjo būti apkaltintas nusikaltamu bendrininkavimu ir už bausmę netekti namų. Pageidaujantys persikelti nustatytu tarifu mokėdavo sidabrinį šilingą už žmogų arba arklių. Vietos bendruomenės nariai galėjo susitarti su keltininku dėl nuolatinio jų ir varguolių perkėlimo už didesnę vienkartinę įmoką. Dėl bandos perkėlimo irgi leista tartis atskirai. Keltininko atsisakymas darbuotis už nurodytą įkainį, didesnio užmokesčio reikalavimas arba visos dienos prastova be pateisinamos priežasties laikyta kelionės trikdžiu. Už jį keltininkas baustas puse markės karaliaus ir puse markės jį pasamdžiusiojo naudai. Savavališkai įlipę ar be keltininko žinios keltą išplukdę asmenys buvo prilyginami svetimos nuosavybės pagrobėjams.

Silkių žūklėje

Viduramžiais griežtas pasninkų laikymasis didino žuvų paklausą. Įvairūs su silkių prekyba siejami mokesčiai sudarė nemenką įplaukų į valstybės iždą dalį. Riebi sūdyta silkė statinėse viliojo olandų ir vokiečių pirklius. Jie savo ruožtu tiekė Norvegijos žvejams būtiną druską, miestie-

Joachim BEUCKELAER. „Žuvų turgus“. 1568. Metropolio meno muziejus

čiams grūdus, audinius, geležies dirbinius. Prekybos silke centru tapo Bergenio uosto kvartalas Briugenas. Šiandien tą primena senieji pavadinimai: *Bryggen i Bergen*, t. y. Bergenio prieplauka arba *Tyskebryggen*, t. y. Vokiečių prieplauka, *Hansabryggen*, t. y. Hanzos prieplauka. Norvegijos karalius iki 1299 m. rezidavo Bergene, todėl nenuostabu, kad *Landslov* teisyne aptartos silkių žūklės subtilybės.

Valdovas rūpindavosi silkių žvejais dar krante. Tinklai buvo brangus turtas. Juos megzdavo ilgai, prižiūrėti tekdavo nuolat, nes greitai plyšdavo, supūdavo, neretai pražūdavo jūroje. Griežtai nurodyta atsargiai elgtis su susipynusiais kelių savininkų tinklais, audrų ar srovių išmestais į krantą. Savininkai juos išpindavo kartu, o suplėšytų tinklų sutvarkymo išlaidomis dalydavosi po lygiai. Numatyta atsakomybė už silkių iš svetimų tinklų pasisavinimą, tinklų supjaustymą iš pykčio ar siekiant pavogti žuvis. Liudytojams įrodžius, toks asmuo privalėjo savininkui atlyginti patirtus nuostolius ir teismo nustatytą žalą, o karaliui sumokėti markę sidabru. Teisynas mini nedidelę išlygą – už pavienių silkių vogimą iš svetimų tinklų galėjo būti atleista elgetoms, išmaldą renkantiems po skirtingus namus, ar asmeniui, turinčiam elgetaujančią žmoną.

Iki pirmųjų vasaros dienų visose karališkosiose bei privačiose žemėse ar pievose neatlygintinai leista iškabinti savo tinklus prieš plaukiant gaudyti silkių. Čia juos išpainiodavo, sulopydavo, aprūkydavo, išdžiovindavo, išrinkdavo pagautas žuvis. Žvejai galėjo laikinai įsikurti net aptvaruose ar ūkinėse erdvėse šalia kluonų. Užgaišus ilgiau nurodyto termino, šeimininkas galėjo reikalauti užmokesčio už įsiveržimą į svetimą valdą arba, įspėjęs prieš 15 dienų, susirinkti sugautas silkes. Šeši išmanantys žmonės privalėjo įvertinti žvejų padarytus nuostolius – padegtą ar sulaužytą aptvarą, vartus, kluoną. Tokiu atveju žvejai padengdavo žalą ir dar sumokėdavo baudą už įsiveržimą į svetimą valdą. Gauti pinigai buvo dalijami tarp valdos šeimininko ir to konkretaus sklypo nuomininko. Iš laivo pradingus irklams, kibirams vandeniui semti, žūklės ir kitiems įnagiams ar ką nors sugadinus, nuostolius irgi įvertindavo šeši išmanantys žmonės. Kaltininkas privalėjo atlyginti nustatytą žalą savininkui ir sumokėti pusę markės

sidabru karaliui. Valdovas liepė nesibylinėti per silkų žvejybos įkarštį. Visa atsakomybė už įgulą, laivą, žūklės priemones tekdavo laivo kapitonui. Šis privalėjo laiduoti už savo jūrininkų neatlygintus nuostolius, o vėliau susirinkti skolą arba apsiginti asmenine priesaika.

Teisynas mini silkų žūklę statomais tinklais, velkamam-traukiamu tinklu, nedideliu venteriu-gaudykle, pintinėmis ir semtuvais. Žūklauta priekrantėje, o ne atviruose vandenyse toli nuo kranto. Susitelkus daugiau žvejų, kildavo įvairių nesusipratimų. Valdovas nustatė tvarką, kad jų būrys būtų kuo mažesnis. „Įprasti tinklai“ būdavo statomi toliausiai nuo kranto. Panašiu atstumu iš laivelio užmesdavo ir velkamą-traukiamą tinklą. Jei šiame ruože tokiu tinklu žvejodavo daugiau laivelio, drausta trukdyti anksčiausiai atplaukusiam. Priešingu atveju visas sugautas laimikis atitekdavo pirmo nuo krantinės atšvartuoto laivelio kapitonui. Trukdžiusio užmesti tinklą laivelio kapitonas ne tik privalėjo padengti nuostolius, bet ir sumokėti teismo nurodytą kompensaciją už įžeidimą. Kiekvienam trukdytojo jūreiviui tekdavo nukentėjusios įgulos jūreiviams sumokėti po ėrę sidabru. Taip buvo atlyginama už nepagautą žuvį. Kartais nustatyti laivelio pirmenybę buvo neįmanoma, nes šie nuo krantinės nuplaukdavo vienu metu. Todėl tame pačiame ruože užmetę po velkamą-traukiamą tinklą, laiveliai plaukdavo vienas prieš kitą. Tada kiekvienas tenkindavosi savo laimikiu. Jeigu tinklai susipindavo ar užkliūdavo, abiejų laivelio grobis dalytas po lygiai. Prisakyta velkamais-traukiamais tinklais žvejoti atsargiai. Trukdžiusiems žūklę kitomis priemonėmis ar sugadinusiems statomus tinklus, venterius-gaudykles, sužeidusiems plaukiką žvejams grėsė atlyginti nuostolius savo laimikiu, teismo priteistą žalą dėl neapsižiūrėjimo ar atsainumo bei už įžeidimą.

Tuose pačiuose ruožuose migruojant silkėms, įbridus netoli kranto žvejota nedideliu venteriu-gaudykle, pintinėmis ir semtuvais. Tokie žūklautojai turėjo atidžiai sekti žvejojančius velkamais-traukiamais tinklais, nes privalėjo skubiai išgriebti žuvį bei savo įnagius ir pasitraukti, vos pasirodžius vandens raibuliams ar pamačius judėjimą artyn. Jei dėl didžiulio silkų kiekio gaudyklės ištraukti nepavykdavo, tekdavo tenkintis žu-

vimis, išmestomis į krantą. Nespėjus susitvarkyti, visas susemtas laimikis atitekdavo užmetusiems velkamam-traukiamus tinklus. Kas rasdavo nuskendusią gaudyklę, galėjo pasiimti įkliuvusias silkes. Trukdantis kitų žūklei ar sugadinęs svetimus tinklus venterio-gaudyklės savininkas privalėjo padengti nuostolius, atlyginti už įžeidimą ir sumokėti markę sidabru karaliui.

Žūklaujant vidaus vandenyse

Norvegijos karalystėje netrūko žuvingų vidaus vandenų – fiordų, upių, ežerų. Tačiau *Landslov* teisyne apsiribota upėmis ir paminėta lašišų bei ungurių žūklė, pavienių valdų savininkų ir bendros žūklavietės. Pastarosiomis buvo laikomi upės krantų ruožai, esantys prie valdos. Upei pakeitus vagą ar įsigrauzus į sklypą, ji su atsiradusios sausumos dalimi tapdavo valdos savininko nuosavybe. Savavališkai nukreipti srovę, keisti upės vagą, nuvesti upės vandenį buvo draudžiama. Taip pasielgęs asmuo privalėjo sugrąžinti buvusią padėtį ir padengti nuostolius šeimininkui, kuriam padaryta žala, bei papildomai sumokėti už neteisėtą įsiveržimą į svetimą nuosavybę. Tarp besiribojančių valdų tekančioje upėje kiekvienas savininkas galėjo statyti tinklus ties savo valdos pakrante, o bendrose lašišų žūklavietėse – kiekvienas savo ruože. Visiems liepta neužtvirti pagrindinės tėkmės: „*kadangi Dievo dovana turi pasiekti ir kalną, ir jūrą, jei tik panorės praplaukti.*“ Žūklaujantys aukščiau upėje turėjo nusižengusius per penkias dienas iškviesti į sueigą-tingą, kad išardyty užtvartą. Jei atsisakoma paklusti, įsakyta surinkti šiam darbui bondų būrį. Bondą, neatvykusį ardyti užtvartos, numatyta bausti ėre sidabru karaliaus naudai. Savavališkai užtvėrę lašišų kelią, netekdavo savo tinklų ir privalėjo sumokėti sidabro markę gyvenantiems aukščiau palei upę.

Valdovas uždraudė žvejoti svetimose upėse, gadinti svetimus lašišų tinklus, teisėtus užtvartas, gaudykles. Už įstatymų nepaisymą reikalauta markės karaliui, už įžeidimą nubaustas kurstytojas turėjo sumokėti markę savininkui, o kiekvienam žalotojų pagalbininkui būdavo skiriama pusės markės bauda. Už ungurių ir lašišų žvejybos priemonių sugadinimą bausta puse markės karaliaus naudai ir pusės markės išmoka nu-

kentėjusiam savininkui. Šeši išmanantys žmonės turėjo įvertinti padarytą žalą, kurią atlyginti įpareigodavo kaltininkus. Jei padaryta didesnė nei pusės markės žala, jai įvertinti kviesdavo 12 išmanančių žmonių.

Medžiojant jūros gyvūnus

Viduramžiais jūros gyvūnų produktai plačiai naudoti laivyboje. Išvirtu taukų varvalu impregnuodavo medinius laivo bortus, tarpų tarp borto lentų kamšalą. Tai padėjo prailginti tolimais maršrutais plaukiojusių laivų amžių. Esą apsaugojo medieną nuo moliuskų laivagraužių. Baltijos jūroje moliuskas – kirmėlė *Terento Navalis* – pušines lentas sugraužia per 16 savaitių, o ąžuolines – per 32 savaites. Virvės iš vėplių, ruonių, banginių odos dėl savo tamprumo, stiprumo, atsparumo puikiai tiko laivų take-lažui. Iš tokios odos-kailių pasiūtos, taukais impregnuotos kepurės, batai, drabužiai gelbėjo nuo drėgmės ir vandens. Jūros gyvūnų skerdena, taukai, subproduktai irgi buvo paklausūs. Europoje krikščionys vertino banginių, delfinų, narvalų, vėplių, ruonių mėsą, taukus.

Bažnyčia mokė, kad jūros gyvūnų patiekalai tinkami valgyti per pasninką, prilygsta žuvims. Statinėse susūdyti jūros gyvūnų produktai tapdavo paklausia preke Vokietijoje, Prancūzijoje, Italijoje. Tokių taukų spingsulėmis Islandija, Grenlandija, Laplandija šildydavo ir apšviesdavo būstus. Narvalų ragai, vėplio iltys, banginių kaulai tiko puošniems raižiniams. Jiems buvo priskiriamos ir maginės-medicininės galios. Šiais tikslais rinktos smegenys, sperma, liaukų skysčiai, praturtindavę brangių gydomųjų ar paveikiųjų tepalų sudėtį. Jūros gyvūnų medžioklė ir prekyba trofėjais tolimus Šiaurės Europos užkampius susiejo su Viduržemio jūros baseinu. Kiekvienas dalyvis gaudavo savo dalį. Skirtinguose *Landslov* nuorašuose jūros gyvūnų medžioklę reglamentuojantis skyrius vadinamas taip: „Apie teisę į banginį ir kaip reikėtų harpūnuoti banginį“ ir „Apie banginio pjudymą, jeigu kas nors banginį surastų“, „apie ruonių gulyklas ir žuvies suradimą“, „apie ruonių medžioklę“. Skyriaus pavadinimai nusako turinį – tai esančio gulyklose, išmesto ant seklumos ar patekusio į gamtinius spąstus gyvūno suradimas,

medžioklė, pjudymas, nuvarginimas prieš nudobiant, harpūno naudojimas, laimikio išvilkimas ir pritvirtinimas pakrantėje, išdorojimas, trofėjų dalybos.

Harpūnais medžioti banginius leista visur. Giliuose vandenyse nudobti gyvūnai atitekdavo medžiotojui. Kartais harpūnu nudėtą ar sužeistą gyvūną giliuose vandenyse sugaudavo kiti. Medžiotojas, sužeidęs banginį paženklintu harpūnu ar tą faktą įrodžius įvykio liudytojams, galėjo tikėtis pusės grobio. Medžioti uždrausta silkių žūklavietėse, jų neršto ir žūklės metu. Už tokį „*Dievo dovanos paniekinimą*“ karalius bausdavo 13 markių 8 ertogais sidabru. Kartais jūros gyvūnus atkirsdavo nuo atvirų vandenų ir gindavo į medžioklei parengtą įlanką. Pasitaikydavo, kad banginiai pasukdavo į svetimus medžioklės plotus. Tada gaudytojams už pastangas sumokėdavo tiek, kiek paskirdavo šeši išmanantys žmonės, o kitkas likdavo įlankos šeimininkui. Medžioklei nepritaikytose pakrantėse būdavo atsižvelgiama į savininko interesus. Medžiotojams harpūnavus ir užvijus banginį ant seklumos, laimikį tekdavo dalytis pusiau su pakrantės šeimininku. Banginiui įplaukus į fiordą, pirmenybė tekdavo galintiems strėlėmis šaudyti nuo kranto, o jei atstumas vienodas – abiejų fiordo krantų savininkams. Banginiui panėrus į dugną, vėl iškilus ir užplaukus ant seklumos, laimikis tekdavo pakrantės savininkui. Gyvūnui atsidūrus ant skirtingų valdų ribos, grobį dalydavosi proporcingai – kiekvienam priklausydavo tokia dalis, kokia buvo jo žemėje. Jūrai išmetus banginį į pakrantę, pusę laimikio be taukų ir odos (*narhval*) reikėdavo atiduoti karaliui. Jei taip atsitikdavo bendruomenės valdoje, gyvūną po lygiai dalydavosi kaimo bondai ir karalius.

Visi 9–18 uolekčių (danų *alen*, švedų *aln*) ilgio banginiai atitekdavo aukštesnio rango asmeniui, odalmanui (*Odalman* arba *Hold*). Odalmanai buvo laisvieji ūkininkai, valdę iš tėvo ar motinos perimtą dalį, t. y. paveldimą žemės valdą. Viduramžiais paveldima giminės teisė į tokią valdą buvo įgyjama per šešias kartas, o vėliau – ne mažiau kaip per 40 metų. Tai užtikrindavo išskirtinę pakrantės valdytojo teisę. Mažesnis banginis laikytas bet kurio žmogaus radiniu. Radusiam didesnę banginį pakrantėje, kurioje paspėsti tinklai žuvims gaudyti,

leisdavo pirmam išsipjauti taukų tiek, kiek galės panešti, tada pranešdavo karaliaus valdytojui. Už tai radėjas gaudavo 2 sieksnių pločio taukų išpjojas iš abiejų pusių nuo skerdenos šonų. Taukai su oda buvo išrėžiami, pradedant nuo peleko apačioje ir šonu atgal iki kaulo. Kiekvienam jūros išmesto banginio radėjui įsakyta tinkamai prižiūrėti laimikį, kad bangos ar srovės jo nenuneštų atgal. Tam leista naudoti visas turimas virves. Už pastangas apdovanodavo nuo 1 iki 2 sieksnių pločio taukų išpjomis iš abiejų pusių nuo skerdenos šonų. Tinkamai banginio nepririšęs radėjas galėjo apie tai pranešti valdos savininkui. Tokiu atveju kiekvienam tekdavo po pusę sieksnio pločio taukų rėžis, bet abu būdavo atsakingi prieš karalių. Banginiui, apie kurį pranešta karaliaus valdytojui, dingus, bet nesant įrodymų, kad laimikis buvo prižiūrimas, jo radėjui už nerūpestingumą grėsė 4 markių sidabru bauda karaliaus naudai. Prižiūstą banginį pagrobusiems ar virves nupjovusiems asmenims numatyta skirti 12 markių 8 ertogų sidabru baudą. Jie privalejo grąžinti šeimininkui tai, ką pavogė.

Gyvūnai išdorojami, ištraukus į krantą. Prisakyta atidžiai sekti, kad tai vyktų ant gargždo arba nenaudojamame krante. Gabenant gyvūną ar jo skerdeną, neleista pažeisti žemės savininko lankos bei arimų. Taip atsitikus, banginio šeimininkas privalejo padengti nuostolius už neteisėtą įsiveržimą į svetimą valdą. Juos įvertinti kviesdavo šešiš išmanančius žmones. Reikalauta, kad teisėtu laimikiu pripažintas banginis būtų išdorotas, stebint pakviestiems liudytojams. Jų nesant, liepta palikti galvą su uodega, sujungtas stuburu. Liekanos padėdavo nustatyti gyvūno ilgį ir pasisavinimo teisėtumą.

Panaši tvarka galiojo ir kitų jūros žinduolių medžiotojams. Kiekvienas atsitiktinai radęs pakrantėje ruonį, jūros kiaulę (delfiną) ar kitą „žuvį“ (taip vadinti ne tik banginiai, bet ir jūrų lokiai, jūrų lūtai, vėpliai, narvalai)

privalejo jį nuvežti valdos šeimininkui. Numatytas atlygis priklausė nuo radimo vietos: už aptvaro – trečdalis laimikio, aptvare – ketvirtis, žemėje už aptvaro – dvi jo dalys, o žemėje aptvaro viduje – trys jo dalys. Slapta išsivežtas radinys turėjo būti grąžintas atgal, o pagrobėjas privalejo sumokėti baudą už neteisėtą įsiveržimą į svetimą valdą. Kiekvienam leista ruonius šaudyti strėlėmis iš tiesiai irkluojamo laivo ar badyti harpūnais-ietimis vandenyje bei ant žemės. Medžioklė svetimoje ruonių gulykloje apribota, ypač jei valdos su ruonių gulykla šeimininkas turėjo įsirengęs tinklinę gaudyklę. Neteisėtai į

svetimą valdą įsiveržęs medžiotojas iš valties ar tinklu netekdavo savo įnagių, laimikio. Jei valdos šeimininkas gaudyklės neturėjo, mokėti nereikėdavo. Kartais sužeistas ruonis pasprukdavo į svetimą valdą ar būdavo sumedžiojamas kitų. Sužeidęs ruonį medžiotojas turėjo teisę susigrąžinti savo harpūną ir gauti pusę nudobto gyvūno.

Biblinės didžuvės skandinavams asocijavosi su banginiais. Didžuvė traukia inkaru užsikabinusį laivą. XIII a. manuskripto piešinys

Pirklių laivuose

Norvegijos karalystės pirkliai XIII a. gabendavo parduoti tradicines prekes: kailius ir odas, žuvis, stambųjų jūros žinduolių taukus ir mėsą, ruonių, vėplių kailius, vėplių iltis, narvalų ragus, dervą ir degutą, medienos ruošinius, medų ir vašką. Atgal grįždavo su druska, audiniais, metalais, ginklais, javais, apyniais. *Landslov* teisyne griežtai uždrausta riboti grūdų

pervežimus tarp karalystės sričių. Prasikaltusios srities gyventojai turėdavo sumokėti 13 markių 8 ertogų baudą. Pusė sumos tekdavo karaliui, o kita dalis – bylą nagrinėjusio teismo dalyviams. Grūdai su apyniais buvo sveriami svarais, medus laikytas statinėse ir statinaitėse, miltai – pintinėse, sviestas ir druska – medinėse skryniose, odiniuose maišuose, linai krauti pėdais, lininiai bei šurkščiavilniai audiniai, drabužiai susukami ritiniais. Liepta užtikrinti, kad prekės būtų nepažeistos

išoriškai ar viduje. Stiprėjant centrinės valdžios ir Bažnyčios įtakai, mažėjo prekyba vergais. Vis rečiau pardavinėtos paklausios baltaodės, geltonkasės merginos iš pietryčių Baltijos pakrančių ir darbingi vyrai.

Nusistovėjusi piniginė sistema suderinta su kaimyninių šalių sidabro monetomis. Sukčiams grėsė 13 markių 8 ertogų bauda karaliaus naudai ir nuostolių nukentėjusiajam atlyginimas. Nuslėpęs parduodamos prekės broką, pirklys baustas 5 markėmis karaliaus naudai. Pardavėjui, kuris to nežinojo, nuosprendis galėjo būti sušvelnintas, laidavus šešioms prisaikdintiems asmenims. Karališkajam valdytojui ar teisėjui griežtai uždrausta tirti prekių kokybę. Ginčiuose dėl padirbinių ar sukčiavimo patikrinti kokybę, nustatyti vertę privalėjo nešališki „išmanantys žmonės“.

Senovės laivyba neatsiejama nuo prekybos. Viduramžiais dauguma krovinų gabenta laivais. Populiariausi buvo iš vikingų epochos paveldėti *Knarr*, *Byrthing* tipo klinkeriniai burlaiviai ir mažesnės *Fearing*, *Osolver* tipo burvaltės. *Knarr* burlaivio ilgis siekė 16 m, o plotis – apie 5 m, gabenta iki 24 tonų krovinio. *Byrthing* buvo panašus, bet šiek tiek mažesni laivai. Tačiau ir jais skandinavai pasiekdavo Islandiją, Grenlandiją, Britaniją, kontinentinės Europos uostus. Smulkūs prekeiviai Skandinavijos, Britanijos, kontinentinės Europos pakrantėse nereguliariai plaukiodavo mažomis burvaltėmis. *Landslov* teisyne nurodoma, kad visi vertingo turto ar laivo pirkimo–pardavimo sandoriai sudaromi dviejų ir daugiau liudytojų akivaizdoje sukertant rankomis. Nupirkus laivą ar jo fraktą su kompanionais, turto dalis nustatoma pagal susitarimą. Atsidalyti nutaręs partneris privalėjo pirma pasiūlyti savo dalį kompanionams, šiems pirkti atsisakius – asmenims iš šalies. Pirkėjų neatsiradus, leista paimti dalį laivo įrangos ar krovinio už atidalijamo turto vertę.

Sutartam laikui pasiskolinęs laivą ir jo negrąžinęs asmuo laikytas grobiku. Toks nuomininkas privalėjo šeimininkui papildomai sumokėti 2 ėres. Tas pats grėsė šeimininkui, jei atsiims laivą anksčiau sutarto termino. Už piktavalių turto sugadinimą liepta visiškai padengti nuostolius ir atlyginti padarytą žalą. Prekeiviams viešumoje reikėdavo stropiai kontroliuoti savo kalbą ir ges-

tus. Sunkinančia aplinkybe laikytas įžeidimas kitų akivaizdoje. Žala vertinta nuo pusės markės iki 2 ėrių. Ją ir nuostolius nustatydavo teisėjo paskirti šeši išmanantys žmonės. Neatsiradus liudytojų, kaltinamasis savo teismui pagrįsti galėjo prisiekti su trimis, o atlygio reikalaujantis kaltintojas – su šešiais laiduotojais. Pralaimėjusi pusė turėdavo sumokėti kitai nustatytą sumą.

Norvegijos bendrasis teisynas nustatė reikalavimus plaukiojantiems prekybiniais laivais. Kapitonas privalėjo miegoti prie dešiniojo laivo borto šalia vairo. Jam tekdavo visa atsakomybė plaukiojimo metu, o už karaliaus draudimų nepaisymą mokėti baudas turėjo visi laivo bendrasavininkiai. Prieš išvykstant, būdavo susitariama su laivo savininku, kapitonu, įgula, keleiviais. Dažnai įgulos nariai irgi turėdavo prekių, o keleiviai už kelionę susimokėdavo darbu. Laivą stengtasi kuo pilniau pakrauti, tačiau paliekant vietos samdiniais ir susimokėjusiems keleiviams. Jos pritrūkus, pirmiausia tekdavo iškrauti asmeninį kapitono krovinį, kad tilptų kiti. Jei vietos vis tiek neužtekdavo, išlaipindavo keleivius, su kuriais susitarta vėliausiai. Kiekvienam iš jų kapitonas privalėjo grąžinti sumokėtą dalį ir po 2 ėres sidabru už sutarties sulaužymą.

Teisyne pažymėta, kad kaimuose atsirado daug norinčių leistis į jūrą prekiauti. Tarp jų nemažai tokių, kurie neturėjo net 3 gerų markių sidabro vertės neįkeisto turto. Prekybos žygiui laisvieji valstiečiai-bondai susimesdavo kartu. Kelionės jūra vykdavo ir kaimyninėje Švedijoje ar Danijoje. Švedijos ūkininkų laiveliai su prekėmis pasiekdavo net Dauguvą ir žemgalių uostelius. Danijos ūkininkai-jūreiviai plaukė į vokiečių, frizų, slavų, sembų pakrantes Baltijos ir Šiaurės jūrose. Norvegijoje ši praktika trikėdė ūkininkavimą, o nesėkmės atveju padaugėdavo nuskurdusių, įsiskolinusių, nemokių pavaldinių kiekis. Todėl neturtingiems bondams prekybinės kelionės uždraustos nuo šv. Velykų iki Mykolinių, kai vyksta pagrindiniai žemės ūkio darbai. Už kiekvieną tuo laiku į laivą paimtą neturtėlį kapitonas baustas 2 ėrių bauda karaliaus naudai. Taip pat bausti sutikusieji tapti jų kompanionais – verslo dalininkais.

Neturtėliams leista imtis jūrų prekybos tik vėlyvą rudenį, žiemą, ankstyvą pavasarį. Daugelį jų turėjo atgrasyti audros, ledai, srovės, blogas matomumas ir

šaltis – laivybai itin netinkamos sąlygos. Dėl didelės rizikos Hanzos sąjungos laivams Šiaurės ir Baltijos jūrose išvis uždrausta plaukioti nuo gruodžio iki kovo. Už Norvegijos karaliaus valios nepaisymą grėsė baudos – laivo kapitonui 13 markių 8 ertogai, o kiekvienam jūreiviui po 1 markę. Jūrų prekybos apribojimai negaliojo tiems Norvegijos karalystės pavaldiniams, kurių neįkeisto turto vertė siekė 3 geras markes sidabru ir daugiau. Tačiau jie turėjo paisyti, jei susiekimas tarp nurodytų šalių, miestų bei apygardų sustabdomas karaliaus paliepimu dėl įvairių aplinkybių – epidemijų, karo, suiručių ir pan. Išdrįšęs palikti prekybos miestą ir vykstantis į uždraustas vietas asmuo baustas 1 marke sidabru.

Plėšikavimas jūrose

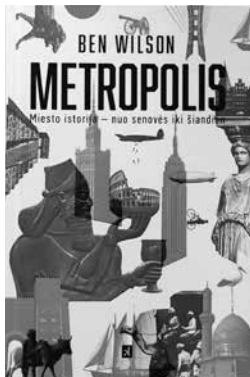
Norvegijos karalystės kai kurie pavaldiniai XIII a. dar laikėsi vikingų tradicijos. Ginkluoti vyrai privačiai pastatytais ilgaisiais karo laivais leisdavosi plėšikauti jūrose ir pakrantėse. Tai nebuvo svetima ir kaimyniniams kraštams. Iki šio amžiaus vidurio Šiaurės ir Baltijos jūrose siautėjo slavų, kuršių, frizų piratai. Skandinavai juos irgi vadino vikingais, dažnyčiose meldavosi, kad Dievas apsaugotų nuo jų įniršio. Norvegijos karaliaus pavaldinių neoficialūs žygiai trikdė prekybą, gadino santykius su kaimynais, menkino centrinės valdžios autoritetą. *Landslov* teisyne vikingavimas prilygintas valdovo išdavystei. Numatyta užkirsti tam kelią. Karališkasis valdytojas ar vietos baronas turėdavo asmenį, pradėjusį neplanuotai statyti kovinį laivą, apklausti, koks jo plaukiojimo tikslas. Šiam nepačius atsakyti, liepta skirti didžiulę 18 markių 8 ertogų baudą. Jos nesumokėjus, nukentėdavo laivas – abiejose kilio pusėse statytojas turėdavo iškapoti 5 uolektis lentų. To nepadarius, lentas iškirsdavo bondai, kurie dar atimdavo tokio laivo bures ir sutrukdydavo išplaukti. Neįvykdę šio reikalavimo, bondai turėdavo sumokėti karaliui kilio mokestį: po markę už kiekvieną irklautojų suolą, o už kiekvieną vairo irklą – tris markes sidabru. Nepaisant centrinės valdžios pastangų, plėšikavimas jūrose ir prekiavimas grobiu tęsėsi. *Landslov* teisyne vikingais vadinami ne tik „plėšiantys šalį skersai ir išilgai“, bet ir perkantys jų pagrobtus daiktus. Už sąmoningą prekiavimą

su vikingais bausta marke sidabru ir įsigyto turto atėmimu karaliaus naudai. Tikrajam savininkui pagrobti daiktai būdavo grąžinami, patvirtinus teisėtiems liudytojams. Tokiam neatsiradus ir įrodžius, kad vikingų pagrobti daiktai įsigyti to nežinant, pavykdavo išsisukti. Apgautas grobio pirkėjas turėjo atvykti į tingą, kad prisiektų su trimis laiduotojais, tada jam priteisdavo bešeimininkį turtą.

Vikingų užpultos aukos galėjo kreiptis į bet kurį Norvegijos karalystės tingą. Čia turėdavo prisiekti Šventuoju Raštu, kad duos teisingus parodymus. Užpuolimu kaltinamas asmuo turėjo pats įrodinėti savo nekaltumą, pristatyti 12 kartu su juo buvusių prisiekusių liudytojų, kurie patvirtindavo įvykio metu su kaltinamuoju dalyvavę tinge, pamaldose, puotoje ar plaukioję kitame laive.

Pakrantėse dažnai apiplėšdavo laivus, patyrusius nelaimę. Norvegijoje net uždrausta irkluoti tiesiai į kitą laivą, siekiant sukelti katastrofą. Išlyga padaryta tik kito laivo įgulai, irkluojančiai prieš števenį. *Landslov* teisynas numatė atsakomybę ir atlygį už sudužėlių bei jų turto gelbėjimą. Ką jūra išmesdavo į karališkos valdos pakrantę, laikyta karaliaus nuosavybe. Laivui sudužus ar užplaukus ant seklumos, iš vandens išgriebtas turtas būdavo grąžinamas savininkams, kai tie patvirtindavo savo teises liudytojų parodymais. Pakrantės žemės savininkui tekdavo į krantą išplauti daiktai, o kas likdavo laive – karaliui. Užplaukusieji ant seklumos galėjo kviestis į pagalbą artimiausios laivinės apygardos bondus. Šie privalėjo atvykti su savo kinkomais galvijais. Už kiekvieną iškeltą iš vandens turto dalį jiems mokėtos 6 ėrės. Bondai turėjo pasirūpinti paties laivo bei takelažo gelbėjimu. Pagal kvietimą neatvykusiems bondams skirdavo 6 ėrių baudą, kurią po lygiai pasidalydavo karalius ir sudužėliai.

Viduramžiais Norvegijos teisėje įtvirtinta esamos tikrovės, ketinimų ir siekių pusiausvyra darė įtaką karalystės visuomenei. Ilgainiui karaliaus Magnuso IV (Įstatymų taisytojo) įtvirtintos normos susiliejo su papročiais ir tapo neatsiejama „jūros žmonių“ kasdienybės dalimi. Jos paveikė ir Šiaurės Norvegijos, Baltijos, Barenco, Baltosios jūrų, Atlanto pakrančių bendruomenes. Iš dalies tai patvirtina ir *Landslov* taikymo gyvybingumas. ■

Julius KELERAS

METROPOLIS

Pradžiai keletas skaičių. Miestų istorija trunka jau 6000 metų. Kasdien pasaulyje miestiečių padaugėja 200 000, spėjama, kad 2050 m. du trečdaliai žmonių gyvens miestuose, o jie visais laikais vadinami žmonijos laboratorija. Ar miestas jaukus, artimas? Ne visiems, todėl atsakymai skirtingi. Šiaip ar taip, svajonių miestas visada ne čia. Marius Ivaškevičius pjesėje „Artimas miestas“ rašo: *„Iš tiesų svajoti yra gražu, turbūt net sveika. Tai pagerina kraujo apytaką. Tačiau ateina toks amžius, kai svajoti tampa pavojinga, ir jei iki tol neišmokai derinti svajonės su realybe, tavęs laukia didelės problemos. Nerealizuota svajonė išsipučia ir traiško tavo gyvenimą. Taip atsitiko šios pjesės herojams Svantei ir Anikai Svantensonams iš Malmės. Būna ir taip, kad du žmonės labai vienas kitą myli. Nepaisant to, vyras kiekvieną savaitgalį plaukia į kitą krantą ir slepiasi savo svajonėje. Pasigedusi vyro žmona plaukia į kitą krantą, kad taptų ta svajone. Jiedu nesusitinka. Kaip tik taip ir nutiko Svantei ir Anikai Svantensonams. Blogiausia, kai gyveni viename mieste, o pro langą matai kitą miestą – didesnį, gražesnį ir svarbiausią, tokį, kokiame dar niekad negyvenai. Tave vilioja ne miestas, o galimybė išbandyti savo svajonę tame mieste, nes gimtajame mieste tavo svajonė sudužo. Galbūt ten tavęs laukia moteris, kurios čia nesutikai, draugas, kokio šiaip nepasitaikė, karjera, kuri Malmėje tau nenusisėkė. Tuomet tenka rinktis – vieną ar kitą krantą.“*

Miestai dažnai suartina žmones, tačiau neretai ir išskiria. Žinau atvejį, kai menininkų pora (danas ir lietuvė) turėjo išsiskirti, nes vyras, nors ir labai stengėsi, negalėjo gyventi Vilniuje, o moteris – Kopenhagoje. Pamenu, kadaise kalbėdamasis su vienu anuomet man

artimu žmogum, subtilius menus studijavusiu didžiausiame pasaulio metropolijoje Tokijuje, pasakiau: „Tik ne Niujorkas“ (ten gyvenau septynerius metus), o jis atsakė: „Tik ne Tokijas“ (ten praleidęs trejus metus). Milijoniniai didmiesčiai ne visiems tinka (Juozas Miltinis pasirinko mažą, užguitą provincialų Panevėžį), o iš 80 000 lietuvių, emigravusių po Antrojo pasaulinio karo (30 000 atsidūrė JAV), spėju, nė vienas nebuvo laimingas. Mano bičiulė emigrantė, jau senokai palikusi šį pasaulį, Valdo Adamkaus bendraamžė ir jaunatvės dienų bendražygė, teigė: *„Ameriką mes gerbėm, bet jos nemylėjom.“*

Tipiškas XX a. miestas, ypač to amžiaus pradžios didmiestis, įkalindavo savo gyventojus, griaudamas tarpusavio santykius, nuodydamas visuomenės kūną ir protą, sėdamas pesimizmą. *„Viešpatie, didieji miestai / jau nepaguodžiami ir prarasti. / Kur bėgti, kai ugnies versmė arti? / Ir nėr vilties jų neramioj lemti, / ir laikas jų mažytis blėsta“*, – rašė Raineris Marija Rilkė (1875–1926), moderniosios vokiečių literatūros klasikas, turėdamas omenyje industrializacijos prakeiksmą, kurį užtraukė plėšriai augantis kapitalizmas. Georgas Traklis, vokiečių ekspresionistas, puikus poetas, miestą laikė priešu juodojo pesimizmo, baimės, nuopolio ir mirties fone.

Šiaip ar taip, miestai visada siejosi ir tebesisėja su žmonijos istorija, jie – tokia pati vizija kaip ir pasaulis, iki galo neaprepiamas, neištiriamas, neužgyvenamas. Dabartis tarsi dvigubame kadre kartais prisidengia skirtingais miestais – tenka rinktis, kur gali, turi ar privalai būti. Ši spėlionė nėra lengva. Tarkim, Vilnius, kaip ir bet kuris kitas modernus miestas, siūlo daugybę jo perskaitymo būdų – tai gundanti patirtis, jei tik nesame pernelyg

įkniubę į savo rūpesčius, vargus, laimes ar nelaimes.

Tektų sutikti, kad miestai liudija civilizacijos istoriją. Būtent ją ir pasakoja puikus Beno Wilsono „Metropolis“, kurį 2020 m. išleido *kitos knygos*.

Ką miesto forma reiškia jame gyvenantiems žmonėms? Ar ji sinchronizuojasi su jų dvasia, kaip fortepijonas su orkestru Mozarto 25-ajame koncerte D-dur? Štai klausausi jo dar sykį, nuo ankstyvos jaunystės tai jau *n*-tasis kartas, ir girdžiu, kaip fortepijonui leidžiama pasisakyti – jo neužgožia, nemuštroja, nepaverčia sakinio skiemeniu, nustelbtu ritmo ir semantikos. Ar miestas lygiai taip jaučiai, pagarbiai elgiasi su miestiečiais? Kokį architektūrinį dizainą ir įvaizdį kuria urbanistai, pasak Wilsono, „*perdarinėjantys miestus iš dievams būdingų aukštumų*“? Ar jų užmojai visada sutampa su miestiečių poreikiais? Ar nepamainamos miestiečių teisės, statybų verslui nuožmiai vaikantis pelno ir paminant viešąjį interesą?

Liūdną pavyzdžių begalė, tačiau ne vien apie tai ši klasikinė Beno Wilsono knyga, vedanti mus per dvidešimt šešis pasaulio miestus, pradedant nuo „Gilgamešo epe“ minimo Uruko, gyvavusio prieš 5000 metų, iki plačiai išsidriekusio Los Andželo, susiformavusio pagal „lotyniškojo urbanizmo“ principus.

Sakoma, miestas yra ir variklis, padedantis didele greičiu lėkti pirmyn, ir tvirtas inkaras, išsaugantis ryšius su praeitimi, suteikiantis dabarčiai ateities nuojautą. Jame susipina įvairios epochos. Miestas – tai tiltas tarp įvykių. Šv. Augustinas po to, kai 410 m. buvo nusiaubta Roma, iškėlė idėją pastatyti transcendentinį pasaulio miestą. Krikščionišką religinę tvarką vadino Dievo Miestu, sakydamas, kad žmonių miestus griau-na nuodėmių svoris. Viduramžiais Vakarų kultūra statė laisvuosius miestus, tapusius istorinės pasaulio dramos veikėjais ir kūrėjais, amžinybės principo saugotojais. Miestas skleidžiasi tarp dviejų ašių – sakralinės ir sekuliarinės, tarp mito ir istorijos. Tai nuolatinės įtampos laukas, verčiantis civilizaciją tobulėti, plėsti savo kūrybinį potencialą. Miesto civilizacija tapo Vakarų pasaulio fundamentu, jo idėjų ir prasmų išikūnijimu, kurdama naujas gyvenimo ir kultūros formas. Apie tai (ir ne vien apie tai) pasakoja ši puiki Beno Wilsono knyga, kurią patarčiau kiekvienam turėti savo bibliotekoje. ■

Lietuvos šalies žmonių padavimai CCXII

SENSUS COMMUNIS

HuffPost UK
Lifestyle. Tikrų
žmonių pajūryje
nuotraukų
projektas įrodo,
kad visi kūnai
yra pasirusę
paplūdimiui

Smarkiai įsibėgėjus vasarai, mano būrimo salonas *Dura necessità* ištuštėjo panašiai kaip Seimo rūmai. Tylo mis slankiojo vos vienas kitas apdujęs cholerikas, du trys flegmatikai, skųsdamiesi tarpusavyje, kad anksčiau laikas bėgo net 5 kartus lėčiau! Šis mokslininkų atradimas eilinį kartą patvirtino reliatyvumo teorijos teisingumą.

– Viskas reliatyvu! – įsiterpė į pokalbį toks Bružas, kuris, apsilankęs nudistų plaže, nusimetė visus drabužius, nors tvirtino niekada to nedarantis. Bet štai bendrame plaže dėl tokių pačių, netgi dar drąsesnių veiksmų nuogaliams kilo rimtų problemų – iškviesti policijos pareigūnai išrašė solidžias baudas.

– Ne tik reliatyvu, bet ir pavojinga. Štai aš, pavargęs klausytis raginimų saugoti planetą, patikėjęs, kad lengviausia tą daryti, išjungiant šviesas, kartą pabandžiau ir vos nesuvažinėčiau dviratininko! – guodėsi kelių eismo pažeidėjas.

– O mane žmona paliko dėl perdėtai jautraus požiūrio į aplinkosaugą, kai sužinojo, kad taupydamas vandenį maudausi su kaimyne, – pritarė jūrų, okeanų ir kitų hidrotelkinių saugotojas.

Čia priešo svajonių humoristas Juozapas E. ir pasidalijo savo sukaupia patirtimi: „Įrodyta, kad klimatas bjauriausiai šyla dėl žmonių veiklos. Todėl aš nieko neveikiu.“

– Gal mums visiems prie to Juozapo reikėtų nedelsiant prisidėti – juk antai Kinijoje karščio banga jau pasiekė 52,2 °C, siautėja galingas taifūnas, – susimąstė meteorologė, panašesnė į astrologę.

– Saulė kaip ir meilė žudo, – konstatavo polittechnologas. – Štai Rusijos 1-osios gvardijos tankų armijos 96-osios žvalgybos brigados vadas Ukrainoje prigulė saulės atokaitoje ir smarkiai nudegė. Dabar šiai brigadai reikės ne tik naujo vado, bet ir dalies štabo karininkų, kurie deginosi kartu.

– Rusai be didesnės logikos puola bet kur! Kitaip tariant, čiumpa sūrį iš pelėkautų, – pripažino karo apžvalgininkas.

– Kaip nepuls, jeigu juos puola pats Putinas Raudonasai? Rusijos generolai arba masiškai ilsisi, arba yra atleisti, arba jau prisakę ilgai gyventi, – tiesioginį vertinį iš rusų kalbos neleistinai pavartojo įsislaptinęs rusofilas.

– Putinui pačiam nesaldų, kai Prigožiną nenorom teko suspenduoti. Per pusryčius prezidentas drąsiai išvadino maištininką išdaviku, vakarieniaudamas suteikė virėjui išskirtinę malonę, o po kelių dienų pakvietė išgerti, sako, arbatos ir atsiprašė. Tais veiksmais susuko smegenis visoms užsienio žvalgyboms, bet ir pačiam dreba kinkos – niekuo nepasitiki, visai neišlenda iš bunkerio, nebeturi su kuo daryti net *cap-carap*, nors tą baisiausiai mėgsta nuo pat begalinės kadencijos pradžios. Ypač nusigando ant savo slėptuvės durų, kaip ir daugelis RF piliečių, radęs priklijuotą

atsišaukimą: „*Aš žinau, kas tu, kur tu ir kaip tave rasti.*“ Tą raštą perskaitęs, Vladimiras Vladimirovičius paspruko į Valdajų, bet lygiai toks pats grasinimas jo laukė ir ten. O dar kažkoks teroristas Lenino mauzoliejų apmėtė Molotovo kokteiliais... Žodžiu, vykdoma tobula psichologinė operacija, kelianti baimę ir drebėjimą, – plačiai dėstė užkietėjęs putinistas.

– Kaip gi nedrebės, kai Prigožinas jau flirtuoja su Lukašenka, kurį žada apginti net nuo Maskvos, – įkišo trigrašį susijaudinęs rusofilas.

– Gera nors tiek, kad vėl apgriautas Krymo tiltas, todėl turistams siūlome pirmyn atgal važiuoti pagal fronto liniją. Kiekvienas, užuot tuščiai drybojęs paplūdimy, turės garbės prisidėti prie specialiosios karinės operacijos, – garantavo nuotoliniu būdu prisijungęs Peskovas.

– Kiek galima plepėti apie tą SKO ir nukriošusį karo nusikaltėlį! Pakalbėkime apie moteris – pats mačiau, kaip dvi gražuolės papūstlūpės influencerės su dailiai nupieštais antakiais prekybcentryje nepaliko abejingų, visiems vyrams pakėlė ne tik nuotaiką! Koks desėtkas jų atsisuko! – žavėjosi akivaizdus ištvirtėlis.

– Toks menkas pirkėjų skaičius rodo, kad prekybos centrai Lietuvoje tuštėja, visi dumia apsipirkti į Lenkiją, – griežė dantimis mizoginas, iš širdies nenkenčiantis moterų.

– Ten gerai, kur mūsų nėra, – pripažino skeptikė. – Štai Norvegijoje buvo aptikti didžiausi pasaulyje itin vertingų iškasėnų telkiniai!

– Pas mus vertingų dalykų irgi esama! Vienaragių būtent čia atrastas G taškas paskatino pasaulio medikus atlikti pikantišką tyrimą ir tam tikrose slaptose vietose jie aptiko didžiausius fizinio malonumo centrus! – įsiterpė tvarumo specialistas, o tokios retos profesijos poreikis, sakoma, žaibiškai didėja...

Tačiau subjektyvi šio autoriaus nuomonė nebūtinai sutampa su neerotine mano būrimo salono pozicija. Kaip tvirtinama viename žinių portale, „*už skaitytojo [gal rašytojo?!] turinį lrytas.lt neatsako*“.

Tiesiai iš patiltės
Krescencija ŠURKUTĖ

KULTŪROS BARAI

2023. 7 / 8 (672 / 673)

DOMAINS OF CULTURE

THE MONTHLY JOURNAL OF CULTURE AND ART

editor-in-chief Laima KANOPKIENĖ

editorial address:

Latako st. 3. 01125 Vilnius, Lithuania

E-mail: info@kulturosbarai.lt

SUMMARIES

Tomas KAVALIUSKAS. *I am afraid of the ones, who is not afraid of Russia*. This political essay argues that Russian literature should not be erased, but rather supplemented with Ukrainian and Belorussian literature studies. The author provides examples of Russian cruel history as being mixed with Orthodox religion and how all that is interwoven in Vladimir Putin's biography. The essay leads to the Dostoevskian conclusion that Russians are happy when they suffer in militarized culture, whereas the oligarch elite in Moscow continues its life for pleasure. The role of Russian propaganda is also a big part of the essay as famous propagandists explain the war in Ukraine according to methodical instructions from Kremlin along the lines of new geopolitical circumstances. Yet the title of the essay is addressed to those citizens, who in spite of war crimes by the Russian army still claim that they are not afraid of Russia and continue to accuse the United States for providing weapons to the Ukrainian army (page 2).

Filip KOSTELKA. *Is Europe's democracy in crisis?* Voters have always overlooked breaches of democratic principle as long as they are getting what they want. This mattered less when politicians held each other in check. But with the tribalisation of public debate, democratic gatekeeping breaks down (page 8).

Daiva TAMOŠAITYTĖ. *The future according to the architects of the fourth industrial revolution: an analysis of some aspects*. In this article, drawing on academic articles and popular science books, including Robert Manzo's *Transhumanism. Engineering the Human Condition. History, Philosophy and Current Status*, the author analyses the perspective of transhumanism as a component of posthumanism and the challenges posed by this movement. On the themes of social inequality, the change of descent and kinship, the question of free will, the ecological state of nature and the place of God, she highlights the contradictions inherent in the ideology of transhumanism and the potential dangers to human culture and religious thought, as well as to the very existence of human beings under the new conditions of the Fourth Industrial Revolution. (page 11).

Julians TROFIMOV. *The key to understanding melancholy*. Sigmund Freud in 1917 after writing a short essay „Mourning and Melancholia“, he tried to understand and explain what melancholy is, based on the more familiar state of mourning. New discoveries can easily change the direction of psychoanalytic thought, suggesting new corrections, widening the field of experimentation (page 22).

Rimantas GUČAS. *What will the Vilnius Palace of Concerts and Sports become?* Polemical remarks (page 24).

Vytautas LANDSBERGIS. *Poems* (page 26).

Ramutė RACHLEVIČIŪTĖ. *Portraits of stage artists are reflections of feelings and time*. About the exhibition in Klaipėda, Pranas Domšaitis Gallery (page 30).

Astrida PETRAITYTĖ. *The writer's prism: „One man's love for a woman can change the fate of a state.“* About Saulius Šaltenis' novel „Eye to eye: Klaipėda 1923. Cinematographic history“ (page 35).

We work like octopuses. Nomeda ŠATKAUSKIENĖ, director of the Šiauliai State Drama Theater, is interviewed by theater critic Kristina STEIBLYTĖ (page 39).

Onutė GAIDAMAVIČIŪTĖ. *Will artificial intelligence overshadow or enrich real creativity?* About the increasingly popular participation of artificial intelligence in the creative process, art critic Onutė GAIDAMAVIČIŪTĖ talks with productive artist, scientist, architecture and landscape researcher, teacher Indrė GRAŽULEVIČIŪTĖ-VILENIŠKĖ (page 45).

Vidas POŠKUS. *Good day, Mr. Rytis Martinionis!* About the artist's exhibition in Klaipėda, Baroti gallery (page 49).

Edita DEGUTIENĖ. *One record after another in the Polish art market*. An overview of the neighboring country's successes (page 51).

Milda JANEIKAITĖ. *Male dependence on a man, terrorism and hijab. Portraits of Muslim migrant women in Western cinema*. The film develops a discourse on social reality. The film's narrative introduces us to different spheres – everyday life, heroic lives, family problems, political conflicts, myths, legends, etc. Islam and Muslims attract the attention of Western filmmakers. Muslim migrant women are also the focus of attention from a gender perspective, their experiences are discussed. However, there is growing resentment that films made in the West continue to stereotype as Hollywood presents misleading views of Muslim women. The article analyzes images of women from the film “Hala” and the TV series “Elite” and “Bodyguard”. (page 55).

Mischa GABOWITSCH. *Monuments in times of war*. Since February 2022, Ukraine's monumentscape has become contested symbolic ground: Russian aggressors alter, destroy or steal in demonstration of self-declared cultural superiority; Ukrainian iconoclasm is also on the rise. But might multiple local cultural meanings be lost in the process? (page 62)

Almantas SAMALAVIČIUS. *The magic of water and vegetation in the Far East* (page 68).

Aleksandr GOGUN. *When will the global revolution of historical memory begin?* Polemical remarks (page 73).

Rimantas JOKIMAITIS. *What do the Documents of German investigators Reveal about Nazi Crimes in Šiauliai?* Considerations by historian. Continuation (page 77).

Agnė MALINAUSKAITĖ. *Religion and Diplomacy: the Catholic Church in Europe and the GDL*. In the Middle Ages, the Roman Catholic Church had its threads of influence in almost all areas of political, social and cultural life. Diplomacy also fell within its sphere of impact. The hierarchical and structured way in which the Church operated led to the rapid development of diplomacy. However, in the long term, the Pope's influence began to compete with that of the Holy Roman Emperor, the Italian city-states. Thus, in the history of Europe the connection between religion and diplomacy is indisputable. The Roman Catholic Church initiated processes which led to the formation of diplomatic traditions and had a significant impact on numerous events (page 87).

Odetė ŽUKAUSKIENĖ. *Unusual posers, or Underground personalities*. About the fates of Kazimieras Skebėra and Justinas Mikutis during the Soviet era (page 92).

Dainius ELERTAS. *“Water people” in Norway*. In 1274 the common statute-book “Landslov” began to be used in the Kingdom of Norway. In the Middle Ages, the balance of existing reality, intentions and aspirations established in law influenced the society of the Kingdom. The article analyzes the data of this statute-book on the daily life of “water people” (ferryman, fishermen, sailors, sea animal hunters, merchants, pirates and shipwreck rescuer). Legal norms merged with customs and became an integral part of the way of life. That affected the coastline communities of Northern Norway, the Baltic, the Barents, the White Sea, and The Atlantic. (page 101).

Julius KELERAS. *Metropolis*. Essay on Metropolis by Ben Wilson (page 108).

Krescencija ŠURKUTĖ. *Sensus communis*. Ironical essay on Lithuania's cultural and political life (page 109).

Bram IVERN. **The post-liberal condition** (En) (Lt)

The perfect storm of viral politics and the challenge of Big Tech test the faith in the liberalism–fascism dichotomy. Fascism becomes endemic, playing on the premises of liberalism, pitting them against its democratic ideals.

Réka Kinga PAPP. **When justice takes too long** (En) (Lt)

Excruciating pain and paralytic numbness alternate in an inhuman rhythm. As Ukrainian artists struggle to overcome exhausted tropes of warfare and martyrdom, others consider what it will take to bring the perpetrators to justice. But moral reckoning is an even more complicated business.

Kateryna BOTANOVA. **Defined by silence** (En) (Lt)

The Ukrainian art that was destroyed – and the art that never happened. Ukrainian artists are struggling to invent a new language to express their experience of the war, one that goes beyond tropes and commonplaces. Some of them frantically document, others reflect in hurried sketches while on the run with their kids. Many artists don't create at all – they are on the frontlines.

Nicolas WERTH. **On the battlefield of history** (En) (Lt)

Memory, especially when traumatic, is often considered contentious rather than being recalled and honoured. Years of activism that went into uncovering the stories of victims of mass repression, memorialized and archived at Memorial, the NGO the Russian state recently forced into closure, now needs further rescuing.

Caroline MOLLOY. **A computer is all you need. How Big Tech – especially Digital Health – is eroding the social contract** (En) (Fr)

Big Tech and its applications are often hailed as a way of democratizing healthcare. But who is really benefitting from Big Tech's increasing involvement in public services such as health? And does a focus on the privacy implications of the Big Tech revolution cause us to overlook its social impacts?

Lydia Ayame HIRAIDE. **A double-edged eco sword** (En) (Lt)

Climate change affects us all yet not equally. The plight of those forced to migrate as a result – often called 'climate refugees', though not officially – has become contested ground between human rights/environmental activists and anti-asylum lobbyists. Could 'ecologically displaced', avoiding racialization, xenophobia and division, be a viable alternative?

Magdalena TAUBE, Krystian WOZNICKI. **Apocalypse in the rear-view mirror** (En) (Lt)

The planet, as authoritarian capitalism's plaything, is subject to real-world economic-ecological downward spirals. And yet exorbitant space exploration projects continue to build escapist dreams on extractivism. And the threat of nuclear war continues to push at the limits of tenuous environmental stability.

SPAUDOS,
RADIJO IR
TELEVIZIJOS
RĖMIMO
FONDAS

SRTR fondas 2023 m. „Kultūros barų“ projektui „Egzistencinis kultūros vaidmuo“ skyrė 60 000 eurų, projektui

„Kultūra: ištakos ir įtakos“ – 35 000 eurų

SRTR fondas remia rubrikas: „Problemos ir idėjos“, „Rūpesčiai ir lūkesčiai“, „Kūryba ir kūrėjai“ (iš dalies), „Paveldas ir paminklai“, „Laikai ir žmonės“

www.eurozine.com

Svarbiausi straipsniai apie Europos kultūrą ir politiką

Eurozine yra internetinis žurnalas, skelbiantis esė, straipsnius ir interviu svarbiausiomis mūsų laikų temomis.

Europos kultūros žurnalai pasiekiami pirštų galiukais

Eurozine yra svarbiausių Europos kultūros žurnalų tinklas. Jis jungia ir remia daugiau nei 100 žurnalų – savo partnerių bei asocijuotų leidinių ir institucijų iš visos Europos.

Nauja transnacionalinė viešoji erdvė

Skelbdamas geriausius žurnalų – partnerių straipsnius įvairiomis kalbomis, Eurozine atveria naują viešąją erdvę transnacionaliam bendravimui ir diskusijoms.

EUROZINE

Geriausi straipsniai iš visos Europos

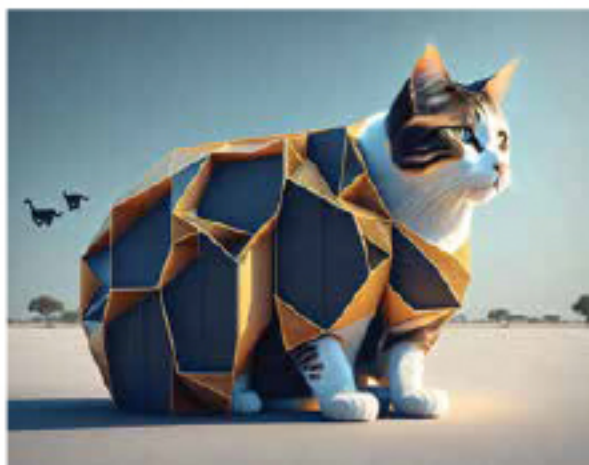
Spausdino „Lietuvos ryto“ spaustuvė
Sodų g. 83, Skaidiškės, 13274 Vilniaus rajonas

Tiražas 2000 egz.

Kaina – 2 Eur

Arūnas VAITKŪNAS. Justino Mikučio portretas II. 1982. Drobė, aliejus; 100 x 80. Nacionalinis M. K. Čiurlionio muziejus
Odetos Žukauskienės straipsnį „Neįprasti pozuotojai, arba Pogrindžio asmenybės“ skaitykite p. 92

Kaina – 2 Eur
KULTŪROS BARAI 2023. Nr. 7 / 8 (672 / 673), (1–112)
Indeksas 5031

ISSN 0134-3106

